

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**İNGİLİZ KAYNAKLARINA GÖRE VEFD PARTİSİ’NİN
KURULUŞUNA KADAR MİSİR’DA İNGİLİZ POLİTİKALARI
(1882-1919)**

Doktora Tezi

Zeynep Gül EREL ÇALAN

Ankara – 2021

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**İNGİLİZ KAYNAKLARINA GÖRE VEFD PARTİSİ’NİN
KURULUŞUNA KADAR MİSİR’DA İNGİLİZ POLİTİKALARI
(1882-1919)**

Doktora Tezi

Zeynep Gül EREL ÇALAN

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Hamiyet Sezer FEYZİOĞLU**

Ankara – 2021

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**İNGİLİZ KAYNAKLARINA GÖRE VEFD PARTİSİ’NİN
KURULUŞUNA KADAR MİSİR’DA İNGİLİZ POLİTİKALARI
(1882-1919)**

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: PROF. DR. HAMİYET SEZER FEYZİOĞLU

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU

Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU

Prof. Dr. Bekir KOÇ

Prof. Dr. Selda KAYA KILIÇ

Prof. Dr. Necdet HAYTA

Tez Sınavı Tarihi: 05.08.2021

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU danışmanlığında hazırladığım “İngiliz Kaynaklarına Göre Vefd Partisi’nin Kuruluşuna Kadar Mısır’da İngiliz Politikaları (1882-1919) (Ankara.2021)” adlı ~~yüksek lisans~~ ☐ - doktora/~~bütünleşik~~ ~~doktora~~ ☐ tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih:

Adı ve Soyadı:

Zeynep Gül EREL ÇALAN

İmzası:

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	i
TEŞEKKÜR.....	iv
KISALTMALAR.....	vii
KONU, KAYNAKLAR VE YÖNTEM.....	1
GİRİŞ.....	5

I. BÖLÜM

İNGİLİZ İŞGALİNE KADAR MİSİR'DA HEGEMONYANIN KURUMSALLAŞMASI

1. Antik Mısır'dan 16. Yüzyıla Mısır'da Yerelliğin Sınırları	12
2. Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır	16
3. İngiliz ve Fransız Sömürgeciliğinin Çatışma Alanı Olarak Mısır.....	23
4. Mısır'da İngiltere Hegemonyası.....	28
5. Hidiv İsmail'in Modernleşme Hamleleri ve Mısır Ekonomisine İngiliz Müdahalesi: 1859-1882.....	37
5.1. Süveyş Kanalı Projesi.....	40
5.2. Arabi Paşa İsyanı ve İngiliz İşgali (1882).....	46
5.3. Hidiv İsmail Paşa'dan Lord Cromer'a: İflas Eden Mısır Ekonomisini Yönetmek	51

II. BÖLÜM

LORD CROMER'IN EKONOMİ YÖNETİMİ VE İNGİLTERE'NİN YEREL GÜÇLERLE İLİŞKİLERİ: 1882-1906

1. 19. Yüzyılda Mısır'da Toprak Sistemi ve Sınıflar: Tarım Ekonomisi ve Toprak Mülkiyetinin Dönüşümü	59
2. Lord Cromer'in Mısır'ın Üretici Sınıflarını Yeniden Örgütlemesi.....	65
3. Mısır'da Sanayileşme ve Lord Cromer Sonrası Ekonomi Yönetimi (1906- 1914)	72
4. Entente Cordiale (1904), İngiltere'nin Mısır'daki Statü Sorunları ve Kapitülasyonlar	76
5. İngiltere'nin Yerel Aktörlerle İlişkileri	90
5.1. Omda, Fellah ve Bürokrat	90
5.2. İngiliz Yönetiminin Ehlileştirme Usulleri: Fellahlar ve Kırbaç Cezası	97

5.3. İngiliz Yönetimi ve Protestanlar	103
---	-----

III. BÖLÜM

İNGİLTERE’NİN MİSİR’DAKİ MİLLİYETÇİ SİYASAL AKIMLARLA İLİŞKİLERİ: 1906-1914

1. Mısır Milliyetçiliği ve Arap Düşüncesinin Çerçevesi	107
1.1. Mustafa Kamil, Dinşavay Olayı (1906) ve Mısır Milliyetçiliği.....	108
2. Türklerin Mısır’daki Siyasî Faaliyetleri	110
2.1. Kahire’deki Adem-i Merkeziyetçi ve Milliyetçi Yapılar	112
2.2. İttihat ve Terakki’nin Mısır Şubesi	115
3. Mısırlı Kimliği, İngiltere ve Ümmet Partisi	120
4. Milliyetçilik ve Panislamizm: Mısırlı Elitlerin Pan-İslam’ı ve Uluslararası Faaliyetleri	131
4.1. Aziz El Mısırî’nin Faaliyetleri	134
4.2. İngilizlerin “Muhammed Abduh’un Ezher Ekibi”ne Karşı Stratejileri.....	136
4.3. Muhammed Ferid, Şeyh Çaviş, Hidiv ve İngiliz Siyaseti	138

IV. BÖLÜM

MİSİR ÜZERİNE ANLAŞMAK: KONTROLLÜ BAĞIMSIZLIK VE YENİ MİSİR ÜZERİNE TARTIŞMALAR

1. Yeni Düzenin Eski Aktörü: Saad Zaglul’un Yükselişi	143
2. Saad Zaglul’un İngiliz Yönetimiyle İlişkileri	145
3. Vefd Delegasyonu Milner Komisyonu’na Karşı.....	149
4. Milner Misyonu’nun Mısır Üzerine Çalışmaları.....	151
4.1. Mısır’ın Yeni Statüsü Meselesi: Muhalliflerle Anlaşmanın Gerekliliği	152
4.2. Karma Mahkemelerin Geleceği ve Mısır’da Yaşayan Yabancıların Korunması	158
4.3. Bürokraside ve Yerel Yönetimlerde “Mısırlılara” Yetki Devri	160
4. İngiltere-Mısır Anlaşma Projesi: Görüşmeler ve Öngörüler.....	167
5. Milner Komisyonu Raporu, Milner-Zaglul Memorandumu (1920) ve Bağımsızlık İlanı (1922)	174

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	180
KAYNAKÇA	188
EKLER.....	205
ÖZET.....	211
ABSTRACT	212

TEŞEKKÜR

Yıllar süren emek ve çaba sonucu ortaya çıkan doktora tezinin araştırma ve yazılma süreçlerinin desteksiz ilerlemesi mümkün değildir. Öncelikle, tezin şekillenmesi ve sonuçlanmasında akademik ve manevi desteğini benden esirgemeyen değerli danışmanım Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU'na teşekkür ediyorum. Ayrıca, değerli katkıları ve yönlendirmeleri ile bana yol gösteren tez izleme komitesi üyelerim ve tez jürim; Prof. Dr. Selda KAYA KILIÇ, Prof. Dr. Necdet HAYTA, Prof. Dr. Bekir KOÇ ve Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU'na, yedek üyeler Doç Dr. Tülay KESKİN ERCOŞKUN'a ve Prof. Dr. Cenk REYHAN'a teşekkür ederim. Ankara Üniversitesi'nin köklü kurumları Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde ve Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde kendisinden ders aldığım hocalarımla sordukları soruların ve yönlendirmelerinin bu tezin şekillenmesinde payı büyüktür, kendilerine tekrar teşekkür ederim. Doktor adayı Araştırma Görevlisi arkadaşım Merve KEYVANOĞLU SÖNMEZ'e de özellikle son dönemde verdiği destek için teşekkür ederim.

Bu zorlu süreçte değerli eşim Gökhan ÇALAN benden desteğini hiçbir zaman esirgemedi. Tez yazım sürecinin zorluklarını benimle beraber yaşadı, bana koşulsuz destek oldu. Aşılmaz sandığım engelleri sayesinde kolaylıkla aştım. Uzun yollara beraber gittik, “oradaydık ve şimdi buradayız”. Bulduğum noktada onunla yan yana durmaktan gurur duyuyorum. Kendisine sonsuz teşekkürlerimi ve sevgilerimi iletir, bu tezi ona ithaf ederim. Bu süreçte dünyaya gelen oğlumuz Gündüz Lefter ÇALAN ise, hayatımıza anlam katmış, yazdığım her cümleyi, ettiğim her kelâmı daha anlamlı kılmıştır. Bir gün anlayacak beni nasıl etkilediğini, bu sebeple kendisine de teşekkür etmek isterim. Doktor olmak, akademisyen olmak benim hayalimdi, hayalini gerçekleştirmiş bir çocuk olarak ona örnek olmak isterim.

Ayrıca benden desteğini bir an olsun esirgemeyen yılların yükünü beraber kaldırdığımız babam Gündüz EREL ve kardeşim Emir EREL'e hayatta ve tez yazım

sürecinin her aşamasında bana verdikleri destekten dolayı teşekkür ediyorum. Kardeşim, kader ortağım, en zor günlerde en büyük desteğim olmuştur. Geldiğim noktanın mimarı ve yağmur sonrası açan güneşlerin tüm sorumlusu ise sevgili babamdır. Anne, bugünleri görmeliydin! Ailemin demirbaşı, çocukluğumdan beri her koşulda yanımda olan çok sevgili Ayşenur SELEK’e, annem Şerife ÇALAN’a ve babam Mehmet ÇALAN’a ve Sevgi USLU’ya destekleri için teşekkür ederim.

Akademiye adım attığım andan beri koşulsuz desteğini ve dostluğunu gördüğüm, Mısır’a gitmem konusunda beni cesaretlendiren, elini hiç bırakmayacağım Prof. Dr. Evgenia KERMELİ ÜNAL hocama, bana bu konuda çalışmam konusunda yol gösteren ve beni cesaretlendiren Prof. Dr. Hasan ÜNAL hocama teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım.

Tez arkadaşlığı yaptığımız, dost elini hep omzumda hissettiğim, bana odasını açan ve koşulsuz destek olan, benden hemen sonra Dr. unvanını elde edecek olan Özlem Alioğlu TÜRKER’e çok teşekkür ederim. Değerli eşi Prof. Dr. Taşansu TÜRKER’e ise desteği ve dostluğu için teşekkürlerimi borç bilirim.

Beni Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü’ne yönlendiren, ilk Osmanlıca hocam, akademide her dönüm noktasında beni destekleyen Prof. Dr. Hülya TAŞ’a teşekkür ederim. Değerli hocam Prof. Dr. Özer ERGENÇ’e de destekleri için teşekkürlerimi borç bilirim.

Amasya Üniversitesi’ndeki akademisyen arkadaşlarıma, üniversitede bana sonsuz yardımları olan Araştırma Görevlisi Aykut ÖZBAYRAKTAR’a, tez çalışmalarımı hem idari hem akademik olarak desteklediği için eski bölüm başkanım Prof. Dr. Kemal POLAT’a, bölüm başkanım Prof. Dr. Mehmet EVSİLE ve Prof. Dr. İbrahim SERBESTOĞLU’na destekleri için çok teşekkür ederim.

Doktora bursunu almaya hak kazandığım Türk Tarih Kurumu ve Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu’na 4 yıl boyunca beni finansal olarak destekledikleri için

teşekkür ederim. Tezimi okuyarak değerli fikirlerini benimle paylaşan Doç. Dr. Arda BAŞ'a ve Doç. Dr. Bestami BİLGİÇ'e de verdikleri destek için teşekkürlerimi iletiyorum. Seyfi Furkan KONUK'a hep yanımda olduğu için, Emirhan PEHLİVAN ve Aslı PEHLİVAN'a, kardeşlikleri ve destekleri için teşekkür ederim.

Zeynep Gül EREL ÇALAN

ANKARA, 2021

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.r.	: Adı geçen rapor
bkz.	: Bakınız
et.al.	: ve diğ erleri
F.O.	: Foreign Office
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı

KONU, KAYNAKLAR VE YÖNTEM

Tez çalışmasının ana kaynakları olarak, İngiltere Milli Arşivi'ndeki F.O. (Foreign Office) ve 12 Ciltlik Milner Komisyonu belgeleri kullanılmıştır: F.O. 371/66, F.O. 800/78, F.O. 848/3, F.O. 848/3, FO 848/4, F.O.141/480, F.O. 141/779, FO, 848/6, FO848/19, FO 848/20, FO848/25 numaralı dosyalar kullanılmıştır. Mısır'da 1903-1907 yılları arasında Kahire'de haftalık olarak basılan Türk Dergisi, ve Mustafa Kamil'in gazetesi el-Liva'dan faydalanılmıştır.

Tez çalışmasının tarihsel aralığıyla örtüşen ikincil kaynaklar, Türkiye'de Mısır üzerine yapılan çalışmalar çoğunlukla Osmanlı, İngiltere, Mısır etkileşimini konu almaktadır. Süleyman Kızıltoprak'ın "*Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı, (1882-1887)*" adlı çalışması, İngiliz işgali sürecinde Osmanlı Devleti'nin etkinliğini ve İngiltere'nin stratejisini konu alan temel kaynaktır. Musa Gümüş'ün "*Güç ve Diplomasi- Mısır Meselesi ve Sultan II. Abdühamid*" adlı çalışması bu alanda Kızıltoprak'ın çalışmalarını tamamlayıcı nitelikte bir siyaset analizidir. 2015 yılında basılan, Ümmü Gülsüm Polat'ın, İngiltere Milli Arşivi'nde yaptığı detaylı çalışması "*Osmanlı Devleti ve İngiltere Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır*" ise Osmanlı, Mısır ve İngiltere arasında I. Dünya Savaşı dönemindeki diplomatik ilişkileri, askerî hareketleri ve basındaki yansımalarını konu alır. Konu üzerine son dönemde üretilen çalışmalar ise, Ali Bilgenoğlu'nun doktora tezi olan "*İngiliz Sömürgeciliğinin Mısır ve Sudan Örneğinde Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi*" ve Asuman Emin'in "*Mısır Siyasetinde Vefd Partisi (1918-1952)*" adlı tezidir.

Robert L. Tignor'un "*Modernization And British Colonial Rule In Egypt, 1882-1914*" ve "*The "Indianization of the Egyptian Administration Under British Rule*" adlı çalışmaları da İngiltere'nin Mısır siyasetinin genel çerçevesini çizerken çalışmaya katkı sağlamış, çalışmanın teorik temelini ise, "*Studies in the Theory of Imperialism*" adlı

eserde yer alan, Ronald J. Robinson'un "*Non-European Foundations of European Imperialism: Sketch For a Theory of Collaboration*" adlı makalesindeki tezleri oluşturmıştır.

Gabriel Baer'in "*A History of Landownership in Modern Egypt, 1800-1950*" adlı klasik eseri Mısır'daki toprak mülkiyetinin dönüşümünü ele alır. Walid Kazzuha'nın "*The Evolution of the Egyptian Political Elite 1907-1921: A Case Study of the Role of the Large Landowners in Politics*" adlı 1977 tarihli doktora tezi ise, Mısır'daki bu toprak rejimi dönüşürken, ortaya çıkan siyasi yapıları konu alan, bu çalışmanın tezini destekleyen temel kaynaklardan biri olmuştur. Vefd Partisi ile ilgili ise, Marius Deeb'in "*Party Politics in Egypt: the Wafd & Its Rivals, 1919-1939*" adlı çalışması ve Janice J. Terry'nin "*The Wafd, 1919-1952: Cornerstone of Egyptian Political Power*" adlı eseri temel kaynaklar niteliğindedir. Michael Barry Bishku'nun 1982 tarihli, yayınlanmamış doktora tezi ise "*The British Empire and The Question of Egypt's Future: 1919-1922*" İngiltere'nin Mısır vizyonunu ele alması açısından önemlidir.

Tez çalışmasında büyük ölçüde Ronald J. Robinson'ın "*Non-European Foundations of European Imperialism: Sketch For a Theory of Collaboration*" adlı eserinde öne sürdüğü yaklaşımdan faydalanılmıştır. Robinson bu yaklaşımında özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda ele alınan Avrupa sömürgeciliğinin işleyişine dair daha tarihsel yaklaşımların öne sürülmesi gerektiğini belirtmektedir. Teoriye göre Avrupa emperyalizmi, Avrupalı olan ile olmayan arasında gelişen bir politik reflekstir ve Avrupa'nın kolonileri ve tarım imparatorluklarını, yeni pazarlar ve yatırımlar olarak kendi endüstri ekonomilerine entegre etme sürecidir.¹ Ahmed İbrahim Abushouk Robinson'un bu yaklaşımını Sudan için kullanmış, buradaki işbirlikçi sınıfları tespit

¹ Ronald J. Robinson, '*Non-European Foundations of European Imperialism: Sketch For a Theory of Collaboration*', Roger Owen & Robert B. Sutcliffe (ed.) *Studies in the Theory of Imperialism içinde*, [London]: Longman, 1972, ss.118-19

ederek İngiltere ile ilişkilerini tanımlamıştır. Tez çalışmasında, aynı yaklaşımdan tarihsel olarak genişletilerek 1882'deki işgalden, 1922'deki bağımsızlık ilanına kadar İngiltere'nin Mısır'a uyguladığı siyaseti okumak için faydalanılmıştır. Tez çalışmasında ilaveten, iktisadi işbirlikleri üzerinden okunan bu ilişkinin temelde salt siyasal işbirlikleri üzerinden de devam edebildiği İngiltere Milli Arşivi'ndeki belgelere dayanılarak ortaya konulmaktadır.

Tez çalışmasında işaret edildiği üzere İngiltere'nin yerel güçlerle ilişkileri Mısır'daki hem ekonomik hem de politik süreçler açısından belirleyici olmuştur. İngiltere bir yandan *omda*, *mudir*, toprak sahipleri gibi yerelde güçlü olan görevliler ile işbirliği yapmış, Mısır'daki siyasetini bu zeminde yürütmüştür. Milliyetçilerin güçlenmesi ve konjonktürel olarak da milliyetçiliğin öneminin artması ile İngiltere, bu çerçeveye Mısır'da bağımsızlık için milliyetçi propaganda yapan unsurları katmaya çalışmıştır.

Tez çalışmasının birinci bölümünde İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesine kadar Mısır üzerinde farklı kültürlerin kurduğu hegemonya biçimleri sorgulanmış, İngiltere'nin Mısır politikalarının tarihsel arka planı ele alınmıştır. İkinci bölümde ise, İngiliz işgalinden sonra göreve gelen Lord Cromer'in Mısır'da uyguladığı sosyal ve iktisadi politikalar tartışılarak, bu yeni çerçevede Mısır toplumu üzerinde etkili olan yerel aktörler İngiliz belgeleri ışığında değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde ise İngiltere'nin Mısır'da faaliyet gösteren milliyetçilerle ilişkileri değerlendirilmiş, İngiltere'nin Mısır'a ilişkin yaklaşımları ve Mısır'ın siyasal gündemi üzerindeki etkileri ele alınmıştır. Tezin son bölümünde işaret edildiği üzere Saad Zaglul da Mısır yönetiminde önemli görevler almış, İngiltere'nin olumladığı bir isim olmasına rağmen, son dönemde konjonktürel bir tercihle İngiltere'nin önüne lider konumunda gelmiştir. Son dönemde Mısır'ı temsilen Vefd ve Alfred Milner görüşmeleri, Milner Komisyonu'nun tartışmaları ve raporları incelendiğinde, İngiltere'nin korumacı statüsünü devam ettirerek Vefd'le işbirliği üzerinden Mısır'ı yönetmeye devam etmek istediği anlaşılmaktadır. Vefd'le yapılan

görüşmeler sonucunda bağımsızlığın kazanılmasına rağmen, İngiltere'nin işbirliğinde başarılı olarak, Mısır'a “kontrollü bağımsızlığı” verdiği sonucuna varılıyor. Bu bağlamda tezin dördüncü bölümde, Mısır'ın bağımsızlığına giden süreçte Milner Misyonu ve Vefd arasında yapılan görüşmeler ve İngiltere'nin Mısır'a ilişkin tasarıları belgeler ışığında değerlendirilmiştir.

GİRİŞ

“İnsanlar babalarından çok, içinde bulundukları zamana benzerler”.²

Binlerce yıllık Nil deltası tarihinde, bu bereketli topraklarda yaşamış olan insanların yaşadıkları dönemle ve iktidarla olan çatışması sürüp gitmiştir. Toprağın bereketi, sömürüyü, zulmü ve iktidarı sürdürülebilir kılmıştır. Bugünün Kahire’sinde tarihî yapılarından modern yapılara kadar bu çatışmanın izlerini görmek mümkündür.

Bugün Mısır’ın özgün haliyle tarihsel derinliği ve katmanlı yapısı olan, çok kültürlülüğünü bir öz olarak kabul gören bir geleceğe taşıyan bir gündelik hayatı mevcuttur. Bu yapıdaki Mısır’ın 20. Yüzyıl boyunca önceki yüzyıldaki atılımını sürdürememesinin sebebi de burada Mısır halkının ve de Mısır’a hükmedenlerinin tüm kurumlarıyla işleyecek, sürdürülebilir bir “modern” mekanizma kurulamamış olmasıdır. Kadim kültürler yarım kalmış yönetimlerle idare edilmiş, Mısır’da özellikle son yüzyıllarda tam anlamıyla bir monarşi kurulamamış, sömürgecilik dahi tüm kurumlarıyla işleyememiştir. Siyasal bağımsızlığını elde etmiş olsa da Batılı anlamda bir iktisadi ve siyasi bağımsızlığı yaşayamamış bir ülkedir.

Uygarlığın tarihine eş, bu deltada kurulmuş medeniyetler, birbirinden kalan izleri hem kültürel hem de sistemik olarak yeni yüzyıllara taşımıştır. Öz kültürü mozaik halini almış bir coğrafyanın ismidir Mısır. Bu mozağin merkezinde Nil nehri durur. Antik Mısır uygarlıklarından bahsettiği eserinde Vercoutter, bu uygarlıkların üzerinde kurulduğu deltayla ilgili hâlâ geçerli olan bazı tespitlerde bulunur. Şüphesiz bunların en önemlisi,

² “Men resemble their their times more than they do their fathers.” March Bloch’un “Tarih Savunusu-The Historian’s Craft” eserinde alıntılanmış bir Arap özdeyişi. March Bloch, The Historian’s Craft, Manchester University Press, 1992, s.29

Mısır’da yönetim ne olursa olsun Mısır’daki toplumların bağılı olduğu siyasal sistemlerin bir şekilde Nil deltasındaki hâkimiyet üzerine kurulu olduğuydu: “Mısır’ın tüm siyasal sistemi bizim Batı toplumlarıyla karşılaştıramayacağımız coğrafi ve fiziksel bir gereksinim üzerine kuruluydu.”³ Nil’in kontrolüyle ilgili bu gereksinim, kaçınılmaz olarak güçlü bir politik hakimiyeti de gerektiriyordu.⁴ Bu zorunluluk, yüzyıllar içerisinde farklı dinamiklerle beslenmiş olmasına karşın, Nil Nehri, Mısır’la ilgili politikaların odak noktası olmaktan çıkmadı. Nil’in zenginliğinin büyüklüğü, hedefi ve pazarı yüzyıllar içerisinde değişse de Mısır’ı siyaseten üstün kılan unsur olmaktan çıkmadı. Vercoutter’e göre, “Mısır’ın tek mucizesi Nil’in suyu ve toprağı sağlaması, geri kalanını insana bırakmasıdır.”⁵ İnsana bırakılan işlerin toplamı, Mısır’a gelmiş geçmiş yönetimlerin üslenmek istediği iktisadi faaliyetleri ve buradan beri gelen uygarlıklara eşlendi.

İlgili literatür değerlendirildiğinde, 19. Yüzyıl’da Mısır’ın siyasi konumuyla ilgili iki temel kategori ortaya çıkar. Bu kategorilerin ilki, Osmanlı İmparatorluğu’nun önemli ve yüzölçümü olarak oldukça büyük bir parçası olan “Mısır Eyaleti”dir. İkincisi ise, “Hidivlik” gibi özel bir tanımlama ile akla gelen “Mısır Hanedanlığı”dır. Cleveland’ın dikkat çektiği, Ortaylı’nın “dualizm yüzyılı” tanımlamasının arka planındaki çelişkiler, Mısır toprakları üzerine yürütülen siyasetler için de geçerlidir. Belki modernizm Mısır için, Divan-ı Hümayun’dan yönetilen büyük kara parçalarına göre daha rafine bir konudur. Nitekim, küçük, stratejik ve bereketli topraklarda merkeziyetçi bir yönetim kurmak, özellikle ulus-devlete doğru evrilen yönetimlerin ağır bastığı 19. yüzyılda çok kültürlü, çok sınıflı ve çok çatışmalı imparatorluk toprakları yönetmekten, kelimenin tam anlamıyla “daha kolaydır”. Bu görelî “kolaylık” elbette Nil deltasının bereketine

³ Jean Vercoutter, Eski Mısır, İletişim Yayınları, 2001, s. 20

⁴ Vercoutter, a.g.e, s.19

⁵ Vercoutter, a.g.e, s.17

yaslanmaktadır. Mısır'ı 19.yüzyıl boyunca başarıya ulaştıran ya da dönüşüme uğratan tüm sebeplerin zemininde, Evliya Çelebi'nin *Nil-i Mübârek* diye andığı Nil'in vadisi durmaktadır. İşte bu vadede, hangi tür yönetimin kurulacağı, nasıl bir hayatın kurgulanacağı aslına bakılırsa üç katmanlı bir sorundur; hem Mısır sınırlarında, hem Osmanlı sınırlarında, hem de uluslararası alanda farklı yansımaları olmuştur. Dolayısıyla, mevcut kategorilere “Ortak Sömürge Olarak Mısır” da eklenmelidir.

Bugün dahi Mısır modernliğinin başlangıcı olarak kabul edilen Mehmed Ali Paşa yönetimi Osmanlı'nın modernleşme hikayesinde itici güç olarak yer almaktadır. 19.yüzyılda Osmanlı'nın uluslararası siyaset ve değişim çabaları içinde önemli bir yeri olan Mısır'da, merkez eyaletlerden farklı olarak yerel yönetim hanedanlığa dönüşmüştür. Osmanlı Devleti Mehmed Ali Paşa isyanının ardından 19. yüzyılda bir adım daha ileri giderek, bir tür egemenlik devri yaparak, Mısır'a “otonomi” kazandırmıştır. Böylece Mısır'da içişlerinde ve ticaretinde otonom bir yönetsel yapı ortaya çıkmıştır.

Çalışma, İngiltere'nin Mısır'da kurduğu hegemonyayı farklı dönemlerde izlemeyi hedeflemiştir. Bu yönde, öncelikle Mısır coğrafyasını geniş bir perspektiften alıp, 19. Yüzyıla kadar farklı dönemlerde Nil deltasının bu bölümünde kurulmuş hâkimiyet biçimleri ele alınmıştır. Mısır'ın “yerel” kültürü ile yönetimlerinin oluşturduğu ikilemin kesintisizliği vurgulanmıştır. Bu siyasal ikilem, kültürel olarak da yönetimle toplum arasında tezahür etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Mısır'ı ele geçirmesiyle Osmanlı bürokrasisinin Mısır'ı yönetme tarzı da dönüştürücü olmuştur. Jane Hathaway'in Mısır'daki yönetici elitler üzerine yaptığı çalışmalarında sıklıkla dile getirdiği gibi, buraya gelen bürokratların kendi maiyetleri ile yerel unsurları da yönetime dahil ederek kurduğu hanehalkları da farklı bir yönetim anlayışına ve sınıf yapısının doğmasına yol

açmıştır.⁶ 19. yüzyıla gelindiğinde literatürde Mısır'ın Türk-Çerkes elitleri olarak adlandırılan bu yöneticiler yeni konjonktürde kendilerini konumlandırmaya uğraştılar. İngiltere'nin Mısır'a olan ilgisi ise 1798'de gerçekleşen Fransız işgalinin ardından yoğunlaşmıştır. Mehmed Ali Paşa yönetiminin Memlûk beylerini tasfiye ederek, merkezî bir yönetim kurmaya çalışması ve merkezi yönetime isyan etmesi ile İngiltere'nin siyasi ve askeri olarak Mısır meselesine dahil olmuştur. İsmail Paşa döneminde ise Mısır'da "Hidivlik" olarak anılacak özerk bir idarenin kurulması⁷ ile İngiltere hem siyasi hem de ekonomik olarak Mısır'la bağlarını geliştirmiştir.

Mısır'daki Nil merkezli hayatın, 19. Yüzyılda da devam etmesi, Nil'e bağımlı olan iktisadi hayatı uluslararası ticaret alanına açan atılım Süveyş Kanalı projesi olmuştur. Proje, tam da bu noktada, ticari hayatı hareketlendirecek ve Mısır'ı Batı'ya bağlayacak olan unsur olarak görülmüştür. Hidiv İsmail Paşa Mısır'daki modernleşme adına yaptığı büyük yatırım ve harcamaların içinde bu proje de sonucu Mısır'ın kaynaklarının tükenip, ekonomisinin iflas noktasına gelmesine sebep olmuştur. Mısır ekonomisinin iflası ardından İngiltere ve Fransa'nın kurduğu İkili Kontrol üzerinden Mısır ekonomisini yönetmesinin, İngiltere'nin işgaline giden süreci hızlandıran etkenlerden biri olduğu anlaşıyor. İlerleyen dönemde Arabi Paşa'nın isyanı üzerine İngiltere Mısır'ı işgal etti ve ardından gelen süreçte sistematik olarak Mısır'ın sosyo-ekonomik yapısını topyekün dönüştürdü. Tezin ilk bölümünde bu dönüşümün arka planı olan İngiltere'ni Mısır siyaseti irdelenecektir.

Tez çalışmasının ikinci bölümü, İngiltere'nin gerçekleştirdiği reformları ve İngiltere'nin Mısır adına hedeflediği dönüşümü ele almaktadır. İngiltere tarihsel olarak,

⁶ Jane Hathaway, *Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Cilt: XVIII*, Basım, TTK Yayınları, Ankara , 2007, s. 87

Mısır'da hegemonların yerelle kurduğu ilişkiyi dönüştürerek, reformlar üzerinden İngiliz yanlısı yerel odaklar üretmiştir. Bu alanda sonuç almak için önce toprak mülkiyeti rejimini dönüştüren İngiltere büyük toprak sahipliği ve orta büyüklükteki toprak sahipliğini yaygınlaştırmıştır. Bu yolla, İngiltere yanlısı yeni toprak sahipleri üzerinden yereldeki etki gücünü sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Bunun için, çalışmada arşiv belgelerine dayanılarak üzerinde durulduğu gibi yerel aktörler olan *omdalar*la sıkı ilişkiler kurulmuş, çiftçiye ise kontrol altına almak için “kırbaç” yöntemi kullanılmaya devam edilmiştir. Bu süreçte dış politika alanında da 1904 *Entente Cordiale* anlaşmasıyla, Fransa'nın Mısır'da sahip olduğu imtiyazlarla ilgili endişelerini gidermeye çalışmıştır. Nitekim İngiltere bu sürecin sonunda, amaçladığı gibi Mısır'daki yabancı imtiyazlarının koruyucusu olmayı hedeflemekteydi. Bu dönemde İngiltere'nin Yüksek Komiserliğini yapan Evelyn Baring/Lord Cromer'in Mısır için uygun gördüğü “dar bir milliyetçilik anlayışı yerine kozmopolitanizmin” siyasal ve ekonomik zeminini hazırlanmış oldu. Bu bölümde yeni toprak düzeni, Mısır aydınlarının toprak mülkiyetiyle doğrudan ilişkisi ortaya konmuştur. Bu süreçte Milner Komisyonu çalışmaları kapsamında hazırlanan *memorandum* belgelerinden faydalanılarak, bu sürecin 1919 yılından bakıldığında nasıl değerlendirildiği, *omdaların* konumlarının nasıl değiştiği, fellahların nasıl tavır değiştirdiği ele alınmıştır. Böylece İngiltere'nin anlaşma için milliyetçilere dayanarak kurmayı hedeflediği düzenin zemini ortaya konmuştur.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise, İngiliz yönetimi altında Mısır'da siyasal hayatı yönlendiren faktörler ve ön plana çıkan siyasal akımlarla İngiltere'nin ilişkileri değerlendirilmiştir. Kahire'deki milliyetçi ve adem-i merkeziyetçi örgütlerin İttihat ve Terakki ile ilişkileri de bu çerçevede ele alınmıştır. Arşiv belgelerinde görüldüğü üzere İngiltere'nin Londra merkezli bir jurnal kurarak Mısır'daki milliyetçi akımları yönlendirmeye çalışmasından yola çıkarak milliyetçi ve pan-islamcı grupların Avrupa'daki propaganda faaliyetlerine değinilmiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümünde barış görüşmelerini yürütmek için kurulan Vefd delegasyonu ve Mısır toplumunun lideri olarak yükselen Saad Zaglul'un İngiltere ile ilişkileri irdelenecektir. Saad Zaglul, Muhammed Abduh ekolüyle yetişmiş, Batı tipi eğitim görmüş, İngiliz idaresi tarafından sayılan ve kendisine makam verilen bir bürokrattı. Bu açıdan toplumda her ne kadar anti-İngiliz ve anti-emperyalist bir cephede dursa da, İngilizlerin, bağımsızlık isteyen milliyetçi grupları bastırmak için anlaşma yoluna gitmesinde etkili olduğu, işbirliği yöntemini devam ettirerek Mısır üzerinde İngiliz kontrolünün devam ettiği bir siyasal bağımsızlık statüsü inşa etmelerinde etkili olduğu söylenebilir. Bu sürecin mimarı olan Alfred Milner'in İngiltere'nin Mısır'a siyasal bağımsızlığını vermesine rağmen Mısır üzerindeki ekonomik ve siyasal etkinliğini devam ettirmesinde payı büyüktür. Nitekim Milner'in bakış açısına göre, İngiltere'nin hem Mart 1919'da başlayan İngiliz karşıtı hareketlerin bastırılması hem de Mısır'daki etkinliğin sürdürülmesi için özellikle üç alanda reform yapılması gerekiyordu: Birinci olarak İngiltere'nin Mısır'daki statüsünün netleşmesi, siyasal bağımsızlık verilse de hukuki olarak 1914'te Mısır'da ilan edilen Protektora'nın farklı bir isimle devam ettirilmesi; ikinci olarak Karma Mahkemelerin devamıyla ilgili yeni düzenlemeler yapılarak, İngiltere'nin Mısır'da iktisadi faaliyetlere katılan yabancıların haklarının koruyuculuğunu üstlenmesi; son olarak da bürokrasi ve yerel yönetimlerde Mısırlılara daha fazla yetki verilerek İngiliz yönetimine gelen eleştirilerin sonlandırılması gerekiyordu. Çalışmanın arşiv malzemesini oluşturan raporlar, bu üç konuya özellikle yoğunlaşmakta, özellikle bürokrasinin yeni yapısıyla ilgili örgütsel şemalar üzerinden önerileri ortaya koymaktadır. Raporların ve Memorandum metinlerinin önemi, Milner'in idealinin inşa edilmesi için geriye dönük bir muhasebe yapması ve İngiltere'nin Mısır'da "sömürgeci" sıfatıyla değil, "koruyucu" sıfatıyla, yerel işbirliklerini bu kez milli liderler üzerinden halk açısından "meşru" bir zemin üzerinden yürütmeye çalıştığını göstermesi açısından önem teşkil etmektedir. Tez çalışmasının mevcut literatüre katkısı bu tasarıları

ve geçmişe dönük değerlendirmeleri İngiltere'nin süregelen bir Mısır siyasetinin türevi olarak görerek, bağımsızlığın ilanı sürecinden sonra partileşen Vefd oluşumunun arkaplanındaki siyasal birikimi ortaya koymasadır.

İngiltere'nin Mısır tasarımı; işgalin ilk gününden Mısır'a bağımsızlık verildiği döneme kadar kendine karşı toplumda gelişen tepkilere göre değil, 1882'den itibaren belirlediği çizgiye göre şekillenmektedir. Arşivdeki Memorandumların geriye dönük değerlendirmeleri, İngiltere'nin Mısır'la ilgili hatalarını tespit ederken, sonuç olarak tez çalışmasında ifade edilen reform sahaları ortaya çıkmaktadır. Çalışmanın amacı; İngiltere'nin 1882'de Mısır'ı işgal ettiği zaman yaptığı tasarıların ve genel stratejilerinin bir süreklilik arz edip arz etmediğini ortaya koymaktır. İngiltere Milli Arşivi belgeleri incelendiğinde ortaya çıkan sonuçlara dayanarak, İngiltere'nin Mısır politikasının milliyetçi hareketlere rağmen devam ettiğini vurgulayarak ve kurduğu işbirliklerinin bu süreçte ne derece etkili olduğunu analiz etmektir.

I. BÖLÜM

İNGİLİZ İŞGALİNE KADAR MISIR'DA HEGEMONYANIN KURUMSALLAŞMASI

1. Antik Mısır'dan 16. Yüzyıla Mısır'da Yerelliğin Sınırları

Mısır'daki çoğu “erken modern” ya da “geç modern” gelenek ve alışkanlıklar Mısır'ın antik dönem yönetimlerine, bu dönemdeki sosyal ve ekonomik yaşantıya incek kadar eskidir. Bugün modern Mısır Cumhuriyeti'nde halen var olan, Nil'in çağlayanları ve akış yönünün belirlediği yerleşim alanları ve iktisadi merkezler, genel anlamda iki ana bölgeyi oluşturur. Nil Nehri'nin Akdeniz'e döküldüğü kısımdaki yerleşime “Aşağı Mısır/Lower Egypt”, ilk çağlayanının ortaya çıktığı bölgeye ise “Yukarı Mısır/Upper Egypt” adı verilmektedir. Bu ayrım, antik dönemlerin idari yapılarında var olduğu gibi, kaynağı Paleolitik döneme kadar götürülebilir.⁸ Böylece Mısır'ın yerli kimliği, tarihi kadar eskidir, denilebilir. Dolayısıyla Mısır'a ait jeo-kültürün zeminini Nil Nehri oluşturur. Mısır'da hegemonya kuran güçlerin coğrafyanın tarihi boyunca, “yerli” ve “yabancı” unsur tartışması yarattığı görülüyor. Antik Mısır'da yerleşik olan bu ayrım göçler sonucu dile gelir. Mısır'a Sami unsurlarının girişi, İ.Ö. 1900'lerde Samilerin büyük akınlar sonucu Batı'ya doğru ilerlemesine kadar götürülebilir.⁹

⁸ Vercoutter, a.g.e.

⁹ Vercoutter, a.g.e, s.71-72. Hyksosların Yukarı Mısır'daki Teb'li kralları vergi yükümlülüğü ile idari yetkilerle donatması da (Vercoutter, a.g.e, s.73) yerel yöneticilerin yabancılar tarafından sınırlı yetkilerle donatılmasına antik Mısır'dan bir örnektir. Mısır'da farklı tarihsel çerçevelerde benzer bir yönetim anlayışının hegemonya eliyle uygulandığını bu örnekte de görmekteyiz.

Mısır'da Asur ve Pers egemenlikleri ve Büyük İskender'in İ.Ö. 333 tarihinde Mısır'ı işgalinin ardından Yunan kültürünün etkisi uzun yıllar devam etmiştir. Bu sürecin ardından Yunan ve Roma egemenlikleriyle birlikte yerel firavunların varlığı tamamen son buldu.¹⁰ Ancak Roma ve Bizans hakimiyetleri altında Mısır, bürokratik olarak yeniden örgütlendi, merkezi yönetimle beraber askerî açıdan da güçlendi. Bu süreçte toplumsal hiyerarşi de Helen toplulukları lehine değişti, kırsalda “yerli Mısırlılar” bu sistemde alt sınıfı oluşturdu.¹¹

Mısır'da Hristiyanlık ve Bizans egemenliği toplumda dinsel bir ikilik yaratmıştı. İ.S. 600'lere kadar Bizans İmparatorluğu'nun hakimiyetinde olan Mısır'daki yerli Hristiyan topluluğun, yani Kiptilerin¹² monofizit¹³ bir topluluk olarak Bizans tarafından

¹⁰ Vercoutter, a.g.e, s.115 Vercoutter'e göre bağımsız Mısır'ın düşüşünde Akdeniz'de öneminin artması ve yerel hanedanların güçlerinin azalarak Yunan desteğine ihtiyaç duymasının büyük etkisi olduğunu, böylece Mısır'ın İskender'in istilasına karşın itirazsız Helenleştiğinin altını çiziyor: “Eski özgürlük ruhu sadece Amon tapınağının çevresindeki dini merkezde, Teb'de bir süre daha yaşayabilmiştir.” Vercoutter, a.g.e, s.115. Özgürlük Mısır halkı için tarihi kadar eskilerde kalmış bir olgu. Dolayısıyla Mısır'ın “yerliliği” yüzyıllar içerisinde üretim alanlarının etrafında ve “yabancı” unsurlardan azade değerlendirilemeyecek bir olgu haline gelmiştir. Mısır'da yabancı güçlerin boyunduruğu altında yaşamının yarattığı toplumsal kabullerin antik dönemlere kadar götürülebildiği söylenebilir.

¹¹ Helen Chapin Metz, *Egypt: A Country Study*, Area Handbook Series, Library of Congress, 1991, s.16

¹² Kiptî: Kökeni Yunanca “Aegyptos” sözcüğüdür. Kiptî dilinde bu Mısırlı Hristiyan topluluk kendilerini “Mısır'ın Halkı” olarak tanımlarlar. Metz, a.g.e, s.17

¹³ İsa'nın tanrısallığıyla ilgili inanç gruplaşması olarak Kiptilik gibi Monofizit mezheplerde İsa'nın ilahi doğasına, Melkit Hristiyan mezheplerde İsa'nın insani ve tanrısal kimliğine inanılırdı. Marsot, Afaf Lutfi Al-Sayyid 1969. *Egypt and Cromer: A Study in Anglo-Egyptian*

sapkın olarak nitelendirilmesi ve ağır vergilerle baskılanmasının Arap fethini kolaylaştırdığı öne sürülür.¹⁴

Amr İbn El-As'ın komutasındaki Arap orduları Mısır'ı ele geçirdiğinde, Mısırlılara İslam'a geçme ya da vergi ödeme seçenekleri sunuldu, bu siyaset sayesinde Mısır Amr'ın valiliğinde Arap imparatorluğuna katıldı, ancak dinlerini ve kültürlerini korumak isteyen Mısırlıların Araplaşması ve İslamlaşma uzun zaman aldı.¹⁵ Arap kültürüne uzak olan Mısır yerlilerinin zamanla yönetimdeki değişikliklerle beraber kendilerine yabancı bir yönetim anlayışını kabul etmeleri zaman aldı. Nitekim tam anlamda Araplaşma, Emevi hanedanı yönetiminde gerçekleşmiştir. Araplaşmanın önemli bir ayağını Kıptî dilinin sadece bürokrasiden değil, yönetimin çabalarıyla toplumun ana

Relations (Praeger), s. 1 Kadıköy Konsili'nde kabul edilen Diofizit/Melkit anlayışa göre İsa tanrısallık ve insanî özellikleri beraber taşımaktaydı. Bu kararlara itiraz eden, İsa'nın ilâhî doğasını kabul eden mezhepler Mısır'da "sapkın" olarak niteleniyor, bu dönemde ana akımın takipçisi elitlerin de üstün olduğu görülüyor. Terry G. Wilfong'un işaret ettiği üzere bu ayrıcalık sahibi azınlığın varlığı Mısır Hıristiyanları arasındaki bölünmeyi keskinleştirmiş oldu: “(Bir yanda) kentli, Helen, Yunanca konuşan Melkit elit, (öte yanda) çoğunluğu köylü, Mısır dilini konuşan, Monofizit bir çoğunluk.”; özellikle Heraklius'un Sasanilerden sonra Mısır'da Monotheism doktrinini dayatmasıyla adı geçen çoğunluğun sistematik olarak baskı gördüğü, katledildiği biliniyor. Terry G. Wilfong, *The Non-Muslim Communities: Christian Communities*, Carl F Petry (ed.), *The Cambridge History of Egypt, Volume One, Islamic Egypt 640-1517*, Cambridge University Press, 2008, s.177

¹⁴ Carl F Petry (ed.), Terry G. Wilfong, a.g.e, s.177

¹⁵ Marsot, a.g.e, s.2

dili olmaktan da çıkması oluştu¹⁶, Kıptîce konuşan Hristiyan bir toplum olan Mısır zamanla Arapça konuşan Müslüman bir ülkeye dönüştü.¹⁷ Böylece Mısır'ın “yerli” unsurlarının kültürel etkileri azaldı, yüzyıllarca geleneklerini korudular ancak sayıca azaldılar. Böylece Mısır antik kökenlerine rağmen hâkim kültürün empoze edildiği bir coğrafya haline geldi. Benzer süreçler Tolunoğlu ve İshid hükümlerliklerinde de devam etti: Bağdat merkezli İslam İmparatorluğu'na bağlılığını sürdüren Mısır hâkimi hanedanlar, vergi sistemlerini yeniden düzenlerken, Fatimîlerin Şii hükümdarlığında tarımsal verimlilik ve vergi gelirleri üst düzeylere ulaştı. Mısır, İtalyan kent devletleriyle ticari ilişkiler kurarak Akdeniz ticaretinde etkin hale geldi.¹⁸

Türk kavimlerinin Batı'ya ilerleyişinden Mısır'daki nüfusu etkilendi, Moğol ordularının Abbasilere baskıları sonucu Memlûk hanedanları Mısır'ı uzun bir süre yönettiler. Kölelikten yetişen Memlûkler, bağlı oldukları hanelerde çoğaldılar, kendilerine de toprak verilmesiyle sistemi sürdürdüler.¹⁹ Mısır'daki Memlûk yönetiminin ilk dönemini Bahrî (Türk ve Moğol kökenli) ve ikinci dönemini de Burcî (Türk, Çerkes ve Rum kökenli) Memlûkler üstlendi.²⁰ Zâhir Baybars'ın liderliğinden 14. Yüzyıldaki büyük veba salgınına değin büyük sarsıntılara uğramayan ekonomik sistem, salgının hem ticarete hem de nüfusa darbe vurmasıyla çıkmaza girdi.²¹ Bu sürecin devamı da Memlûk yönetimi altındaki Mısır'ın girdiği ekonomik darboğazı işaret ediyordu. Topraklar

¹⁶ Bugün Mısır'daki Kıptî toplumunun kökenleri bu antik topluluğa dayanmaktadır. Mısır'daki yerel kültürün izleri Kıptîlerin sayıca azalmaları ve toplum olarak dönüşmeleri üzerinden izlenebilir. Topluluk, 20. Yüzyılın kozmopolit Mısır toplumu kurgusunun en önemli ögesidir.

¹⁷ Marsot, a.g.e, s.5

¹⁸ Metz, a.g.e, ss.21-22

¹⁹ Marsot, a.g.e, s.28

²⁰ Marsot, a.g.e, s.28

²¹ Marsot, a.g.e, ss. 28-33

genişletildiği halde Sultan Kayıtbay gibi gl bir hükümdarın yürüttüğü politikalarla ticaretin gelişmesine rağmen Moğol saldırıları, veba gibi salgın hastalıklar sonucu Avrupa ve Asya’da yükselen güç olan Osmanlı Sultanı Yavuz Selim’in 22 Ocak 1517’de Kahire’de Tomanbay’ı yenmesiyle Mısır’daki Memlûk hükmü sona ermiş oldu.²²

Yavuz Sultan Selim Osmanlı topraklarına Mısır’ı dahil ettiğinde, Osmanlı idaresi kendi adına yeni bir meşru politik zemin kazandı: Halifelik makamı. Her ne kadar 19. yüzyılın sonlarına, II. Abdülhamid’in Pan-İslamcı dış politika hamlelerine kadar siyaseten aktif olarak başvurulmamış bir makam olsa da 20. Yüzyıla kadar Mısır’ın yönetimi açısından önemli bir hukuki zemin oluşturdu.

2. Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır

İdari anlamda Mısır, Osmanlı Devleti’nin adalet sisteminin dayandığı toprak sistemini Anadolu’dakinden daha farklı örgütlediği bir coğrafya oldu.²³ İdareyi Memluklerden alan Osmanlılar, Kahire ile ilişkilerini sürdürüp, vresindeki toprakların yönetimini Memlûk hukukuna, rfi idareye bıraktılar.²⁴ Fethedildiği tarihten itibaren Mısır, Osmanlı Devleti’nin sistematiiğinin ekonomik ve sosyal açıdan en önemli parçalarından biri oldu. Stanford Shaw’un işaret ettiği üzere Osmanlıların Mısır’daki ana hedefi, Mısır’ın zenginliğinden mümkün olduğunca faydalanıp, gelirlerinin en büyük

²² Marsot, a.g.e, ss. 36-39

²³ Osmanlılar Mısır’da farklı bir toprak sistemi ve mâli örgütlenme oluşturdular. Merkezden atanan “Vali” nin yönettiği Mısır’dan elde ettiği Has gelirleri, “kuşufiye vergisi” olarak biliniyordu. Valinin has gelirleri dışında, salriye, mukataa, hulvan-ı kura gibi vergiler aldığı bir mâli düzen söz konusuydu. Stanford Jay Shaw, *Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517-1798* Princeton University Press, 1962, ss.316-328

²⁴ Michael Winter, *Ottoman Egypt, 1525-1609*, Daly, Martin W. (ed.), Cambridge History of Egypt; Cambridge University Press, Great Britain, 2008, s.4

kısmına hâkim olmaktı. Bu amaçla bu bölge mukataa denilen sistemle idare edildi. Nitekim, Mısır'daki en büyük mukataa Mısır topraklarının kendisi ve yöneticisi de merkezden atanan valinin idi.²⁵ Dış politika alanında ise Mısır, 16. yüzyılda Osmanlı'nın doğu topraklarının garnizonu olarak da kullanıldı. Mısır, Osmanlı yönetimi tarafından Kızıldeniz ve Basra Körfezi üzerinden Hint Okyanusu'na uzanan deniz ticaretinde önemli bir durak olarak görülüyordu.²⁶ Öte yandan Mısır'ın alınmasıyla, Kızıldeniz ve Basra Körfezi'nde bölge ticaretine hakim olan Portekizlilerle rekabet de arttı.²⁷ Bu durumda, Akdeniz havzasının korunması ve burada iktisadi bütünlük sağlamak için Mısır'ın merkez alınması elzem görülüyordu.

Braudel'in üzerinde durduğu Baron de Tott'un bahsindeki gibi, "Mısır'ın alınması bir fetihten çok, Memlûklerle yapılan bir anlaşmaya benziyordu"; nitekim Osmanlılar, Mısır'ı fethederek, Habeş ve Sudan yoluyla sağlanan Afrika altını dolaşımına ve Hristiyan ülkelerle yapılan baharat ticareti akışına dahil olabildiler.²⁸

Osmanlı'nın Mısır'daki hükmü hem Mısır'ın Kuzey Afrika'daki hakimiyetini arttırmış, hem de Mısır'ın daha güçlü yönetilmesini sağlamıştı. Bu yeni yönetimin kurumlaşmasının hem siyasal hem de ekonomik sonuçları oldu. Mısır topraklarındaki hükümlerinin erken dönemlerinde Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirlerle Mekke'ye ziyaretlerin güvenli hale gelmesi; Mısırlı tüccarların uluslararası kahve ticaretinden

²⁵ Shaw, a.g.e., s.1

²⁶ Zekeriya Kurşun, *Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi Siyaseti: Bağdat, Basra ve Lahsa Beylerbeylikleri (1534-1672)*. FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, (12), 2008, 1-27

²⁷ Kurşun, a.g.e, ss.4-5

²⁸ Fernand, Braudel, *Mediterranean and the Mediterranean World*, Vol.2, New York : Harper & Row, 1972, ss.667-669

nemalanması, dolayısıyla Kahire'deki paşa ve askerlerin de lüks tüketim mallarından olabildiğince büyük oranlarda faydalanması gibi sonuçlar doğurdu.²⁹

Siyasal ve toplumsal yapısı son derece parçalı olan Mısır, bir Osmanlı eyaleti olarak öz yapısına uygun biçimde yönetildi. Osmanlı Devleti, Mısır'ın yönetiminde kendisinden önce var olan yerel güçlere yetki verdi. Örneğin, 1576'da bölgeye bir "bey" atanana dek Yukarı Mısır'ı burada bulunan "Bedevî şeyhleri" yönetmeye devam etti.³⁰ Yönetimde Memlûk beylerinden büyük ölçüde faydalanılması, sınıfsal dengeleri yeni bir düzleme çekmişti. Hem Mısır'ın yönetilmesinde hem de orduda görev alanlar, ana dili Arapça olan, literatürde *Çerkes* beyleri olarak adlandırılan gruptu. Bahsedilen Memlûklerin doğrudan *Çerkes* oldukları ise tartışma konusudur.³¹

Memlûk aşiretleri yönetimin kritik noktalarında yer aldılar. Yerel yönetimde 1525'te, Ahmed (Hain) Paşa isyanının ardından çıkarılan *Mısır Kanunnamesi*'nde

²⁹ Winter, a.g.e, s.6

³⁰ Marsot, a.g.e, s.41

³¹ Yukarıda Burcî ve Bahrî Memlûklerin Mısır'daki hükümlerlikleri ele alınmıştı. *Çerkes* kavramıyla ilgili tartışmayı ele alan Solak'ın yaptığı araştırmada yer aldığı gibi, *Çerkes* ifadesi Kafkas halklarının genel ismi olarak pek çok kaynakta yer almaktadır. Kürşat Solak, "*Çerkez Memlûkler Çerkez Mi?*" *AÜTAD*, Ankara (2012): 201-208. Memlûk, Moğol, Rus kaynaklara dayanan David Ayalon ise, Sultan Berkuk'un kendi döneminde Çerkesleri yönetime getirerek, Mısır'da yönetici elitin ırksal kompozisyonunun değişmesini ele alır. David, Ayalon, "*The Circassians in The Mamluk Kingdom.*" *Journal of the American Oriental Society* 69.3 (1949): 135-147. Ayalon'un bu konuda daha geniş perspektifli çalışması ise bkz. David, Ayalon, *Studies on the Mamluks of Egypt (1250-1517)*, Variorum Reprints, 1977. Son olarak Jane Hathaway, *Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları* adlı eserinde bu tartışmaya yer vermiştir. Jane Hathaway, *Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2018, ss.65-66.

belirlendiği şekilde³² El Eşref Seyfeddin Kayıtbay'ın dönemindeki vergi toplama biçimleri, *kâşif* gibi o döneme ait kamu görevlisi terminolojisinin devam ettirilmesi, Mısır'ın yerel toprak düzeninin korunarak katı bir tımar sistemine geçilmemesi öngörülmüştür. Bu durum, Mısır'daki askeri düzen unsurlarını çeşitlendirmiş, merkezden buraya yollanan yeniçerilerin zamanla yerel yapıyla uyum sağlayıp güçlenip, zenginleşmesine sebep olmuştur. Bu durum, Kazdağlılar gibi ailelerin yerel ekonomide olduğu kadar, askeri anlamda da kuvvetli olmalarına sebep olmuştur. Nitekim bu aileler/haneler Osmanlı'nın Mısır'da kurduğu iktisadî sistemle devamlılığını sağladılar.³³

³² Ömer Lütfi, Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, I. Cilt Kanunlar, "Mısır Kanunnamesi", İstanbul, 1945.

³³ Barkan, a.g.e. Kazdağlılar gibi haneler Osmanlı Mısır'ının askeri (dolayısıyla sınıfsal) zeminini oluşturdu. Nitekim Osmanlıların Mısır'da halihazırda var olan ve antik geçmişi olan *ikta* sistemini reddetmesi, Mısır'ı merkezden kontrol altında tutmakla birlikte bu askeri hanelerin güçlenmesini de önlemeyi amaçlamaktaydı. Böylece Mısır'da *emin* adı verilen ve İstanbul'dan atanan memurların vergileri doğrudan hazineye aktardığı bir sistem kurdular, nitekim 17. Yüzyılda bu sistem *iltizam* sistemine evrildi. Jane Hathaway, *The Military Household in Ottoman Egypt*. International Journal of Middle East Studies, 1995, 27.1: s.39, Memlûk Hane halkı kavramını inceleyen Hathaway, Mısır'daki haneleri temelde üç gruba ayırıyor: Valinin hane halkı ve Osmanlı Devleti memurları, yerel ekâbirin haneleri ve kışlalarda oluşan bazı gruplar Hathaway 1995, a.g.e, s.41. Mısır'daki yönetici sınıflarını karmaşık hale getiren, 20. Yüzyıla kadar Mısır'ın yönetici sınıflarını oluşturan bu üç temel grubun birbirleriyle olan ilişkileri ve geçişkenliği idi. Hanelerini genişleten Osmanlı memurları yerelde güçlendiler ve etki alanları arttı, öte yandan kışlaları terk eden etkili kişiler kendi hanelerini kurdu ve büyüttü. Hathaway 1995, a.g.e, s.41. Hathaway'e göre, Memlûk hane halkları kavramının Osmanlı hükmü altındaki Mısır'ın askeri sınıfıyla ilgili karmaşa yaratıp, kışlalardaki grupları ve Memâlik-i Mahruse'nin diğer bölgelerindeki benzer yapıları görmezden geliyor. Hathaway 1995, a.g.e, s.42

Osmanlı'nın Mısır'da da iktisadi örgütlenmesini vakıflar üzerinden gerçekleştirdiğini görebiliyoruz. Burada kurulan vakıflar, hem cami, imarethane gibi kurumlarla sosyal ve iktisadi hayatı canlandırdılar, hem de vakıflar üzerinden Mısır tarım mamulleri Mekke'ye taşıyarak Hac ibadetine lojistik ve finansal destek sağladılar.³⁴

16. yüzyılda Yavuz Sultan Selim'in anlaştığı ve yerelde örfi idareyi teslim ettiği Memlûk Beyleri askeri sistem içerisinde dönüşmüşlerdi. *Fikhari* ve *Kâsımî* bölünmesinde olduğu gibi³⁵, toplumsal düzlemde sadece asker içinde değil, Bedevîler ve zanaatkarlar arasında da ayrışmalar olmuştu. Öte yandan Yeniçeriler de kahve ticaretinin kalbinde yer alan Kızıldeniz ve Akdeniz limanlarında vergi toplama imtiyazlarını ele geçirdi.³⁶ Tüm bu katmanlaşmaya giderek güç kazanan Memlûk beylerinin Avrupa'yla kurdukları ticari ilişkilerin de eklenmesi, Mısır'ın konumunu Avrupa kolonyalizmi için daha da değerli ve elverişli hale getirdi. Böylece Osmanlı'nın buradaki yöneticiler üzerinde sahip olduğu etki büyük ölçüde azaldı.³⁷ Dolayısıyla, iktisadi anlamda güçlenen askeri sınıf üzerindeki merkezi etkinin azalması, Mısır'da idari anlamda otonominin baş göstermesinin zeminini hazırlamış oldu.

³⁴ Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

Alıntılayan; Murat Çizakça, *Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları*, Bahçeşehir Üniversitesi, 2009, s.23

<http://www.tusev.org.tr/userfiles/image/ford/Osmanli%20Donemi%20Vakiflarinin%20Ekonomik%20Boyutlari.pdf>

³⁵ Hathaway, a.g.e, s.42

³⁶ Hathaway, a.g.e, s.50

³⁷ Daniel, Crecelius, *Egypt in the Eighteenth Century*, Daly, Martin W. (ed.), Cambridge History of Egypt; Cambridge University Press, Great Britain, 2008, s.60

Suriye’de Safevî tehlikesine karşı yürütülen politikaların ve genel anlamda Osmanlı klasik dönemi fetih politikalarının bir devamı sayılabilecek sistem, Memlûk beylerinin aşırı güçlenmelerine ve isyanlarına rağmen devam etti. 19. yüzyıl Osmanlı Mısır’ında bu sınıfsal tablo, Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın Mısır valisi olarak tayin edilmesi ve burada otonom bir idare kurmaya teşebbüs etmesi ile karmaşıklaştı. Mehmed Ali Paşa isyanından sonra Mısır’da siyasi ve iktisadi anlamda üç temel dinamik etkindi: Hidivlik kurumunun “özerk” yapısı, İngiltere’nin sömürgeci politikaları ve Osmanlı’nın Mısır’daki sorunlu hukuksal varlığı. Özellikle Hidivlik kurumunun Osmanlı yönetimi tarafından tanınması, Mısır’da Osmanlı’dan fiili ayrılığı siyasal anlamda pekiştirdi.

Osmanlı’nın 19. Yüzyılında Mısır’la bağların zayıflamasının başlangıcı olarak 1798’da Fransızların Mısır’ı işgalinin üzerinde durulmalıdır. Mısır’ın Mehmed Ali Paşa dönemindeki kurumsallaşmasında derin etkileri olan bu işgalin amacı, öncelikle İngiltere’nin Hindistan’la kurduğu ulaşım ağına sekte vurmaktır. Napolyon Bonaparte işgali gerçekleştirdiğinde Mısır halkını şu manifestoyla karşılamıştı:

“Mısırlılar! Size buraya dininizi yok etmek için geldiğim söylenecektir. Bu, apaçık bir yalandır; inanmayınız! Bu iftiracılara size baskı yapanların elinden haklarınızı geri almaya, Allah'a hizmet etmeye, elçisi Hz. Muhammed'i ve Kuran-ı Kerim'i kutsamaya geldiğimi söyleyiniz. Eskiden Mısır ülkesinde büyük şehirler, kanallar ve zengin bir ticaret faaliyeti vardı. Kim mahvetti bunları, bencil ve zorba Memlûkler değilse kim?... Ulusunuza söyleyiniz, Fransızlar da inançlı Müslümanlardır. Gerçek şudur ki, Roma'yı fethetmişler ve Hristiyanları sürekli olarak Müslümanlara karşı savaş açmaya kışkırtan Papa'nın tacını alaşağı etmişlerdir...Dahası, Fransızlar, her zaman kendilerini Osmanlı Sultanının candan dostu ve düşmanlarının düşmanı olarak görmüşlerdir. Memlûkler ise,

her zaman ona itaat etmeyi reddetmişlerdir... Bizden taraf olan Mısırlılara şükranlarımı sunarım. (...).”³⁸

Bonaparte'nin manifestosunda da görüldüğü üzere Fransızlar, Memlûk beylerinin etkinliğini ve feodal yapının devlete karşı gücünü keşfetmişti. Nitekim Kavalalı Mehmed Ali Paşa da ele aldığı düzeni bu parçalı yapı üzerine kurdu ve Memlûk beylerini tasfiye etti. İki sene süren Fransız işgalinin ardından Mehmed Ali Paşa Osmanlı Devleti'nin 1841 yılına kadar sürecek olan isyanını başlattı. Mehmed Ali Paşa'nın üstünlüğü sadece askeri değildi, bu sebeple de dış güçlerin, özellikle bu sırada Napolyon'un düşüşü ve 1815 Viyana Kongresi'nden sonra Avrupa sisteminde oldukça etkili olmayı başaran İngiltere'nin tepkisini çekiyordu. Nitekim Mehmed Ali Paşa, devlet tekelleri yaratarak, Osmanlı'dan ayrı bir ekonomik sistem yaratmaya çalışıyordu. Paşa'nın pamuk üretimini arttırıp, ticari hacmi büyütüp, Mısırlı köylüleri askere alıp Avrupa tarzı fabrikalar kurması, iktisadi anlamda Mısır'da yapısal bir dönüşüme neden oldu.

Mehmed Ali Paşa sadece Memlûklerin topraklarını değil, aynı zamanda ulemanın vakıflarını da kamulaştırdı.³⁹ Böylece Osmanlı'ya alternatif bir siyasal-ekonomik sistem olarak ortaya çıkarak, merkezi devletle örgütsel bağları zayıflattı. Bu sebeple Anadolu'ya yaptığı askeri kalkışma 1839'da İngilizlerin müdahalesiyle karşılandı. Hidiv İsmail Paşa'nın, Mehmed Ali Paşa'nın torunu ve hanedanlığın devamı olarak yönetime gelişi (1863-1879) ise Mısır'ın statüsünü daha da farklılaştırmıştı.⁴⁰ Hidiv İsmail, Mısır'ı çok daha ileri götürmek istiyordu. Bu sebeple, Sudan ve Doğru Afrika'ya işgaller yapıldı,

³⁸ Arthur Goldschmidt, *A Concise History of the Middle East*, American University in Cairo Press 1983, ss.147-148.

³⁹ Juan R. I Cole, *Colonialism and Revolution in the Middle East: Social And Culturel Origins of Egypt's 'Urabi Movement*. Princeton, N.J.: Princeton Univ. Pr, 1993, s.25

⁴⁰ Goldschmidt, a.g.e, s.161

misyoner okullarının açılmasına izin verildi, Mısır Müzesi'nin yapımına başlandı ve yüksek öğretim kurumları kuruldu. Tüm sosyal devlet kanallarını açan Hidiv, iletişim araçlarını kullandı, bayındırlık hizmetini geliştirdi.⁴¹

Mısır'ın her dönemde önemini koruyan konumu ve Nil deltasının verimliliği hâkim güçleri coğrafya üzerinde rekabete yönlendirirken, bölgede hegemonyasını sağlamlaştıran güçler çağlar içinde “yerli” kavramını ve “yerelliği” dönüştürdü. Yönetim ve halk arasındaki etnik ve dinsel farklılıklar, işgaller sürdükçe bir örüntüye dönüştü. Dolayısıyla Mısır'ın otantikliği sekteye uğradı. Hegemonya, bu “yerellik” üzerinde belirleyici oldu ve hâkim sınıflar üzerinden sistemi dönüştürdü. Ancak Osmanlı Devleti'nin burada hali hazırda var olan güçler üzerinden kurduğu sistemle yönetmesi, son tahlilde Mısır'ı içinden çıkılmaz bir sınıf çatışmasının içine soktu. Mehmed Ali Paşa'nın Memlûk beylerini tasfiye etmesi, bu sistemi sona erdirdi.

3. İngiliz ve Fransız Sömürgeciliğinin Çatışma Alanı Olarak Mısır

16. yüzyıla dayanan kapitalizmin tarihi boyunca Bereketli Hilal ve Nil deltası, verimlilikleri ve hammadde kaynaklarına yakınlıklarıyla büyük imparatorlukların denizaşırı ticaretini ve dış ticaret rejimlerini belirleyen en önemli merkezler oldu. Bugün “Ortadoğu” olarak tanımlanan, “coğrafi” bir işaretlemenin ötesinde sayılabilecek bir değerlendirme sonucu ortaya çıkan bu terimle anılan bu coğrafya, büyük bir denizaşırı ticaret ağının kalbi idi. 17. yüzyılda krizler ve Akdeniz ticaretinin dönüşmesiyle, Doğu'nun fonksiyonu da değişti. 18. ve 19. yüzyıllarda sömürgeci yönetimler askeri politikalar ya da politik-iktisadi baskılarla yaparak, endüstri devriminin sonucu kurumlaşan serbest ticaret anlayışıyla imparatorluklar kurmaya başlamışlardı.

⁴¹ Goldschmidt, a.g.e, s.161

“Ortadoğu” teriminin 19. yüzyıl ve 20. yüzyıldaki ifade ettiği anlamlar farklıdır. İngiltere'nin Hindistan Ofisi tarafından öne sürülen “Ortadoğu/*Middle East*” kavramının ortaya çıkışı 1850'lerde, Rusya ve İngiltere arasındaki yayılmacı rekabetin ilk zamanlarına rastlar.⁴² Amiral Mahan'ın *Retrospect and Prospect* adlı kitabında yaptığı tanıma göre Ortadoğu, Basra Körfezi ile ayrılan bölgeye işaret eder; kuzey sınırlarında Rusya, doğuya bağlayan sınırında Afganistan ve Pakistan, Hint Okyanusu; güneyinde ise Kızıldeniz, biraz Mısır, Akdeniz ve Ege; batıda ise Yunanistan ve Trakya yer alır, Çanakkale ve İstanbul boğazlarını stratejik noktalar olarak belirler.⁴³ İngilizler bu coğrafi tanımları 1850'lerden I. Dünya Savaşı'na uzanan süreçte bölgede etkinlik kurmuşlardır. Hindistan'ı ve Ortadoğu'yu yakınlaştıran, İngiltere'nin Aden'i 1839'da

⁴² Peter Beaumont, Richard Blake; J. Malcolm Wagstaff, *The Middle East: A Geographical Study*, New York : Halsted Press, c1988, s.1.

⁴³ Mahan'dan aktaran; Barker, J.M, *The Middle East-Geographical Solar Plexus*, Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences, Vol. 5, No. 5 (Feb., 1952), ss 2-3, s.2 Bu tanımlama, Ortadoğu bölgesini Kıta Avrupası ve Hindistan arasında bir askeri bölge olarak ele alır. Bu bölge, 2000 mil genişlikte ve kuzey ve güneyden 800 mil uzaklıkta, güneyindeki Arap yarımadasının 1000 mil daha genişlettiği sınırlar içerisine girer. Barker, a.g.e, s.2. Birinci Dünya Savaşı'na kadar bu tanıma ihtiyaç duyulmamasında, buradaki yerleşik güçlerin düşüşü ve yerelle büyük emperyalere ilişkinin giderek bulanıklaşmasının etkilidir. Smith, a.g.m, s.4. Lord Curzon'un Körfez'i temel alarak yaptığı geniş tanımdan öteye geçilerek 1932'de Irak'taki Kraliyet Hava Kuvvetleri Komutanlığı'nın Mısır'daki Yakın Doğu Komutanlığıyla birleştirilmesi ve yeni komutanlığa “Ortadoğu” adının verilmesiyle bölgenin adı resmen tanınmış oldu. Özellikle 1940 ve 1943 yılları arasında sık kullanılır oldu ve genel kabul gördü. Ruslar ve hatta bölgenin sakinleri dahi, bu terimi kullanmaya başladılar. Beaumont, et.al, a.g.e, ss.1-2

almasıyla Güney Arabistan'da üstünlük sağlanması, Süveyş Kanalı'nın tamamlanması, Kıbrıs'ın (1878) ve Mısır'ın (1882) işgal edilmesi oldu.⁴⁴

İngiltere'nin tanımladığı bu “Ortadoğu” özelinde, Cole’a göre sömürgeci devletlerden önceki kolonilerde elit sınıflar, yerel kapitalistler, yabancı yatırımcılar, tüccarlar ve devlet yapısı üzerinde muazzam etkisi olan diplomatlar bir ağ oluşturuyordu.⁴⁵ Mısır'daki Osmanlı yönetiminde ise Ortadoğu'daki bu genel durumu takiben, Osmanlı-Mısır elitleri ile Avrupalıların oluşturduğu ikili bir sınıfsal yapının yanında önemli makamlara yükselen Mısırlılar ve Levant tüccarları da vardı.⁴⁶ Mısır'da 19. yüzyıla gelindiğinde bu değerlendirmenin bir karşılık bulduğunu görüyoruz. Sınıfsal anlamda etkin rolü olan Türk-Çerkes bürokrat elitleri ve Süveyş Kanalı ile ilgili çalışmalar bağlamında iktisadi hayata iyice nüfuz eden Fransız ve İngiliz yatırımcılar, Mısır'ın devlet yapısında kilit noktalarda duran Lord Cromer gibi siyasetçi ve askerler bu türden bir diplomatik ağı oluşturuyorlardı.⁴⁷

İngiltere ve Fransa, Mısır'da uzun süredir imtiyaz arayışındaydılar. Özellikle Fransa'nın 18. yüzyıl sonunda Mısır'ı işgaliyle perçinlenen bu arayışı, Mısır'da kısa süre kalmalarına karşın burayla siyasi ve kültürel bağlarını kuvvetlendirmeleriyle sonuçlandı.⁴⁸ Fransız işgali, hali hazırda süren Osmanlı vesayeti altındaki Memlûk hükümlarlığını ya da Osmanlı'nın buradaki hakimiyetini bitirmemiştir. Ancak işgalin

⁴⁴ Smith, a.g.m, s.4

⁴⁵ Cole, a.g.e, s.3

⁴⁶ Cole, a.g.e, s.23

⁴⁷ Tignor, Robert L. 1963. *Lord Cromer: Practitioner and Philosopher of Imperialism*, Journal of British studies, 2: ss.142-59.

⁴⁸ Cole, a.g.e. s.11

buradaki Osmanlı-Memlûk ortaklığını dönüştürücü, Osmanlı devlet yapısını da modernleşme/batılılaşma çizgisine iten bir etkisi olmuştur.

1798 yılındaki işgalde Napolyon Bonaparte'nin Mısırlılara iletlediği, yukarıda bahsedilen manifestosu aslen Mısır toplumuna değıl, Osmanlı'nın bütünlüğünü gözetken, buradaki hamiliğini Hindistan'daki kendi himayesinin garantisi olarak değıerlendiren İngilizlere ve genel anlamda Batı'ya bakışı yumuşatmaya ve işgalin yaratacağı toplumsal etkilerden korunmaya yönelik bir mesajdır. Mısır'a ağır vergiler ve yaptırımlar uygulayan, toplumsal değıerleri (manifestonun tam tersi bir izdüşüm) gözetmeyen, saldırgan bir sömürgeci anlayışla yürütölen Fransız işgalinin uzun sürmemesi de İngilizlerin Mısır'daki hegemonyasını perçinlemesini sağlamıştır.

Mısır'daki Fransız işgali 1801 yılına kadar devam etti, İskenderiye'deki İngiliz-Osmanlı birlikleri ile barış antlaşması yapılmasıyla sona erdi. Son tahlilde Mısırlılar silahsız ve güçsüz, Osmanlı bürokratları etkinliğini yitirmiş, Memlûk beyleri ise bölünmüş ve zayıflamış haldeydiler.⁴⁹

Fransa'nın Mısır'ı işgal etmesinden sonra kültürel etkisi 19.yüzyıl boyunca devam etti. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın (1805-1848) ve Hidiv İsmail'in çağdaşlaşma hamleleri Fransızların Mısır'daki kurumlaşması üzerine inşa edildi. Fransızlar Mısır'da kaldıkları üç senede Mısır'daki ekonomik sınıfları bastırmış, ülkenin iç dinamiklerini zayıflatmış ve toplumun “yabancılar” şüphesiyle yaklaşılmasına sebep olmuştu. Fakat Mısır'daki Fransız hukuk ve eğitim sistemleri ile üst sınıfların sosyal yaşamları Fransa'nın kültürel etkisiyle büyük ölçüde dönüştü. Bu etkinin sürmesinin sebepleri ise, genel olarak 19. yüzyılda tüm Avrupa ve Doğıu imparatorluklarını etkisi altına alan Fransız devrimi değıerlerinin, özelde

⁴⁹ Tignor, 1963, a.g.e, s.149

ise Fransız kapitalistlerinin Mısır Hidivliğinin modernleşme programlarına yaptıkları yatırımlardı.⁵⁰

İngilizlerin Mısır'daki etkinliğine geçit veren de 1798'deki Fransız işgali olmuştu. Mısır, İngiltere için sömürgelerinin güvenliği açısından büyük önem arz ediyordu. Süveyş Kanalı projesi bu sebeple oldukça elzemdi. Mısır'daki hâkimiyet özellikle Hindistan'ı Fransız askeri müdahalesinden uzak tutacak, aynı zamanda Akdeniz ticareti üzerinde İngiltere'nin kontrolünü sağlayacaktı. Süveyş Kanalı'nın yapılması ve buhar gücünün ilk kez gemicilikte kullanılmasıyla Mısır'ın önemi daha da arttı. 1880'lerden itibaren Kanal'dan geçen gemilerin çoğu İngiliz'di.⁵¹ 19. yüzyıl boyunca İngiliz yayılmacılığı, uluslararası politika ve sömürge siyaseti ekseninde yürüdü. Sömürgelerdeki İngiliz siyasetinin uluslararası politikaya somut yansımaları 1815 Viyana Kongresi'nde alınan kararlarla, Fransa'nın Rusya'ya karşı bir denge unsuru olarak kullanılması oldu. Güç dengesi ve sınırlara saygı ilkesi ile sömürge yönetimlerindeki etkinliğini meşrulaştırdı.

İngiltere, Fransa'nın yayılmacı stratejilerine karşın, çoğu araştırmacının “çağdaşlaşma” olarak kabul ettiği bir “kültürlerarasılık” halini, ikna ve sindirme yoluyla yarattı. Bu bağlamda İngiltere'nin Mısır'daki sömürge politikaları ele alınacak olursa, Süveyş Kanalı hisselerinin 1875 yılında alınmasıyla İngiliz emperyalistlerin Mısır ekonomisini İngiltere'nin sübvansiyonlarına bağlı hale getirdiği söylenebilir. Böylece İngilizler Mısır'ın hukuki yapısı üzerinde de hâkimiyet kurdular. Böylece 1882 yılında Mısır'ı işgal ettiğinde idareyi almaya son derece yakın olan “milliyetçi” ve “anti-emperyalist” hareketlere rağmen, ekonomik olarak zor durumda olan Mısır'ı teslim aldı.

⁵⁰ Robert L. Tignor, *Modernization and British Colonial Rule In Egypt, 1882-1914*, Princeton University Press, 1996. s.12

⁵¹ Tignor, a.g.e, s.13

Öte yandan İngiltere'nin büyük kolonisi Hindistan'ın kritik konumu ve İngiltere'nin Asya ve Pasifik'teki kolonyel faaliyetlerini kontrol eden merkez olmasından dolayı korunması gerekiyordu. “*Hindistan'ın kaynakları ve konumu İngiltere'ye siyasi ve iktisadi faydalar sağladı. Hindistan'ın gelirleri Zanzibar ve Basra'dan Sarı Deniz'e savunma ve müdahale açısından önemliydi. Bu durum güney denizlerinde de geçerli iken, “kalesi” olan Hindistan, Avustralya ve Yeni Zelanda'nın korunmasında da etkili oldu. Kolonyel askerler ve Kraliyet Deniz Kuvvetleri bu iki bölge arasındaki ticaret imparatorluğunu doğu denizleri ve Pasifik yoluyla komuta etti.*”⁵²

4. Mısır'da İngiltere Hegemonyası

İngiltere'nin kurduğu uluslararası hegemonyanın etkilerini anlamak için dış politikasının temel çerçevesini çizmek ve İngiltere'nin uluslararası siyasetteki üstünlüğünün temel sebepleri ortaya koymak gerekmektedir. Özellikle 16. yüzyıldan itibaren süregelen İngiltere'nin sömürgecilikteki üstünlüğünün dayandığı ana eksen; donanma gücünün gelişmişliği sonucu olarak kavuştuğu ticari gücü ve Hindistan'ı da içine alan, büyük oranda sömürgelerinden kaynaklanan, bir kısmının da topraklarında ticari imtiyazlara sahip olduğu ülkelerin oluşturduğu bir uluslararası ağı mümkün kılan stratejik konumuydu.⁵³ Bu güçleri, İngiltere'nin Asya Kıtasında sahip olduğu üstünlüğünün temel sebepleridir. Bu çerçevede, Osmanlı Devleti'yle olan ilişkilerinin düzeyi ve derinliği her zaman hayati bir yer tutmuştur. Mısır'la olan bağı da 19. yüzyıl için bu çerçevede değerlendirilebilir. 19. yüzyılın başlarında, Mısır'ı Fransa'nın 1798'de işgal etmesinin ve Rusya ile yapılan iş birliği sonucu Fransa'nın buradaki siyasi

⁵² Ronald Edward Robinson & John-Andrew Gallagher. *Africa and the Victorians: the Climax of Imperialism in the Dark Continent*. St. Martins Press, 1961, s.13

⁵³ Marian Kent, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2013, s.265

üstünlüğünün sona erdirilmesinin ardından Mısır'da İngiltere'nin siyasi ve iktisadi etkinlikleri 20. yüzyılın sonlarına kadar devam eden yeni bir siyaset sahası açmıştır.

1830'lara, Mehmed Ali Paşa meselesinin yarattığı Mısır krizine kadar, Napolyon Savaşlarının yarattığı meşguliyet sebebiyle sistemli bir politik yaklaşımdan söz edilmesi güçtür. Kedourie'ye göre, Osmanlı'nın İngiliz bürokratların ilgi odağı olduğu asıl olay Yunan İhtilali idi. Bu yaklaşım ne İngiltere'nin Asya'daki çıkarları ne de Osmanlı'ya ilişkin doğrudan bir tepkisiyle ilgiliydi; burada Avrupa'daki güç dengesini sağlama sorunu başlı başına bir etkendi.⁵⁴ Napolyon'un yenilgisinin ardından sistemleştirilen Viyana Düzeni'nin temeli olan ve Fransa'yı kontrol altına alarak, Avrupa'da Avusturya ve İngiltere'nin hâkim olduğu bir güçler dengesi yaratma amacını taşıyan bu politikanın doğudaki dayanağı İstanbul'daki istikrardır.⁵⁵

İngiltere'nin Osmanlı'nın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü koruma politikası, dönemin İngiliz başbakanı (1859-1865) Palmerstone'un Akdeniz'de İngiliz çıkarlarının korunması, Rus ve Fransızların 1830'larda Osmanlı'ya dönük siyasetine engel olunması ve onlara karşı savunma geliştirilmesine ilişkin tasarılarından ileri geliyordu.⁵⁶ Yüzyılın sonlarına doğru hem Osmanlı'nın ticari hacminin artışı hem de milliyetçilik hareketlerinin işaret ettiği dağılma tehlikesi mevcuttu. Siyasi ve hukuki olarak geleneksel sisteminin modernleşme sürecinde karmaşıklaşmasının bir sonucu olarak, Avrupa için

⁵⁴ Elie Kedourie, *England and the Middle East: the Destruction of the Ottoman Empire, 1914-1921* (Harvester Press), 1987. s.9

⁵⁵ George ve Stratford Canninglerin yürüttüğü İstanbul siyaseti, ancak Avrupa ile ilgili güç dengesi meselesi ile düşünüldüğünde bir anlam ifade ediyor. Kedouri, a.g.e.

⁵⁶ Kedouri, a.g.e, s.10

İstanbul ve genel olarak Osmanlı topraklarının cazibesi arttı.⁵⁷ Dolayısıyla yüzyıl boyunca İngilizler, giderek daha sistematik, ancak reformları kontrol altında tutabildikleri bir Osmanlı Devleti tasarısına uygun siyaset yürüttüler. Bu politikanın temelinde ise iki prensip mevcuttu; ilki, hem nüfusunun iyiliği hem de İngiltere'nin çıkarlarının korunması için Doğu'da reformun son derece gerekli olduğu, ikincisi ise reformların doğru bir şekilde uygulanmasıyla ilgili kontrolün İngiltere'de olmasıydı.⁵⁸

Mehmed Ali Paşa isyanında Osmanlı'ya destek oluşunun akabinde 1838 yılında Osmanlı İmparatorluğu'yla yapılan Baltalimanı Antlaşması'yla sahip olduğu iktisadi imtiyazların sonucu olarak Mısır'da kalıcı bir yer edinen İngiltere için Mısır politikası, Osmanlı'nın toprak bütünlüğüne dair politikaları açısından belirleyici olmuştur. Bu politikayı 19. yüzyıl boyunca sürdüren İngiltere'nin birincil amaçlarından biri, Osmanlı'yı bir denge unsuru olarak kullanarak, dağılmasını önleyip büyük güçler arasında doğabilecek bir büyük savaşı önlemektir. Osmanlı politikasını ise diplomatik servisler üzerinden yürütüyordu, özellikle 1914'e kadar Alman tehdidine karşı statükoyu

⁵⁷ 1867'de Londra'daki Avusturya Büyükelçisi Lord Stanley'in belirttiği gibi: “(...) *Asıl zorluk, onların yerine kimin geçeceğiyle ilgilidir.*“ Harold, Temperley. 1933. 'IV. British Policy Towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey (1830–1914)', *Cambridge Historical Journal*, 4: s.166; alıntıl原因; Kedourie, a.g.e, s.10; Stratford Canning dönemin İstanbul'daki İngiltere Büyükelçisi'ydi. Osmanlı'nın reformlar aracılığıyla modernleşme sürecini yakından izliyordu. Temel problem ona göre, gayri-Müslimlerin, Müslümanların hâkim olduğu bir yönetim sistemine tâbi olmasıydı. “*Bu ülkenin en büyük sorunu din unsurunun baskın olmasıdır. (...) Bu (Leviathan) tüm ülkenin tüm enerjisini almaktadır.*”; Temperley, a.g.e, s.223; alıntıl原因; Kedourie, a.g.e, s.13 “Doğu Sorunu” tanımlaması, Osmanlı'yı Avrupa'ya karşı epey katılaştırdı.

⁵⁸ Kedourie, a.g.e, ss. 17-18

korumak, Fransa ve Rusya ile geleneksel diplomatik ilişkilerin çizgisini bozmadan dayanışması da bu temele dayanıyordu.⁵⁹

İngiltere için, Hindistan aynı zamanda Yakın Doğu ticareti ve siyaseti için de araçsallaştırdığı bir yönetsel karakol görevi görmekteydi. Hindistan hükümetinin yönetimi altında, Bağdat Konsoloslugu, İran Konsoloslugu ve Basra Körfezi'ndeki şeyhlerle kurduğu ilişkilerle oluşturduğu bir politik ağ, bu bölgenin yerel siyasetini de kontrol altında tutuyordu.⁶⁰ Bu yerel ağlar İngilizlerin doğu siyasetinin temelini oluşturuyordu. Ronald Robinson'un öne sürdüğü klasik sömürge teorisinde⁶¹ “*Collaboration Mechanism/İşbirlikçi Mekanizmalar*” olarak tanımladığı yerel gruplar, özellikle “Asya ve Afrika'daki antik tarım imparatorluklarının” topraklarında İngiliz sömürge çıkarlarını korumak için örgütledikleri bir ilişki biçiminin unsurlarıdır. Bu ilişki, temelinde emperyalizmin Avrupalı temsilcileriyle çalışılan, bölgede yerel ekonominin Avrupalı olmayan yerel temsilcileriyle kurulan bir mekanizmadır.⁶² Bu yerel güçler, “işbirlikçi” ve “arabulucu” güçlerdir. “(Bu güçler/sosyal elitler), işbirlikçi ya da değil, Afrika ve Asya'da emperyalizmin gönülsüz ortakları olarak kendi geleneksel kurumları adına yabancılarla ara bulmak zorunda kalmışlardır.”⁶³ Kendilerine yeterince güç verilmediğinde ise, yereldeki hakimiyetleri zarar görür. Emperyalistler, ya bu anlaymayı

⁵⁹ Kent, a.g.e, s.266

⁶⁰ Kent, a.g.e, s.266

⁶¹ Robinson, a.g.e.

⁶² Ronald J. Robinson, *Studies in the Theory of Imperialism. 'Non-European Foundations of European Imperialism: Sketch For a Theory of Collaboration'*, 1972; alıntıl原因; Ahmed Ibrahim Abushouk, *The Anglo-Egyptian Sudan: From Collaboration Mechanism to Party Politics, 1898–1956*, The Journal of Imperial and Commonwealth History, 38, 2010, ss. 207-208

⁶³ Robinson, a.g.e, s.121

bir şekilde bitirir ya da kendilerine destek olmak zorunda kalırlar.⁶⁴ Robinson'un teorisine göre Avrupalılar bu yerel mekanizmaları sömürgelerdeki yeni pazarları kendi ekonomilerine bağlamak için işbirliğine yönelik kullanırlar.⁶⁵ Avrupalı güçler iktisadi işbirlikleri ile kurdukları bu ilişkiler üzerinden toplumları kendi lehine dönüştürmeyi amaçlamaktadırlar:

*“(Emperyalistlerin) Serbest ticaretten ve Hristiyanlıktan beklentileri; Osmanlı reayasının, Levant tüccarı ve Çinli memurların (Mandarin), Hintli Brahmanlar ve Afrikalı şeflerin Avrupalılaştırılmış işbirlikçiler haline getirilmesi, (bu grupların) tutucu dinlerini modernize etmeleri ve köhnemiş imparatorluklarını hüsrana uğratmalarıydı.”*⁶⁶

Bu klasik ve antik yapıları, ticaret ve din üzerinden dönüştürmeye uğraştılar. Özellikle ticaret yoluyla klasik kurumları dönüştürdüler. Klasik yapıların yöneticileri ise *“Ticari tekelleri ortadan kaldırdı, gümrük vergilerini indirerek, serbest ticaret emperyalizmi”* ne zemin hazırladılar.⁶⁷ Robinson'a göre iki ayrı koloni çeşidinin karakterlerindeki temel farklılık şuydu: Afro-Asyalı ekonomiler uluslararası pazara pek duyarlı değildi ve iktisadi reformlara ilişkin sosyal tepki ve ticari faaliyetlerin sisteme çok etkisi olmamasından kaynaklı yerel işbirlikçiler yeterince güçlü değildi.⁶⁸ Ayrıca, beyaz kolonilerde uluslararası ekonomi Avrupalı olmayan yaklaşım ve kurumlarla ithalat ve ihracat üzerinden, politik iş birlikleri kuruyordu. Ancak Afro-Asyalı işbirlikçilerinin ana kaynağı ithalat-ihracat değil, yönetim oligarşileri ve toprak elitleriydi. Dolayısıyla Mısır

⁶⁴ Robinson, a.g.e, s.121

⁶⁵ Robinson, a.g.e, ss.118-119

⁶⁶ Robinson, a.g.e, s.126

⁶⁷ Robinson, a.g.e, s.126

⁶⁸ Robinson, a.g.e, s.129

ekonomisinin 1876'da iflası ve İngiltere'nin 1882'de Mısır'ı işgal etmesi hem ikili ilişkilerde hem de Afrika'nın bölüşümü açısından bir dönüm noktası olmuştur.⁶⁹

İngiltere'nin Mısır üzerinden yaptığı işbirliklerinde pamuk ticareti önemli yer teşkil eder. Özellikle Mehmed Ali Paşa döneminin iktisadi kazanımlarından biri, Mısır'ı Avrupa'da İngiltere'nin liderliğinde ilerleyen sanayi devriminin önde gelen pamuk kaynağı yapmasıydı. Pamuk endüstrisi, ilk büyük çapta üretimin gerçekleştiği endüstriydi ve Sanayi Devriminin ilk aşamasında toplumsal ve iktisadi örgütlenmeyi sağlamıştı. Sadece üretim değil, dağıtım aşaması da hem Avrupa toplumları hem de Doğu toplumları açısından dönüştürücü olmuştur. Mısır'la yapılan pamuk ticareti hem bu dönüşüme hem de Afro-Asyalı ekonomilerle yapılan işbirliği türüne örnek teşkil eder. Mısır'da bu iş birliğinin taşıyıcıları Levanten ve Avrupalı tüccarlar olmuştur. Ancak onların ticari başarıları, kendilerini politik rejimi yönetmeye ya da reform yapmaya değil, doğrudan ticari kazanıma ve sömürüye yönlendirmiştir. Nitekim Mısır ekonomisinin çöküşü, emperyalistlerin daha ağır yaptırımlarına maruz kaldı. Özellikle mali kontrol ve anayasal reformlar üzerinden Hidiv İsmail'e baskı yapıldı. Hidiv Tefik'in yönetime getirilmesi ve işgal, bütünüyle İngiliz ve Fransız (ağırlıklı İngiliz) kontrolünde bir mali ve politik düzeni getirmiş ve bu ağır yaptırımlar İngiliz ve Fransız rekabetine sebep olmuştur.⁷⁰

Genel bir ifadeyle “Arap Coğrafyası”ndaki Osmanlı etkinliğinin pekişmesi”, 1840 yılında Suriye topraklarının Mehmed Ali Paşa isyanından sonra tekrar kazanılmasıyla sağlandı. Suriye'nin II. Abdülhamid döneminde yapılandırılması, Arap vilayetlerinin İstanbul'la olan bağlarını kuvvetlendirdi.⁷¹ Osmanlı Devleti'nin Mısır'ın

⁶⁹ Robinson, a.g.e, ss.129-130

⁷⁰ Robinson, a.g.e, ss.130-131

⁷¹ Bruce Masters, *The Arabs of The Ottoman Empire, 1516-1918: A Social and Cultural History*, Cambridge University Press, 2013, s.192

modernleşmesine karşılık olarak geliştirdiği merkeziyetçi ve bürokratik modernleşme modelinin uygulama sahalarından biri olan Suriye'nin kapitalist dünya sistemine dâhil edilmesi süreci, daha sonra Suriye'yi Arap moderleşmesinin merkezi haline getirdi.⁷²

Osmanlı modernleşmesinin Suriye'de örgütlenmesi, Mısır'ın 1882 işgaline kadar Hidiv İsmail Paşa'nın modernleşme hamleleri ve Süveyş Kanalı'nın faaliyete geçmesiyle birleşince, İngiltere'nin Mağrib'ten Hindistan'a uzanan kurduğu kapitalist ağ giderek güçlendi. Bu ağın en temel ayağı ise, İngiltere'nin yönetimlerle değil, Mısır'dan Hindistan'a uzanan, yerel, güçlü ekonomik sınıflarla, yani "işbirlikçi mekanizmalarla" kurduğu ilişki ağlarıdır. İngiliz emperyalizminin temelini oluşturan bu ilişki ağları, emperyal güç olarak hem İngiltere'yi başat hale getirmiş hem de buradaki yapıları daha da güçlendirerek İngiltere'nin yönettiği uluslararası ekonomik düzene bağımlı kılmıştır.

Elbette İngiltere'nin bu mekanizmalarla kurduğu ilişkinin sonucu, bu bölgelerdeki modernleşme hamleleriyle birlikte milliyetçilerin siyasi partiler kurmasına yol açmıştır.⁷³

İngilizlerin yüzyıl başlarında Bereketli Hilal etrafında, Basra Körfezi özelinde çıkarları güçlenmeye başlamıştı. Buradaki şeyhlerle kurdukları ilişkiler yoluyla üstünlüğünü sağlaması, bu bölgelerde İngiliz nüfuzunu her şeyin üzerinde tutması, özellikle I. Dünya Savaşı'nın öncesinde güçlenen ve İngilizlerin buradaki siyasetinde belirleyici olmaya başlayan bir rakibin, Almanya'nın bertaraf edilmesi noktasında da önem arz ediyordu. 1914'e kadar İngilizler Büyük Britanya'nın güç çemberinin korunmasından çok, Almanlara karşı Avrupa statükosunu korumaya yöneldi.⁷⁴ Bu

⁷² Masters, a.g.e.

⁷³ Abushouk, a.g.e, s.208

⁷⁴ Kent, a.g.e, s.265

sebeple 19. yüzyıl boyunca İngilizler Osmanlı'nın dağılmaması ve ortaya sömürgelerindeki çıkarlarını tehdit edecek bir durumun çıkmaması için uğraştılar.

İngilizler, Asya kıtasındaki sömürgelerini yönetmek için, Hindistan merkezli bir diplomatik ağ kurmuşlardı. Hindistan Hükümeti'nin yönetim çevresinde Bağdat Konsolosluğu, İran Konsolosluğu ve Basra Körfezi şeyhleri bulunuyordu. İstanbul Konsolosluğu da Osmanlı topraklarındaki imtiyazların korunması açısından büyük önem taşıyordu.⁷⁵ Elbette Osmanlı topraklarında imtiyazlı tek devlet İngiltere değildi. İngilizlerin Osmanlı topraklarına dair siyasetinin belirleyici etkenlerinden biri, özellikle 1908 devriminin ardından yeni rejimin Almanya ile kurduğu yakın ilişkilerdi. Fransa ve Almanya'nın da payı giderek artıyordu, İngiltere henüz bu iki devletin gerisindeydi.⁷⁶ İngiltere, elinin altındaki ilişki ağlarının ekonomi politliğini daha kuvvetli kılmanın tek yolu, ulaşımın kontrol edilmesiydi.⁷⁷ Özellikle 1905-1909 yılları arasında Almanların Osmanlı topraklarındaki etkinlikleri arttı. Özellikle Bağdat Demiryolu ile Anadolu Demiryolu' nun 1904 yılında birbirine bağlanması, İngilizlerin ticari çıkarlarına ilişkin tehdidi büyüttü.⁷⁸ Öte yandan Balkanlardaki çatışmalar ve İtalya'nın Ege Adalarını işgal etmesi de Doğu Akdeniz ve Mısır'daki çıkarları açısından sorun teşkil ediyor, Karadeniz

⁷⁵ Kent, a.g.e, s.272

⁷⁶ Kent, a.g.e, s.276

⁷⁷ George Lloyd'a göre, ulaşımı kontrol eden ticareti de kontrol ederdi. Bu sebeple British Lynch firması Fırat ve Dicle'de gemi taşımacılığına egemen olarak, bu ağın Mezopotamya ayağını oluşturdu. Kent, a.g.e, s.278

⁷⁸ Kent; Grey ve Lowther'ın yazışmalarında Bağdat Demiryolu'nun Mezopotamya'daki ticari dengeleri değiştireceği, Basra Körfezi'ndeki siyasal durumun ise, Hint İmparatorluğu'na etki edeceği, İngiliz çıkarlarına zararı olacağını tartışıldığını tespit etmiştir. Kent, a.g.e, s.282

ve Levant'taki ticareti tehdit ederken, İngilizlerin Doğu'daki ticaretinin kapısı olan Süveyş Kanalı'nın güvenliğiyle ilgili endişeye sebep oluyordu.⁷⁹

İngiltere için iki önemli durum, bu kapının yani Süveyş Kanalı'nın güvenliği ve Mısır'daki üretimin İngiltere lehine yeniden örgütlenmesiydi. Bunun için yerel iş birliklerini araçsallaştırmış, bunlar üzerindeki etkinliğini sürdürmüştü. Fakat Mısır, Hindistan'dan farklı bir statüye sahipti, bu farklılığı yaratan, henüz hukuken Osmanlı'ya bağlı olması ve yine Osmanlı ile kültürel bağının kuvvetli olmasıydı. Özellikle Hidiv İsmail'in genelde Batılı, özelde Fransız ve İngiliz yatırımcıya dayanarak hayata geçirmeye çalıştığı modernleşme ve “müstakilleşme” projelerine rağmen devam eden kültürel bağın temelinde; toprak sisteminin henüz tam olarak özel mülkiyete dayanmaması, üretim sürecinin İngiltere lehine çevrilmesi ve Osmanlı'yla olan kültürel bağın kopması yer alıyordu. Kendilerine yönelmiş olan ve Arabi Paşa'nın isyanıyla başlayan milliyetçi dalganın bir süreç haline geleceğini tespit eden İngiltere, milliyetçi dalgaları paradoksal biçimde kendi lehine döndürmenin yollarını arayacaktı. Evelyn Baring-Lord Cromer'in önerisi, Mısır için “dar bir milliyetçilik” yerine *kozmpolitanizmin* daha uygun olduğuydu.⁸⁰ Her ne kadar Tignor bu süreci bir tür sömürgeleşme olan “Hindistanlaşma” olarak tanımladıysa da, Cromer'in tasarısına bakıldığında esas niyetin doğrudan sömürgeleştirmeden çok, “kontrollü bağımsızlığa” giden bir sürecin gelişimini sağlayarak, herhangi bir sömürgeci farklı olarak, İngiliz gücünün devamlılığını sağlamaktı. Ona göre Mısır hiçbir zaman milliyetçilerin anladığı

⁷⁹ Kent, a.g.e, s.288

⁸⁰ Alıntıl原因, Walid Kazziha, *The Evolution of the Egyptian Political Elite 1907 1921: A Case Study of the Role of the Large Landowners in Politics*, University of London, School of Oriental and African Studies, 1970. s.35; Lord Cromer, *Political & Literary Essays, 1908-1913*, BiblioBazaar, LLC, 2009.

anlamda bir otonomi olmayacaktı, nitekim Mısır milliyetçisi böyle bir ırksal düşmanlıkla donanmamıştı. Bu Mısır'ın kozmopolit bir ülke olmasına uygun bir biçimde, Mısır'ın geleceği de sadece “yerli” Mısırlıların benimseyeceği dar bir milliyetçilikte yatmıyordu. Cromer'a göre Mısır, Seylan ya da Hindistan'ın olduğu gibi her şeyiyle İngiltere mülküne de dönüşmezdi. Bu sebeple Nil vadisinin sakinlerinin hepsini kapsayacak ve bir arada yaşamasını sağlayacak kozmopolit bir sistem geliştirilmeliydi.⁸¹ Dolayısıyla Cromer, bu tasarımına uygun biçimde Mısır'da milliyetçileri ve geleceği parlak liderleri desteklemişti. Bu bakış açısı sadece Cromer'ın stratejisi olmaktan çok, İngiltere'nin Mısır'a dönük genel siyasetinde belirleyici olacaktı.

5. Hidiv İsmail'in Modernleşme Hamleleri ve Mısır Ekonomisine İngiliz

Müdahalesi: 1859-1882

1882'de Arabi Paşa ve subaylarını başkaldırışının ardından gelen İngiliz yönetiminin temel niteliklerini anlamak için, öncelikle Mısır-İngiliz-Osmanlı ilişkileri ekseninde değerlendirilmesi gereken döneme, İsmail Paşa'nın yönetimine değinmek gerekmektedir.

Hidiv İsmail Paşa, iktidarı boyunca Mısır'ı modern bir hanedanlık haline getirmek için uğraştı. Said Paşa zamanında başlayan bayındırlık çalışmaları, İsmail Paşa döneminde de eski dünyanın kadim merkezi Kahire'yi modern bir görünüme kavuşturmak için devam etti. Osmanlı'yla ilişkilerini tam olarak özerk bir idare olmak, Kavalalı yönetimini hanedanlığa çevirmek, ona kendi ismini vermek ve uluslararası alanda kabul ettirmek amacıyla sıkı tuttu. İktidarını kuvvetlendirmek için, sarayın ve Bâbıali'nin gözünde bu iktidarını meşrulaştırmak için, Sultan Abdülaziz ve devlet

⁸¹ Lord Cromer, *Political & Literary Essays, 1908-1913*, BiblioBazaar, LLC, 2009.

erkânına Karal'ın "kapı yoldaşı" olarak ifade ettiği hediyelerle "Hidivlik" ünvanını⁸² elde etmişti.⁸³ Böylece İsmail Paşa artık Osmanlı'nın "valisi" ya da "paşası" değil, Mısır hanedanlığının temsilcisi oldu. Avrupa'da da böyle muamele gördü. Paşa'nın bu hükümdarâne tavırları Osmanlı sarayında da hoş karşılanmadı.⁸⁴

Dönemin İngiliz gazetecisi Edward Dicey, 1902 yılında yazdığı "Hidivliğin Hikayesi -*The Story of the Khedivate*" adlı eserinde bu hükümlanlık anlayışını Mehmed Ali Paşa'nın despotik yönetim mirası üzerine inşa edilmiş "Devlet benim" diyen 14. Louis dönemine benzetir.⁸⁵ Dicey'nin, değerlendirmesinden İsmail Paşa'nın iktidarını kendi kişiliğinde topladığı ve İngilizler açısından modernleşmeci ve reformcu tavrının takdirle karşılandığı anlaşılıyor. Nitekim 1902 yılında yapılan bu olumlu eleştiri, henüz II. Abdülhamid rejiminin hüküm sürdüğü hesaba katıldığında Osmanlı "toplumları" için "modernleşmeci ve despotik lider" tavrının Batılı gözüyle görece olumlandığı yönünde yorumlanabilir. Nitekim Dicey'nin üzerinde durduğu özellikleri dikkat çekicidir: Paşa'ya göre, "*Devlet, üretkenliği teşvik etmelidir, bu kendisinin de lehinedir.*"⁸⁶ Hatta 1877'de Mısır tarihi üzerine İngiltere'de yayımlanan bir kitapta, İsmail Paşa hakkında şöyle denmekteydi; "(İsmail Paşa) şüphe götürmez derecede becerikli, yönetim konusunda eşsiz bir enerjisi olan, Batı uygarlığının önemini takdirle karşılayan, Mehmed Ali'nin

⁸² Kavmin büyüğü/emir anlamına gelen Farsî bir tanımlama olan Hıdiv (*Khedive*) ünvanı, 1866 yılında Mısır Hanedanı'na verildi. Hilal, Görgün, *Mısır*, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 29, 2004, s.570

⁸³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 8 Basım, TTK Yayınları, Ankara , 2007, s. 87

⁸⁴ Musa Gümüş, *Güç ve Diplomasi- Mısır Meselesi ve Sultan II. Abdühamid*, Kitabevi Yayınları, 2019.

⁸⁵ Edward Dicey, *The Story of The Khedivate*. Rivingtons, 1902, s.50 .

⁸⁶ Dicey, a.g.e, s.50

torununa yakışır derecede hırslı, Arapların fethinden beri Mısır’a Hidiv gibi bir lider gelmemiştir.”⁸⁷

Aslında bu “becerikli liderin” temel sorunu, Mısır’ı kalkındırmak ve halihazırda dahil olduğunu düşündüğü Batı dünyasına katmak konusundaki aceleciliği ve plansızlığıydı. Kendisinin bu plansız atılımları, Mısır’ı ve kurumlarını modernleşme çabaları, Mısır’ın mâli gücünü ve iktisadi hacmini aşmasına sebep olmuştu. Öte yandan İsmail Paşa üzerinde yıllarca Mısır yönetiminde görev yapacak olan Nubar Paşa’nın da etkisi vardır. Nubar Paşa’nın, iktisadi alanda Mısır’ın sorunlarına ilişkin tespitleri oldukça yerindeydi. Örneğin zorunlu işçi çalıştırmanın köylüleri tarımsal etkinliklerden uzaklaştırdığını gözlüyor, iktisadi geri kalmışlığın daha büyük toplumsal ve ekonomik sorunlara yol açtığına, denetimsiz iktidara ya da tarımda sulama sorunlarına, oysa Mısır’ın Avrupa ve Asya arasında önemli bir konuma sahip olduğuna dikkat çekiyordu.⁸⁸

⁸⁷ Dicey, a.g.e, ss.50-51

⁸⁸ F. Robert, Hunter, *Self-Image and Historical Truth: Nubar Pasha and the Making of Modern Egypt*, Middle Eastern Studies 23, no. 3 (1987): 363-75, s.364. Nubar Paşa’nın Karma Mahkemelerin kurulmasında ve Süveyş Kanalı’yla ilgili görüşmelerde oldukça etkili bir rol oynamış olduğu, hatta İskenderiye-Kahire demiryolunun yapımında da payı olduğunu iddiası vardır. Robert Hunter, Nubar Paşa’nın kendisinin kaleme aldığı anıları üzerine yaptığı çalışmada, tarihçilerin bu iddiaları kanıtlamayacağını, elde sadece kendisinin sözü olduğunu ileri sürer. Hunter, a.g.e, s. 366.

Elbette iyi sonuçlar veren reformları kendi çabalarına dayandırırken, Nubar Paşa Mısır ekonomisinin iflasıyla sonuçlanan bu süreçteki rolünü reddeder. Hunter’a göre anılarını kaleme almasının en önemli sebebi, Mısır’ın yaşadığı bu felakette bir devlet adamı olarak ne kadar masum olduğunu ortaya koymaktır. Özellikle finansal anlaşmalarda İsmail’e hiç karışmadığı ve bu süreçlerde kayda değer bir rolü olmadığı konusunda son derece ısrarcıdır. Hatta, Hunter, görüşmelerini yürütmüş olmasına rağmen Süveyş Kanalı’ndan ötürü Mısır’a yüklenen

Nubar Paşa'ya göre, Mısır'ın özellikle Avrupa ticaretine tam anlamıyla açılması, devletin büyük ölçüde borçlanmasına neden olmuş, bunun akabinde Mısır ekonomisi 1875 yılında finansal olarak Avrupalı tüccar ve iş adamlarına tamamen bağlanmıştı.⁸⁹

5.1. Süveyş Kanalı Projesi

Mısır'da iktisadi gelişmenin üç ayağı vardır. Birincisi sulama sistemlerinin gelişmesi, ikincisi ulaşımın tren yolu yapımı ile yaygınlaşması, üçüncüsü ise Süveyş Kanalı'nın yapımıdır.⁹⁰ 25 Nisan 1859 yılında inşaatına başlanan Süveyş Kanalı, Mısır'ı dünya ticaretinin bir karakolu haline getirecek, Mısır'ı Batı'ya bağlayacak bir köprü olacaktır. Fransız diplomat Ferdinand Lesseps'in öne sürdüğü ve Said Paşa'yı yapımı konusunda ikna ettiği kanal projesi, hali hazırda Mısır'da 1798'den beri siyasi ve finansal etkinliklerini sürdüren Fransızlar ve İngilizler arasında bir çatışma alanı haline gelmişti. Fransa, kanalın yapımı için gerekli izni almak için Bâbıali'ye baskı yaparken, İngiltere Bâbıali'nin onay vermemesi ve projenin gerçekleşmemesi için her türlü çabayı gösterdi.⁹¹

Hukukçu ve diplomat Mehmed Arif Bey hatıratında kanalın yapımıyla ilgili eleştirdiği Said Paşa'nın amacının Kahire'deki Fransızları memnun etmek ve kendi geleceğini garantilemek olduğunu, ancak kanalın Devlet-i Aliyye'nin sırtına yük

84,000,000 franklık tazminatın büyük bir sorun yaratmadığı, hatta Hidiv'in Avrupalılara karşı elinin güçlendiğini belirtiyor. Hunter, **a.g.e**, s.367

⁸⁹ Hunter, **a.g.e**, s.367

⁹⁰ Jacob M, Landau, *Notes on the Introduction of Ministerial Responsibility into Egypt*, The Journal of Modern History, 28: 1956, s.21

⁹¹ Fahir Armaoğlu, 19. Yüzyıl Tarihi 1789-1914, *Timaş Yayınları, İstanbul* , 2013, s.404

bindirmenin yanında Mısır halkı için de korkunç bir mezalim olduğunu anlatmıştır.⁹² Meselenin o zamana kadar pek üzerinde durulmamış bu yönüne dikkat çeken Mehmed Arif: “*Bu türlü azab ile ta’zib edilen idare-i hükümete karşı muhakkar bir hayvan sürüsü derecesinden de aşağı farzolunan ahalinin kalbinde Türklere karşı eser-i muhabbet bâki kalır mı?*”⁹³

Süveyş Kanalı; 17 Kasım 1869’da büyük ve gösterişli bir törenle açıldı. Törenlerin konukları, kanalın açılışı şerefine düzenlenen eğlenceler, ziyafetler dahi, devletin sırtında büyük bir yüküdür. Bir yanda Avusturya-Macaristan İmparatoru François-Joseph’ten Hollanda Prensi’ne, Emile Zola’ya kadar pek çok önemli şahsiyetin katıldığı törenler, Giuseppe Verdi’ye ısmarlanan *Aida* ariasının sahnelenişi ile, 130 geminin Port Said’den Süveyş’e kadar resmi geçidi büyük etki yaratırken, bu görkemli gösteriye İngiltere katılmamıştır bile.⁹⁴

Kanalın yapımı, ekonomik olarak kaybettirdiklerinin çok ötesinde, diplomatik krizler ve finansmanla ilgili sorunlar yaratmıştı. Nitekim İngiltere, Kanal şirketi kurulurken, siyasi bir hata yaparak, kanal şirketinden hisse almamış, şirketin Mısır-Fransa menşeli kurulmasına sebep olmuştu: Fransa, 1798’de Napolyon’un Mısır’ı işgal ederek amaçladığı gibi İngiltere’nin “İmparatorluk Yolu”nun kontrolünü ele almış oldu.⁹⁵

⁹² “Ta Mısır’ın kıtaat-ı baidesinden günlerle mesafe kat’ ederek kamçı ve kırbaç altında ameliyat mahaline kadar gidüb gelen mesâkin-i ümmetin açlıktan, susuzlukdan, çıplaklıktan, sıcakdan, soğukdan, hastalıktan gördükleri mihan ve meşakkat, çıkdıkları mezalimin, vuku’a gelen telefâtın derecatı hiç sual olunmasun ki yürekler tahammül etmez!” Mehmed Arif Bey, *Başımıza Gelenler, Zeyl: Mısır’a Dair*, Mısır Maarif Matbaası, 1321, s.484

⁹³ Mehmed Arif, a.g.e, s.484

⁹⁴ Armaoğlu, a.g.e, s.404

⁹⁵ Armaoğlu, a.g.e, s.404

Süveyş Kanalı'nın açılması hem Kahire'yi modern, Batı tipi bir metropol haline getirecek, hem de kanal sayesinde dünya ticaret yollarını birbirine bağlayan Mısır'ın stratejik önemi artacaktı. İngiltere ve Fransa arasında bir diplomatik konu ve mücadele alanı haline gelirken kanal sayesinde Avrupa'yla iktisadi ve kültürel mesafe de azalmıştır. Açılış törenleri için Verdi'ye bir operet sipariş verilmesi, bu eğilimi desteklemektedir. Nitekim İsmail Paşa, iktidarı boyunca siyasetini varsaydığı bu “kültürel mesafeyi” ortadan kaldırmaya adanmıştır. Bunun için yaptığı kamu harcamaları⁹⁶, Mısır'ın iktisadi altyapısını oldukça zorlamış, en sonunda iflasa sebep olmuştur. Paşa, 1866-73 yılları arasında elde ettiği imtiyaz fermanlarıyla hukuki zeminini oluşturduğu bir sistem kurgulamıştır.⁹⁷ Bu sistem, “özerk” denilebilecek, dış ilişkilerinde Bâbıali'den bağımsız, ekonomisi ise bağımsız, yönetsel ve kültürel olarak Avrupa sistemleri ile iç içe bir yapıydı. Bu sebeple İsmail Paşa, kamu yatırımlarını ve tüm harcamalarına dair vizyonunu tek bir cümlede açıklar: “*Mısır, artık Afrika'da değildir.*”⁹⁸ Oysa İsmail Paşa'nın Afrika'da genişleyerek, bir imparatorluk kurarak, Osmanlı İmparatorluğu'na alternatif bir siyasal ve ekonomik sistemi hayata geçirme niyeti vardı. Bu sebeple toprakları genişletme programını hayata geçirmeliydi. Bu program çerçevesinde Habeşistan'ı hedeflemesinin özel sebepleri vardı. Her şeyden önce “Afrika'nın ortasında bir Hıristiyan hükümranlığıydı” ve etrafı “Müslüman ve pagan kültürlerle çevriliydi. Hıristiyan Avrupa'yla bağlarını sürdürüyordu, misyoner faaliyetler için bir sahaydı. Özellikle 18.

⁹⁶ “*İsmail, ailenin ele avuca sığmaz, su gibi para harcayan şımarık çocuğu değildi elbet. Tüm bu harcamaların arkasında finansörlerle günler süren görüşmeler vardı. Paris ve İstanbul'daki görevlilere yollanan mesajlar, köylülerden toplanacak vergiler ya da kamulaştırma konusunda memurlarına verdiği sıkı talimatlar vardı.*” John Marlowe, 1974. *Spoiling the Egyptians*, London: Andre Deutsch, s.108

⁹⁷ Gümüş, a.g.e, s.13

⁹⁸ Karal, a.g.e, ss.40-41

yüzyılın sonuna doğru, Katolik ve Ortodoks'un yanında Protestan misyoner faaliyetleri de hız göstermeye başladı.”⁹⁹ İsmail, dedesi Mehmed Ali Paşa'nın hedefine koşmayı sürdürüyordu: Mısır'ı çevre vilayet olmaktan çıkarıp, Dersaadet'e alternatif bir merkez yapmak ve Batı'nın Afrika'daki özgür, Müslüman karakolu olmak.

Hidiv'in şansı, Said Paşa döneminden beri gelen Amerika Birleşik Devletleri'ndeki iç savaş oldu. Bu krizi gören Said Paşa, büyük toprak rezervlerini pamuk çiftliklerine dönüştürmüştü. Bu stratejik hamle sayesinde Mısır dünyanın en büyük pamuk üreticisi haline geldi.¹⁰⁰ 1864 yılına gelindiğinde Mısır'daki verimli toprakların %40'ı pamuk üretimine ayrılmıştı.¹⁰¹ Fakat iç savaş bitince pamuk fiyatları düştü, bu da Mısır için felaketi getirdi. Ancak hırsla pamuk eken fellahların¹⁰² iflasına yol açan bu durum İsmail Paşa'nın harcamalarını durdurmadı. Bayındırlık yatırımları devam etti, hammadde ihracına yönelik altyapısal yatırımlar sürdürüldü.¹⁰³

1875 yılında Mısır ekonomisi, Hidiv İsmail'in aşırı kamu harcamaları sonucu iflas noktasına geldiğinde, İngiliz Başbakanı Disraeli, İngiltere'yi Süveyş Kanalı¹⁰⁴ konusunda

⁹⁹ Marlowe, a.g.e, s.13

¹⁰⁰ Sven Beckert, *Emancipation And Empire: Reconstructing the Worldwide Web Of Cotton Production in The Age Of The American Civil War*, American Historical Review, 2004, s.1414

¹⁰¹ Beckert, a.g.e, s.1414

¹⁰² Mısır çiftçisi.

¹⁰³ Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı,(1882-1887)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010b, s.31

¹⁰⁴ Hesapsız harcamalar İsmail Paşa iktidarının ayrılmaz bir parçasıydı adeta. Kanalı açılışı dolayısıyla Kahire'ye davet edilenler arasında Galler Prensi ve Prensesi de yer alıyordu. Marlowe'ye göre, çift 1869'da Mısır'ı ziyaret ettiğinde harcanan para 1869'un başında yapılan debdebeli açılış törenlerinde harcanan paradan sadece cüzi bir miktar azdı. Marlowe, a.g.e, s.108

bir adım ileri götürecek fırsatı yakalamıştı. Kanal'ın Hidiv'e ait olan hisselerinin %75'ine tekabül eden 4,000,000 Sterlinlik kısmını parlamentonun onayıyla satın alarak tekrar oyunda baş aktör haline geldi.¹⁰⁵ Bir yıl sonra, devlet tahvillerinin ödemesini erteledi ve tıpkı Bâbüali gibi ve kamu borçları Hidiv'in talimatıyla kurulan bir komisyonun kontrolü altına girdi. İngiliz ve Fransızlardan oluşan “İkili Kontrol/İkili Komisyon-*Dual Control/Dual Commission*” adı verilen, Groschen ve Joubert'in yürüttüğü görüşmeler neticesinde bu komisyonun başına, 1879 yılında daha sonra Lord Cromer olarak anılacak ve Mısır Yüksek Komiserliği'ne yükselecek olan Evelyn Baring getirildi.¹⁰⁶

İngiltere'nin bu hamlesinin temelinde, Mısır'ı Kahire'den değil, İstanbul'dan izleme, borçların kontrol altına alınmasında “Sultan ve Hidiv'i güvenilir birer müttefik haline getirme” stratejisi vardı.¹⁰⁷ İki güç odağı arasındaki politik dengeyi bu sebeple önemsiyordu. 1876 yılında Avrupa para piyasaları Osmanlılara ve Hidivliğe kapanmıştı, İngiliz yönetimi ise İstanbul'daki donanmasına, Kıbrıs'taki askeri gücüne güveniyordu.¹⁰⁸ İngiltere'nin bütün amacı Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarını Akdeniz'deki Rus tehdidine karşı bir arada tutmaktı. Ayrıca İngiltere Mısır'daki yabancı yatırımcının hamisiydi, ancak vergi mükelleflerinin sırtına Hidiv İsmail'in borçlarını yüklemek de istemiyordu.¹⁰⁹ İngiltere'nin Mısır'ı 1882 yılında işgalinin ardından da bu hamilik durumu devam edecek, hatta Mısır'ın bağımsızlığına giden süreçte en büyük

¹⁰⁵ C. S. Srinivasachari, *From Internationalism to Imperialism: A Chapter of Egyptian History*. The Indian Journal of Political Science, 1945, s. 215

¹⁰⁶ Srinivasachari a.g.e, s.215

¹⁰⁷ Robinson, Gallagher, a.g.e, s. 77

¹⁰⁸ Robinson, Gallagher, a.g.e, ss.80-81

¹⁰⁹ Robinson, Gallagher, a.g.e, s.83

endişesi bu yatırımların devamlılığı olacak ve hukuki reform tasarılarında da en önemli konu yabancı yatırımcıların mevcut konumlarını devam ettirmesi olacaktı.

Mevcut iktisadi dengeleri devam ettirmesi gereken, iktidarını korumak isteyen İsmail Paşa'nın Dersaadet'e olan sadakati ile yabancıların Mısır'daki iktisadi imtiyazları üzerinden yaptığı siyasi baskılar arasındaki dengeyi tutturma politikası giderek zora girdi. Hidiv tepkileri karşılamak için Mısırlılardan oluşan bir hükümet kurdu.¹¹⁰

Mısır'la ilgili meseleleri, anlaşmazlıkları, Berlin Kongresi'nde ya da herhangi bir uluslararası platformda açmayan İngiltere ve Fransa'nın amacı burada dahil oldukları imtiyaz rejimine başka bir devleti dahil etmemektir. İsmail Paşa'nın inisiyatif kullanarak Mısırlılardan oluşan hükümet kurdurması sonucu 18 Haziran 1879'da Kahire'deki İngiliz ve Fransız konsoloslukları harekete geçerek, İsmail Paşa'nın Hidivlikten feragat etmesi, yerine büyük oğlu Tefik Paşa'nın geçmesi, kendisinin Mısır'ı terk etmesi için bir ultimatom verdiler.¹¹¹ İsmail Paşa tam bu noktada İstanbul'la olan ilişkilerini kullanarak, Mısır'ın Osmanlı mülkü olduğuna, kendisinin vekaleten iktidarı olduğu bu topraklarla ilgili kararların Osmanlı tarafından verileceğine dair, II. Abdülhamid'e bir telgraf çekti, bu başvurusu II. Abdülhamid'le Sadrazam Tunuslu Hayrettin Paşa arasında Hidiv'in görevi Tefik Paşa'ya devretmesi ile ilgili bir tartışmaya sebep oldu.¹¹² Bu noktada İsmail Paşa Osmanlı'nın hamiliğini talep etmiş olsa da, İngiliz yanlısı Tefik Paşa Hidivliğe getirilince yönetimde İngiliz ve Fransız danışmanların etkisi devam etti ve borçlar için

¹¹⁰ Karal, a.g.e, ss.88-89

¹¹¹ Karal, a.g.e, s. 89

¹¹² Karal, a.g.e, ss.89-90

ödeme planı çıkarıldı.¹¹³ Böylece Mısır'ın iktisadi ve siyasi idaresi bu iki güç (daha çok İngiltere) tarafından, Arabi Paşa isyanına kadar kontrol altına alınmış oldu.

5.2. Arabi Paşa İsyanı ve İngiliz İşgali (1882)

İngiltere'nin tasarıları, Mısır'ı da tıpkı Hindistan gibi dört dörtlük bir sömürge haline getirip, Yakın Doğu'ya hâkim olmak, bu yolla Osmanlı İmparatorluğu'nu da çevrelemektir. Mısır, Hindistan'a ve Doğu'ya giden en kısa ve en önemli yoldur. Bunun ötesinde, Mısır'ı bir karakol olarak kurgulamaktansa, Osmanlı İmparatorluğu'nun, özellikle Anadolu'nun bütünlüğünü Ruslara karşı koruma stratejisi, İngiltere için daha makul görünüyordu. İngilizlerin yöntemi, Mısır'ı Kahire'den değil, İstanbul'dan izleyerek Sultan'ın ve Hidiv'in topraklarını ele geçirmektense, onları güvenilir müttefikler haline getirmektir.¹¹⁴

İngilizlerin emperyalist baskılarını kurumlaştıran, Osmanlı Sultanı'na ve Hidiv'e liberalleşme üzerinden yaptıkları baskılar oldu. Adalet ve özgürlük kavramlarının liberal yansımaları, tüccar sınıfları “özgürleştirecek” ve Akdeniz havzasında mutlak bir İngiltere müttefiki yaratacaktı. Ancak 1876'daki iflas, Osmanlı'daki finansal kriz, Mısır'dakine paraleldir. Özellikle Süveyş Kanalı'nın yapım süreci, Hidivliği derin bir borca sürükledi. İhracat, ithalatı, harcamalar ise gelirleri aştı. 1876'da Avrupa para piyasası Osmanlı'ya ve Hidivliğe kapılarını kapamasına rağmen İngiliz yönetimi İstanbul'daki deniz gücü, Kıbrıs'taki askeri güç, İngiliz-Fransız antantı ve Ermenistan'daki askeri konseylerine dayanmaya devam etti.¹¹⁵ Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma çabalarının altında, İngiltere'nin 80 yıldır inşaa ettiği politikanın ana

¹¹³ Karal, a.g.e, s.90

¹¹⁴ Robinson&Gallagher, a.g.e, s. 77

¹¹⁵ Robinson&Gallagher, a.g.e, s.80-81

sütunlarını devirmeme çabası yatıyordu. Üstelik Rusya Akdeniz için siyasi bir tehditti. Üstelik buradaki iktisadi istikrarı korumak için, İngiltere hem Mısır'a yatırım yapanlara karşı sorumluydu, hem de Hidiv İsmail'in borçlarının sorumluluğunu vergi mükelleflerine yüklemek istemiyordu.¹¹⁶ Ancak mevcut durum, toplumda bir huzursuzluk yaratmıştı. Cemaleddin el-Afgani ve Muhammed Abduh gibi düşünürler, Osmanlı-İngiltere-Fransa üçgeninde kalarak idari ve sosyal-ekonomik alanlarda İngilizlerin baskısı altında özgürlük arayışına girdiler. Özellikle mali alanda İngiliz ve Fransızların kontrolcü tutumu, orduyu bir araya getirdi ve Ulema'nın tepkisini çekti. Hidiv İsmail de 1879'da Avrupalı bakanları kovup, İngiltere ve Fransa'ya başkaldırarak yabancı kontrol mekanizmalarını dışladı. Bunun üzerine Sultan'a İsmail'in yerine Tevfik'i getirmesi için baskı yapıldı. Böylece İngiltere ve Fransa, tekrar kontrolü ele almış oldu. Gelirlerin %60'ı, Borçlar Komisyon'unun bütçesine dahil oldu.¹¹⁷ Ancak tüm bu müdahaleci tehditler altında toplumsal tepki büyüyor, yeni Hidiv kabul görmüyordu.

Endüstriyel politikalar köylüyü ezmiş, anayasacı hareketler güç kazanmış, Müslümanlardan büyük toprak sahiplerine, orduya, Mısır vilayeti üzerindeki uluslararası ikili kontrol her kesimde tepki doğurmuştu. Tevfik'in emperyalistlerle uyumlu otokratik politikaları da bu tepkiyi körüklüyordu. Tüm bunların yanında islamcı-politik entelektüel Cemaleddin El-Afgani'nin İstanbul'dan 1871 yılında Kahire'ye sürülmesi de Şeyh Muhammad Abduh gibi ideolojik önderlerin kuvvetlenmesini sağladı. Genç Saad Zaglul daha sonra Lord Cromer tarafından gelecek vaat eden bir milliyetçi lider olarak tanımlanacaktı.¹¹⁸

¹¹⁶ Robinson&Gallagher, a.g.e, s.83

¹¹⁷ Robinson&Gallagher, a.g.e, s.85-86

¹¹⁸ Peter Mansfield, The British in Egypt, Weidenfeld and Nicolson, London a.g.e, 1971, s.17

Türk-Çerkes askeri elitlerinin çıkardığı huzursuzluklar sonucu Aralık 1881’de Meclis toplandı ve yetkileri “kanun yapma ve bütçeyi onaylama” olarak belirlendi. Ayrıca Meclis, İstanbul’un hukukuna bağlı kalmakla birlikte, Mısır’da yabancı müdahalesine karşı da çalışacaktı.¹¹⁹ Bu karar, Meclis’i Hidiv Tevfik’le, dolayısıyla İngiltere ve Fransa hükümetleriyle karşı karşıya getirmiştir. Mısır’daki hukuki ve askeri varlığının son gününe kadar İngiltere’nin en çok önemseydiği mesele, yabancı yatırımların güvence altına alınması olmuştur.¹²⁰ Vatan Partisi’nin (Vatanîlerin) mâli imtiyazların meclis yetkisi dışında bırakılmasını kabul etmesi olayları bir nebze dindirmiş olmasına rağmen, hükümetin Çerkes subaylarını Kahire dışındaki bölgelere sürmesi ve Osmanlı’nın Mısır topraklarındaki desteği olan bu askerlere ilişkin sürgün politikası uygulaması II. Abdülhamid’i harekete geçirdi.¹²¹ Hükümetin subaylara ilişkin bir uzaklaştırma politikası gütmesine Sultan karşı çıktı, Hidiv Tevfik’ten Çerkeslerle ilgili evrakın İstanbul’a gönderilmesini istedi. Ancak Mısır hükümeti bu isteği Mısır’ın özerklik kanunlarına aykırı bulup, İngiliz ve Fransız hükümetlerinin isteğiyle iktidara gelen Hidiv Tevfik’i görevden almaya çalıştı. Bu kararı destekleyen II. Abdülhamid’e bu sefer Bâbıali karşı çıktı.¹²² Bu noktadaki kritik kararlarda Osmanlı Devleti’nin etkili olamaması, Bâbıali ve Saray geriliminin yarattığı politik çekişmeler sonucu tekrar Tevfik Paşa’ya ortalığı yatıştırma çağrısı yapmaları, Arabi’nin tüm bağıllık ilanlarına rağmen, Osmanlı’nın artık Mısır üzerindeki yönetsel etkisinin zayıfladığını gösteriyor. (Nitekim Çerkes subaylarının Vatan Partisi tarafından sürgün edilmesinde, dolaylı yoldan dahi olsa, Batılı devletlerle beraber Osmanlı’nın da Mısır yönetiminden uzak tutulmaya çalışıldığı anlaşılabiliyor.)

¹¹⁹ Karal, a.g.e, s. 92

¹²⁰ Bu sayede Mısır’daki yönetim sistemine bir şekilde yatırımcılar entegre edilmiş, karma mahkemeler dahil pek çok kurumda hukuki temsilleri gerçekleştirebilmiştir.

¹²² Karal, a.g.e, ss.92-93

Subaylar, 1881'de orduya yönelik iktisadi politikaları protesto ederek, Eylül 1881 ile Eylül 1882 arasında, bazı kaynaklarda “Arabi Devrimi” olarak geçen ayaklanmayı gerçekleştirdiler. “*Arabi devrimi, Mısır'daki Anglo-Fransız finansal ve iktisadi baskısını, askeri makamlardaki Türk-Çerkes tekelini ve Hidiv Tevfik'in otoritesini sona erdirmek üzere yapılmıştır.*”¹²³ Bu analiz, aslında Arabi ayaklanmasının sadece anti-emperyalist ya da milliyetçi olarak tanımlamamızı zorlaştırıyor. Genel olarak yönetici sınıflara, mevcut sınıf düzenine yönelik askeri ayaklanma olarak görülebilir.

25 Mayıs 1882 tarihinde, Arabi Paşa İstanbul'a mevcut duruma ilişkin bir yazı gönderdi. Mısır'ın idaresini özellikle de Hidiv'in İngilizlere karşı tavrını, tüm idareyi onlara bırakmasını eleştiren yazı, Sultan'dan hareket için icazet mahiyetinde:

“(…) Memalik-i Mısriyye-i Şahane'yi İngilizlerin istila etmek fikrinde olması bu muamelenin verdiği tama' eseridir. İngilizler kolayca bu memleketi bir ganimet ittihaz etmek ister çünkü tasavvursuz bir hidivin fikrine malik olup istediği desaisi istimal ettiriyor ve ihtilali mucib olan şeylere sevk ediyor. “(…)İşitdim ki bazı zevat çakerlerinin Hidiv ve İngilizler ile müttehid olduğum işa'a ediyorlar. Kulunuz ise kelime-i İslamiyye'nin ittihadına çalışıyorum ve ittihad-ı İslamı istiyorum. Bu hususda himaye-i din için canımı feda ederim ve merkez-i hilafet ve saltanat-ı uzma için dahi bu fikirde olduğumu yapacağım şeyler dahi teyid eder. Fakat İngiliz konsoslosu ile Hidiv Mısır'ı tefrik etmek isterler ve kavillerine bütün Mısır ahalisi buna karşıdır. Hepimiz tâbiyet-i Osmaniye ve din-i mübin muhafazasında müttehidiz. (...)”¹²⁴

¹²³ Daly, a.g.e, s.217

¹²⁴ Uğur, Ünal, Osmanlı Belgelerinde Mısır, İstanbul : TC Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2012, ss.414-419

Bu yazının ve 17 Haziran 1882'de, Arabi Paşa ve Hidiv'in mevcut durumla ilgili yaklaşımlarına ilişkin Osmanlı Sultanı'na iletilen raporun işaret ettiği nokta; Osmanlı Sultanı'na olan bağlılık meselesidir. Bu raporda da halkın hangi yönetime bağlı olduğu tartışılmaktadır. Arabi Paşa, bu anlamda İngiltere ve Fransa'nın baskıcı sömürge yönetimi ile Osmanlı Yönetimi arasında bir ikilik yaratmaya çalışmış, Hidiv ise bu bağlılık tezine karşı Arabi Paşa'nın İskenderiye'nin İngilizler tarafından işgaline yol açtığını savunur.¹²⁵

Oysa Arabi Paşa'nın Osmanlı Sultanı'ndan icazet alan stratejik tavrı, “*Mısır Mısırlılarıdır*” şiarı, bağlılıktan ziyade İngilizler ve Halife'yle Mısırlılar arasındaki mesafeyi eşitliyor. Ancak bu çağrı, Sultan Abdülhamid'in Halifelik üzerinden canlandığı İslam dünyasına hâkimiyet söylemiyle tam anlamıyla örtüşüyordu. Öte yandan, iç destek odakları açısından Arabi'nin bir Ezher mezunu olarak ulemanın desteğini alması çok önemliydi. Çünkü tıpkı askerler gibi ulema mensupları da yerel elitlerin çocukları ve kardeşleri gibi saygı görüyorlardı. 1881 yılında Ezher şeyhliği için Hanefilerin desteklediği Al-Mahdi'yi güçlü Mısırlı kökleri olan Maliki ve Şafiler alaşağı etmek istiyorlardı. Hanefiliği Türkler ve Hidiv'le bağdaştırıyorlar ve Mısırlılar al-Mahdi'nin Arabî'yi anayasacılık hareketini yok edeceğinden korkuyorlardı. Ayrıca Şafî ve Malikiler El-Ezher'e ayrılan bütçenin azalmasını gözleyerek iflasın eşiğine gelmişlerdi.¹²⁶ Arabi ve El-Ezher'den arkadaşı olan Barudi'nin Hidiv'in sarayını 2500 askerle basarak onu daha liberal bir hükümet, anayasa ve parlamenter yönetim için zorlamasının ardından geçen bir yıl, emperyalistlerin gölgelerini Ocak 1882'de bir notayla Hidiv Tevfik'e destek için müdahale tehdidinde gösterdiler.¹²⁷ Bu tehdit, Tevfik'in idaresini korumaktan çok, “İkili Kontrol” açısından kendi çıkarlarını koruma amaçlıydı.

¹²⁵ Ünal, a.g.e, s.423

¹²⁶ Daly, a.g.e, s. 227

¹²⁷ Goldschmidt, a.g.e, s.164

Yeni yönetim, hem askeri tabandan baskı, bir yandan emperyalistlerin baskısı, öte taraftan İstibdat Dönemi ile II. Abdülhamid'in Pan-islamizm politikaları çerçevesinde Mısır'ı en azından “ruhen” kaybetmeme çabası, Mısır'ın konumu açısından henüz yeterince karmaşık bir tablo ortaya çıkarmamıştı bile.¹²⁸ Zira Arabi Paşa yönetimi ele geçirdiğinde, Mısır finansal anlamda iflastaydı. Dış bağımlılıktan ötürü Tefvik'i dışlayarak bir cumhuriyet koyma ihtimali uzak görünüyordu. Hareketin “milliyetçi” bir nitelikten çok “sınıfsal” bir nitelik göstermesi de emperyalistler açısından tedirgin ediciydi. Tam da bu noktada, Mısır'da milliyetçi düşünceye yön verenlerin Afgani gibi, Abduh ya da Barudi gibi Ezher kökenli isimler olması da Osmanlı'da ya da Avrupa'daki milliyetçi hareketlerin çıkış noktalarıyla farklılaştığını da gösteriyor.

Öte yandan İngiltere buradaki yatırımlarını, Süveyş Kanalı'ndaki hisselerini koruma konusunda kararlıydı. Blunt, Arabi'yi Süveyş Kanalı üzerinden bir işgal ihtimali üzerine uyarılmıştı.¹²⁹ Mısırlılar da bu ihtimale karşı kanalda bir blokaj için hazırlığa girişmişlerdi, fakat *Paris Süveyş Kanalı Şirketi*'nin İngiliz Yönetimi Kanal'a Temmuz 1882'de gelerek, Kanal'ın “tarafsızlığı” konusunda “ısrarcı” oldu.¹³⁰ Sonuç olarak Arabi Paşa, İngiliz generaline teslim oldu ve İngiltere askeri olarak Mısır'a yerleşti.

5.3. Hidiv İsmail Paşa'dan Lord Cromer'a: İflas Eden Mısır Ekonomisini Yönetmek

Dünden bugüne, 1860'lardan 20. yüzyıla uzanan süreç boyunca Mısır üzerine mücadelenin önemli ayaklarından biri Süveyş Kanalı etrafında şekillenen politik süreçler yaşanmıştır. Robinson ve Gallagher'a göre “Hidiv, 1882'ye kadar işgalden müthiş bir

¹²⁹ Mansfield, a.g.e, s.48

¹³⁰ Mansfield, a.g.e, s.49

kaçış gerçekleştirmiştir.”¹³¹ Ancak aşırı harcamaların getirdiği iflasla beraber yönetim zayıflamış, 1882’de ise hem diplomatik hem de askeri bir kuşatma altında kalmıştı. Öte yandan Mısır’a sadece iktisadi olarak değil, siyaseten de hakim olmak İngiltere açısından oldukça önemliydi. Napolyon’un 1798’deki işgalinden bu yana bu mücadelenin temel argümanlarından biri, İngiltere’nin en önemli sömürgesi olan Hindistan’a giden yolların Akdeniz havzasındaki en önemli karakollarından birinin Mısır olmasıydı.

İsmail Paşa’nın iktidara gelişi ve Mısır ekonomisinin çöküşü arasında 13 yıllık bir zaman dilimi mevcuttur. Selefî Said Paşa öldüğünde 4 milyon Sterlin’in altında olan devlet borcu, “Cave Misyonu-*Cave Mission*” olarak anılan, Stephen Cave’in raporu yayımlandığında, 1876 yılında, Dicey’ye göre, yuvarlak rakamlarla devletin borcu yüz milyon sterlini buluyordu.¹³² Bu borç, önce Kanal hisselerinin satışına, daha sonra da İngilizlerin 1882’deki müdahalesine sebep olmuştur.¹³³

¹³¹ Robinson&Gallagher, a.g.e, s.76

¹³² Dicey, a.g.e, s. 71

¹³³ II. Abdülhamid tarafından Mısır’a heyetler gönderilmesi, İngiltere, Fransa ve Osmanlı arasında gerilim yarattı. Ali Nizami Paşa’nın heyetinin çalışmalarının hem Hıdiv Tevfik Paşa’da hem de İngiltere ve Fransa cephesinde tepkilere neden oldu. Süleyman Kızıltoprak’ın detaylı çalışmasından da anlaşılacağı gibi Arabi Paşa ve arkadaşlarının heyet gelmeden önce Kahire’den uzaklaştırılması, Lord Granville ile Musurus Paşa’nın yaptığı görüşmede, Paşa’nın Osmanlı Devleti’nin niyetinin Mısır’daki statükonun korunması olduğunu vurgulayıp, Ali Nizami Paşa heyetinin niyetinin sadece “olayları bastırmak” olduğuna dair ikna çabası, elbette bu rahatsızlığı gözler önüne seriyor. Kızıltoprak 2010b, a.g.e, ss.51-53

19.yüzyıl boyunca Mehmed Ali Paşa isyanından beri İngiltere'nin hem Rusya'yı Akdeniz havzasından¹³⁴ uzak tutmak, hem de sömürge yollarını korumak adına Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün muhafaza edilmesi politikası, doğu dünyasının kontrolü için ana stratejiydi. Bu stratejinin sona ermesinin sebepleri pek çok dinamiğe dayandırılabilir. Öncelikle Kırım Savaşı'ndan itibaren Osmanlı büyük bir iktisadi buhran içindeydi. Sultan Abdülhamid, İngiltere'ye fazlasıyla borçlanmış¹³⁵, bu borçlar büyüdükçe vergilerle, yaptığı baskı da artmıştı, bu sürecin doğal sonucu 1876'da ekonomik çöküş ve borçların ödemesinin Batılılar tarafından teminat altına alınmasıydı.¹³⁶ Mısır ekonomisinin durumu böylece anlaşılmış, borçların ödenemeyeceği ve iflasa gidileceği de gözler önüne serilmişti.

Crouchley ve Feis'in verilerine göre 1876-1914 yılları arasında Mısır'daki yabancı yatırım verileri göz önünde bulundurulduğunda, iflas yılı 1876'dan Mısır'da İngiliz Protektorası'nın kurulmasına kadar, yani İngilizlerin ekonomi yönetimindeki etkileri arttıkça kamu borçları ve ana sermaye arasındaki fark giderek azalmıştı. Ayrıca,

¹³⁴ “Rusya'nın Çanakkale, İran, Hindistan ve Çin'e yürümesi Palmerston'un en büyük kabusuydu. Fransızlar da benzer şekilde, Rusya'nın Akdeniz'e ilerlemesinden korkuyorlardı. Rusya'ya karşı Türk İmparatorluğu'nu korumak ve güçlendirmek, Akdeniz'deki öncelikti, bu çıkarlarla karşılaştırıldığında, Sultan'ın Mısır'daki bölgelerini elinden alarak avantaj elde etmek (fikri), göz ardı edilebilirdi.” Kızıltoprak 2010b, a.g.e, s.77

¹³⁵ Devlet-i Aliyye'nin borcu da İsmail Paşa döneminde yapılan borçla yarışlıyordu. Yabancı görevliler iki devletin de yakasındaydı. “Fransız ve İngiliz sermayesinin Yakın Doğu ve Afrika'daki topraklarında kendi usullerince Akdeniz güvenlik sistemleri kurmaları iki rejimi de bastırmıştı.” Robinson&Gallagher, a.g.e, s.81

¹³⁶ “Bu ekonomik çöküşle beraber, İngiliz-Fransız ticareti ve yatırımları, Sultan'ın Ruslara karşı kalkan olarak kullanılması eski tip bir yönetim ve katı muhafazakar bir topluma çok fazla gelmişti.” Robinson&Gallagher, a.g.e, ss.79-80

İngiltere'nin iktisadi etkinliğini ve Mısır'daki iktisadi planlamasını 1914 yılındaki kamu borcunu 1876'daki seviyeye getirerek de göstermiştir:

Tablo 1.1: Mısır'da Yabancı Yatırımlar, 1876-1914¹³⁷

YIL	KAMU BORCU	ANONİM HİSSE SENETLERİ	MISIR POUNDU-Milyon Total
1876	85	önemsiz miktar	85
1884	90	6	96
1892	101	6	107
1897	98	22	114

20. yüzyılda Mısır modernleşmesini diğer Osmanlı topraklarından farklı kılan bir unsur da, modern hukuk sisteminin Fransız sistemine dayalı olarak kurulup, İngiliz işgalinin ardından *Anglo-Indian* bir sistemle tepe taklak edilmiş olmasıdır.¹³⁸ İşgalle beraber Mısır'da hukuk reformları hızlandırılmış, mahkemeler yeniden düzenlenmiştir.

İngiltere, Hindistan'da uyguladığı başarılı sömürge yönetiminin bir örneğini Mısır'da uygulamaya çalışıyordu. Fakat bu yöntemler İngiliz hukuk sistemine dayandığı için, Mısır'da yerleşik Fransız hukuku ve İngiliz uygulayıcıların farklı düzeylerde çatıştığı görülüyordu. Bu çatışmanın çözümünü Lord Cromer, 1890 yılında yeni bir hukuk danışmanını, John Scott'u devreye sokarak bulmaya çalıştı. Scott, daha önce Hindistan'da görev yapmış başarılı bir yargıçtı ve Fransız adalet sistemini anlamadığı halde, Mısır'ı bu karmaşadan çıkarmak için görevlendirilmişti.¹³⁹ Scott, Hindistan'daki yerel yöneticiler gibi, Mısır'daki *omda/umdah* denilen yerel yöneticilere temyize gitme hakkı saklı olmak üzere küçük çapta ceza ve hukuk davalarına bakma yetkisi verdi. Ayrıca Mısır Hukuk Fakültesi'nde reform yaparak, Avrupalı eğitimcilerin sayısını

¹³⁷ A. Crouchley, *Economic Development of Modern Egypt*, 1938, s. 273; H. Feis, *Europe The World's Banker 1870-1914* (New Haven) 1930, s.23, Alıntılaman Robinson&Gallagher, a.g.e, s.81

¹³⁸ Robert Tignor bu dönüşümü *Indianization of Egyptian Administration/Mısır Yönetiminin Hindistanlaştırılması* olarak tanımlıyor. Tignor 1963, a.g.e

¹³⁹ Tignor 1963, a.g.e, s.643

arttırdı.¹⁴⁰ Scott'un yaptıkları genel olarak Fransız sistemini temel referans noktası olmaktan ayırmayarak Anglo-Hint reformlar getirmektir, ancak bu reformlar yapılırken “özgünlük” terk edilmedi.¹⁴¹

Hidiv İsmail, “İkili Kontrol” adı verilen sistemle, hem İngilizlerin hem de Fransızların devlet erkinde söz sahibi olmasına sebep olmuştu. Üretici üzerindeki idari baskıyı gözlemleyen Wilfrid Scawen Blunt, Hidiv'in idaresiyle ilgili şunları aktarıyor:

“Fellahlar, müthiş bir sefalet içindeydiler. İsmail'in egemenliğinin en kötü son üç yılıydı, Kötü bir şöhreti olan müfettiş İsmail Sadık görevdeydi. Avrupalı tahvil sahipleri ‘kuponları’ için yaygara koparıyordu, kılık kapıya dayanmıştı (...) O günlerde İngilizler Muhammed'in topraklarında oldukça popülerdi, diğer Frenk milletlerinin siyasi tasarılarından uzak görünüyor ve ticari anlaşmalarda çok daha dürüst bir duruş sergiliyorlardı.(...)1876' da İngiltere'ye inancım tamdı. İngiltere'nin Doğu'da son derece cömert olduğuna dair fikirlere katılıyordum. Ancak Mısır'ın da tıpkı Hindistan gibi,

¹⁴⁰ Ancak Hindistan'daki sistemle Mısır'daki sistem arasındaki en büyük fark, Hindistan'daki yönetsel pozisyonlarda İngilizlerin, Mısır'da ise Mısırlıların olmasıydı. Scott'tan sonra gelen Benson Maxwell ve Raymond West gibi danışmanların Mısır'daki sistemin katılığına ve çok fazla zaman kaybı yarattığına dair getirdikleri eleştirilerin aslında Fransız ekolüne yöneltilecek bir itiraz olduğunu ileri sürmek yanlış olmaz. Onlara göre Hindistan'daki kurallar ülkenin gelişim sürecine ve seviyesine çok daha uygundu. Tignor, 1963, s.644. Tignor'un tezleri, İngilizlerin hukuk sistemi üzerinden reformlar yapmaları, aslında Mısır'ı aşama aşama sömürgeleştirme çabasını işaret ediyor. Üst yapı olarak modern hukukun araçsallaştırılıp, toplum yapısını ve ekonomiyi İngiliz çıkarlarına göre eğip bükmesi eninde sonunda Hindistan tipi bir sömürgeleşmeyi getirecekti.

¹⁴¹ Tignor, 1963, s.643-645

“korunmacılığımızın sağladığı imtiyazlardan” faydalanması gerektiğini düşünüyordum.”¹⁴²

1882’deki işgal sadece Arabi Paşa ve arkadaşlarının İngiliz destekli Hidiv’e karşı ayaklanmasına müdahale etmeyi değil, aynı zamanda Osmanlı’nın Mısır’daki mali ve yönetsel gücünü de sona erdirmeyi ve aslen kırsal üretimi arttırmayı amaçlıyordu. Nitekim 1882-1917 yılları arasında Mısır’daki nüfus hareketleri ve ekilmiş arazilerine dair rakamlar incelendiğinde¹⁴³ bu yıllar arasında 23 büyük şehrin nüfus artışıyla, kırsal nüfustaki artışın oranı karşılaştırıldığında, kırsaldaki nüfus artışının genel nüfus artışı hesaba katıldığında iki katı oranında arttığını görüyoruz. Owen’a göre, bu farkın nedenleri arasında kırsalda beslenme olanaklarının kente oranla daha iyi olması, sulama sistemlerinin gelişmesi, gelir artışı ve salgın hastalıkların belirli ölçülerde önlenmiş olması yer alıyor.¹⁴⁴ Özellikle yeni pamuğun büyümesinin Yukarı ve Aşağı Mısır arasında farklılaşan kırsal örüntüler oluşturduğu aşıkardır.¹⁴⁵ Pamuk, Mısır’ın dış ticaretinde giderek daha fazla yer kaplamaya başladı, 1880-1904 arası ithali edilen ürünlerin %75’ini, 1910-13 arasında ise %92’sini oluşturuyordu.¹⁴⁶

İşgalle birlikte İngiltere, hukuken Osmanlı topraklarına dahil olan bir eyaletin tüm finansal yönetimini ele geçirmişti. Bir süre için İngiltere tarafından Mısır’daki işgal, geçici bir ilişki olarak tanımlanmış, yabancı finans kontrolünün mekanizmalarını, Arabi hareketi tarafından tehdit edildikten sonra yeniden kurmak için tasarlanmıştı. Ancak

¹⁴² Blunt, s.9

¹⁴³ E. R. J. Owen & R. Owen, *The Middle East in The World Economy, 1800-1914*. IB Tauris. 1993, s.217 (Table 47)

¹⁴⁴ E. R. J. Owen & R. Owen, a.g.e, s.217

¹⁴⁵ E. R. J. Owen & R. Owen, a.g.e, s.219

¹⁴⁶ E. R. J. Owen & R. Owen, a.g.e, s.219

çekilme kararı sürekli ertelendi, bu mekanizmalar İngiltere'nin Mısır'ın finansmanını idare etmesi için daha da güçlü kılıyordu. “Dual Control” (İkili Kontrol)’de örneğini gördüğümüz bu mekanizma 1883 yılında değiştirildi ve tek bir kişi, bir İngiliz finans danışmanı, Hidiv’in Bakanlar Kurulu’nun tüm toplantılarına katılma ve gelirler ve harcamalar üzerine alınacak bütün önemli kararları yönetme hakkı elde etti.¹⁴⁷ Böylece İflas etmiş olan ve borçları yapılandırılan Mısır ekonomisi üzerinde İngiltere tam anlamıyla hâkimiyetini İkili Kontrol/*Dual Commission* kanalıyla kurulabildi. İngiltere 1914’te Mısır’ı resmen “protektorası” ilan edene kadar, kendi pamuk üretimi merkezi haline getirdi.¹⁴⁸ Mısır’ın endüstrisine, yabancı tütün, maden ve şeker şirketleri hakim oldu.¹⁴⁹ I. Dünya Savaşı sonunda Mısır’ın ihraç imkanları azaldı, ancak feodal yapının halen etkin olmasına karşın bu kayıp durum yerli sanayiye, bununla beraber de yerli burjuvaziye güçlendirdi.¹⁵⁰ Hemen hemen tüm iktisadi ve mali sistem İngilizlerin elindeydi. Bunun karşılığında *fellahlar*, yoksuldu, zanaat bitmişti. Ulusal burjuvazinin gelişmesine ise İngiliz sermayesi engel oluyordu.¹⁵¹ Dolayısıyla Mısır’daki bağımsızlık fikirlerinin temelinde tamamen örgütlü bir ulusal hareket olmasa da, anti- emperyalist ve milliyetçi duyguların özellikle savaş döneminde beslendiği yadsınamaz.

¹⁴⁷ E. R. J. Owen & R. Owen, a.g.e, s. 220

¹⁴⁸ Türkkaya Ataöv, Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 383, s.33

¹⁴⁹ Ataöv, a.g.e, s.33

¹⁵⁰ İngiltere, Süveyş Kanalı Şirketi’nin %45’ine, fabrika, sulama tesisleri, demiryolları ve limanlara, ve feddanlara sahipti. Ataöv, a.g.e, s.33

¹⁵¹ Nitekim feodal toprak ağaları ve yabancı sermayenin taşeronları İngilizlerin bu etkinliğinden memnundu. Ataöv, a.g.e, s.34

II. BÖLÜM

LORD CROMER'IN EKONOMİ YÖNETİMİ VE İNGİLTERE'NİN YEREL GÜÇLERLE İLİŞKİLERİ: 1882-1906

1. 19. Yüzyılda Mısır'da Toprak Sistemi ve Sınıflar: Tarım Ekonomisi ve Toprak Mülkiyetinin Dönüşümü

Mısır'da mülkiyet düzeni ve toprak sisteminin dönüşümü, siyasal ve toplumsal hareketlerin dönüşümüyle paralel olarak ilerledi. İngiltere 1882'de Mısır'ı işgal ettikten sonra ekonomik faaliyetleri yeniden düzenleyip, her alanda hâkimiyet sağlamaya yöneldi. 1906 yılına kadar Mısır'da İngiliz Yüksek Komiserliği yapan Evelyn Baring (Lord Cromer) ise yönetici olarak bu sürecin organizasyonunu üstlendi.

Lord Cromer'ın “Biz Mısır'ı yönetmiyoruz, biz Mısır'ın yöneticilerini yönetiyoruz”¹⁵² ifadesinin de işaret ettiği üzere İngiltere iflas eden Mısır ekonomisini ayağa kaldırıp, ülkedeki ekonomik faaliyetleri yeniden örgütlerken Robinson'un “işbirlikçi mekanizmalar” olarak tanımladığı sınıfa denk gelen “yöneticileri”¹⁵³ kullanmıştır. Bu “yöneticiler” özellikle yerelde etkin siyasal ve ekonomik ilişkileri olan maaşlılar ya da toprak sahipleridir. Bu aktörlerin temel işlevi, yerelde İngiliz idaresinin meşruiyetini ve devamlılığını sağlamaktır.

¹⁵² Marsot, a.g.e, s. 68

¹⁵³ *Governors*.

Osmanlı İmparatorluğu Mısır'ı, "Arap toprakları"¹⁵⁴ olarak anılabilecek kendi hakimiyeti altındaki diğer bölgelerdeki gibi, mevcut yerel güçlerini saf dışı bırakmadan yönetmeye devam etmiştir. 19. yüzyılda ise Mehmed Ali Paşa isyanının ardından Osmanlı'nın kurduğu sistem tamamen değişmiştir. Mehmed Ali Paşa, hem Mısırlı Memlûk Beylerini tasfiye etmek, hem de burada Osmanlı'nın kurduğu toprak sistemini dağıtmak amacıyla "iltizam" sistemine son vermiştir. Yerine getirilen, iltizama benzeyen, ancak merkezî otoritenin kontrolünü arttıran bir sistem olan "*uhda*" idi. Bu sistemin iltizam sisteminden farkı, *uhda* sahibinin Paşa'nın belirlediğinden farklı bir vergi koyamamasıdır. Ancak *uhda* sahibi (*müteahhidun*), fellahları angarya düzeninde ücretsiz çalıştırabilme hakkına sahiptir.¹⁵⁵ Bu sistem, I. Abbas Hilmi ve Hidiv İsmail dönemlerinde de varlığını sürdürdü. Artin'e göre, Mehmed Ali Paşa, fellahları *uhda* düzeni altında proleterleştirmiş, I. Abbas Hilmi ise bazı *uhda* sahiplerine tam mülkiyet tanımıştı.¹⁵⁶

Mısır topraklarında var olan diğer bir toprak ise, *ibadiyat* toprakları olarak anılıyordu. Bu topraklar ekilip biçilmiyordu, Mehmed Ali Paşa'nın ayana özellikle

¹⁵⁴ Jane Hathaway, "Arap Toprakları" kavramını *Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları* adlı eserinin giriş bölümünde tartışır. Bu tanımlama, yazara göre bilimsel olduğu kadar siyasal bir tercihtir. Bkz. Jane Hathaway *Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

¹⁵⁵ Gabriel Baer, *A History of Landownership In Modern Egypt, 1800-1950*, 1962, s.13; Baer bu sistemin gelişimini dönemin Bayındırlık Bakanı Yakub Artin'in 19.yüzyılda Kahire'nin maddi kültürünü anlattığı eseri üzerinden aktarır, Yacoub Artin, *Essai Sur Les Causes Du Renchérissement De La Vie Matérielle Au Caire Dans Le Courant Du XIXE Siècle (1800 À 1907)*, Imp. De l'Institut Français D'archéologie Orientale, 1907, ss. 72-73.

¹⁵⁶ Artin, a.g.e, ss.14-16

1842'den itibaren neredeyse tam mülkiyet verdiği topraklardı ve bu dağıtım Hidiv İsmail döneminde de devam etti. Çiftlikler ise çoğunlukla Mehmed Ali Paşa'nın ailesine aitti.¹⁵⁷

Öşüriye ve haraciye adı verilen topraklar da mülkiyet kategorileri içinde yerini alıyordu. Öşüriye toprakları geleneksel olarak Müslümanlar tarafından sahipleniliyordu.¹⁵⁸ Amerikan iç savaşının çıkmasıyla pamuk fiyatlarının artması ile toprak talebi daha da yükseldi, böylece Hidiv İsmail toprakları önce öşüriyeye dönüştürdü, sonra da kendi ailesine ibadiye ve çiftlikleri ayırdı. Öşüriye toprakları genişlerken; bu topraklar sahiplerinin tam mülkiyeti altında olan uhdalar da öşüriye toprakları oldular.¹⁵⁹ Böylece özel mülkiyet alanları bir ölçüde genişlemiş, toprak mülkiyeti de nitelik değiştirmiş oldu.

Bu dönüşümle birlikte büyük toprak sahipliği belli başlı kişilerin elinde toplanmaya başladı. Mısır'da toprak sahipleri; büyük toprak sahipleri, orta büyüklükte toprak sahipleri ve köylüler olarak kategorileştirilebilir. Büyük toprak sahipleri, I. Dünya Savaşı'nın ertesine kadar dört başı mamur bir sınıf olarak ortaya çıkmamıştır.¹⁶⁰ Toprak sahiplerinin içinde literatürde Türk-Çerkes ya da Türk-Mısırlı bürokrat ve askerler olarak geçen grupların da mülkiyet sahibi olduğunu görüyoruz.¹⁶¹ Cromer'in da dikkati çektiği üzere¹⁶², 1882 işgali sırasında büyük topraklar bu zümrenin elindeydi.

¹⁵⁷ Artin, a.g.e, s.17

¹⁵⁸ Baer, a.g.e, s.19

¹⁵⁹ Baer, a.g.e, s.21

¹⁶⁰ Marius Deeb, 1979b. *Party Politics In Egypt: The Wafd & Its Rivals, 1919-1939*, Ithaca Press, s.22

¹⁶¹ Ayrıca vakıf arazilerinde de ağırlıklı bir yüklenimleri vardı.

¹⁶² Evelyn Baring Cromer, *Modern Egypt* Vol.II. 1908, s.171; Alıntılayan Baer, a.g.e, s. 47.

Türk-Çerkes/Türk-Mısırlı bürokrat zümrenin ise mülkiyet sahipleri olarak İngiliz işgaline kadar aydınlarla yakın ilişkileri vardı. Baer'in işaret ettiği örnekte olduğu gibi Rıfa' Bey Râfi el-Tahtavi, Mehmed Ali'den (250 feddan), Said Paşa'dan ve İsmail Paşa'dan (250 feddan) toprak elde etmiş, mirasçıları ise toprakları büyütüştü.¹⁶³ Tahtavi, Mehmed Ali Paşa'nın Avrupa'ya eğitim almaları ve Batı'nın ilerleyişini kavramaları üzere gönderdiği öğrencilerden biriydi. Mısırlı ve Batı eğitimi almış bir entelektüel olan Tahtavi'nin iktidara bu denli yakınlığı ve bu yakınlık üzerinden edindiği toprak mülkiyeti, Mısır'daki milliyetçiliğin gelişimi ve feodalite arasında doğrudan bir bağ olduğuna vurgu yapması açısından oldukça önemlidir.

Yabancılar da Islahat Fermanı (1856) ile toprak mülkiyeti edinme hakkı elde ettiler. 1882'den itibaren yabancıların bu hakları sahip oldukları kapitülasyonlarla beraber İngiliz yönetimi için sorun yaratıyordu. Yabancı sermayenin toprak mülkiyetinin de 1880'lerden itibaren arttığı görülüyor.¹⁶⁴ Dolayısıyla kapitülasyonların varlığı, yabancıların Mısır'da serbest ticaret yapma ve mülk edinmesi haklarının olması, varlığı toprağı ve sermaye birikimini çok fazla odağı dağıtıyordu.

Toprak büyüklüğüne göre analiz edildiğinde ise, orta ve büyük çaptaki toprakların mülkiyetinin siyaseten önemli olduğunu görebiliriz. Orta büyüklükteki toprak sahipleri,

¹⁶³ Baer, a.g.e, s.49. Tahtavi gibi bir ilk nesil Mısır entelektüelinin iktidarla kurduğu bu ilişki biçimi kayda değer. Tahtavi, Mehmed Ali Paşa'nın Fransa'ya yolladığı öğrencilerdendi. Batı felsefesini ve Fransız aydınlanmacılığını özümsemiş, Montesquieu ve Rousseau'yu özümsemiş, Mısır milliyetçiliğinin politik zeminini oluşturan düşünürlerdendi. Bkz. Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, Cambridge University Press, 1984, ss.70-75.

¹⁶⁴ Bu durum, 1880'lerden itibaren Mısır'da yeni bir toprak sahipliği biçimi hem yabancıları ve hem de yerelleri içeren yeni bir zengin sınıf yarattı. Baer, a.g.e, ss.69-70

10-200 feddanlık¹⁶⁵ bir araziye tekabül eden toprağı olan bir üretici gruptu. Orta büyüklükteki toprak sahipleri, kırsal sakinleriydi ve siyaseten de Mısır kırsalına hâkimdiler. Kırsal seçkinleri, çoğunlukla bu sınıfa mensuptular.¹⁶⁶ Büyük toprak sahipliğinin yaygın olmaması sebebiyle *Omda* denilen yönetici grup da bu sınıfın mensupları arasından çıkıyordu.¹⁶⁷

Hükümetin verdiği zirai kredilerin çoğunu büyük toprak sahipleri almaktaydılar, ancak hem köy seçkinleri hem de orta büyüklükteki toprak sahipleri olan omdalar, özellikle pamuk üretimi alanında kullanılan bu krediden faydalanıyordu, bu bağlamda, büyük ve orta büyüklükteki toprak sahiplerinin çıkarlarının bu alanda çatıştığı söylenebilir.¹⁶⁸

19. yüzyılda toprak rejimindeki bu değişiklikler, siyasal sonuçları beraberinde getirdi. Miras yoluyla el değiştiren topraklara ilaveten, devlet politikası olarak da büyük topraklar el değiştirdi: 1882’de gerçekleşen Arabi Paşa isyanının ardından, 14 Aralık 1882’de yayımlanan bir fermanla isyana katılan paşaların toprakları müsadere edildi.¹⁶⁹ 1882’de İngilizlerin Mısır’ı işgal etmesi sınıfsal düzenin bozulmasına ve toprak

¹⁶⁵ Mısır’da kullanılan toprak ölçü birimi. Bir çift öküzle sürülebilecek araziye ifade ediyor. Anadolu’da çiftlik formunda karşılık bulabilecek olan feddan, kelime kökeni olarak Ârâmice’den geldiği, yapı olarak ise Fatımî dönemine dayandığı tahmin ediliyor. Cengiz Kallek, "Feddan" maddesi, TDV Ansiklopedisi ', *Cilt XII.*, 1995, s.293; Mehmed Ali Paşa ailesine ait “uhda” topraklarının toplamı 300,000 feddan kadar ediyordu. Baer, a.g.e, s.14

¹⁶⁶ Deeb, a.g.e, s.26

¹⁶⁷ Deeb, a.g.e, s.26

¹⁶⁸ Deeb, a.g.e, s. 27

¹⁶⁹ Arabi Paşa’nın babasından miras 877 feddan, Ali Fehmi Paşa’nın 670 feddanlık toprağı ve Mahmud Sâmî el-Barudî’nin toprakları müsadere edildi. Baer, a.g.e, s. 26-27.

dağılımının yeniden değişmesine sebep olacaktı. Nitekim Arabi Paşa'nın temsil ettiği askerîler, İngilizlerin kuracağı düzende Osmanlı'ya olan bağlılıklarını bir şekilde devam ettirecekler, ancak üretim gücünün ellerinden alınması da siyasi güçlerini zayıflatacaktı. Nitekim, Hidiv İsmail Paşa'nın iflasa gidişi görmesi kendi kaynaklarını da harekete geçirmesini sağlamış, satılan topraklarla borçların ödenmesi 1912 yılına kadar sürmüştü.¹⁷⁰

19. yüzyıldaki bu siyasal ve iktisadi çerçeveye bakıldığında, modernleşme sürecinin Mısır için aynı zamanda sınıfsal ve zirai bir dönüşümü de sağladığı görülebilir. Nitekim üretimin artması, tarım alanında sermaye birikimini de arttırmıştır. Bu birikimde Mehmed Ali Paşa yönetiminin iki hamlesi çok etkiliydi: Tarım alanlarının genişletilmesi (özellikle pamuk üretimine odaklanması), ve tarım alanlarının bölüşümünün/dağılımının pamuk üretimi lehine yeniden kurgulanması.¹⁷¹ Hidiv İsmail'in, kamu borcunu arttırarak devleti iflas noktasına getirmesinin ardından İngiliz yönetimi ekonominin toparlanması için tasarrufa gitti. Genel olarak tasarrufa gidilmesine rağmen İngiltere tarımsal üretimin arttırılmasını gerekli gördü ve ilk büyük yatırımlarından biri (2 Milyon Pound) mevcut sulama sistemlerinin iyileştirilmesi oldu.¹⁷² Nitekim ekonominin 1882-1907 yılları arasında gösterdiği büyümenin, çoğunlukla kamu yatırımlarının zirai alanda yoğunlaşması sayesinde olduğu görülüyor. Bu yatırımlar, özellikle Delta'nın restorasyonu ve Aswan, Asyut, Zifta, Esna gibi Nil boyunca uzanan büyük kapasiteli barajların inşa edilmesini içeriyordu.¹⁷³

¹⁷⁰ Baer, a.g.e, 28.

¹⁷¹ Samir Radwan, *Capital Formation in Egyptian Industry and Agriculture, 1882-1967*. Diss. SOAS University of London, 1973, s.128.

¹⁷² Radwan, a.g.e, ss. 127-129.

¹⁷³ Radwan, a.g.e, s. 130.

2. Lord Cromer'in Mısır'ın Üretici Sınıflarını Yeniden Örgütlemesi

1882 işgalinden sonra Mısır'ın hukuki statüsü 1914 yılına kadar belirsiz kaldı. İngilizlerin buradaki mevcudiyeti iki fiili durum oluşturacaktı. İlk olarak, yeni sistem tamamen İngilizlerin tasarladığı yönde ilerleyecek, Osmanlı Devleti'nin etkinliği azalacaktı. İkincisi ise, İngiltere buraya tam olarak sömürgeleştirmekten öte, “koruma” adı altında bir ara statü kazandıracak ve bu ara statüyü muhafaza etme konusundaki kararlılığını 1919'da bağımsızlık görüşmelerine kadar sürdürecekti. Mısır'ın işgal sırasında ekonomisi çoktan iflasın eşiğine gelmişti. İngiltere'nin amacı bu ekonomiyi ayağa kaldırarak, milliyetçi bir refleks yaratmadan, İngiltere'nin hâmisi olacağı uluslararası yatırımcı ile yerel toprak sahipleri arasında bir denge bulmaktı.

Mısır'ın bu dönemde tüm siyasi ve iktisadi yörüngesini belirleyen aktör, “Earl of Cromer/Lord Cromer”¹⁷⁴ (Evelyn Baring) idi. Cromer, 1883 ile 1907 yılları arasında Mısır'ın maliye ve ekonomisini yönetmek üzere Yüksek Komiser olarak göreve geldi ve Mısır'daki konumu İngiliz kamuoyunda da saygıyla karşılandı. En çok atıf yapılan yönlerinden biri, “Türkiye'nin vasallığının gölgesinde” zor bir yönetim üstlenmiş olmasıydı. Mısır'daki görevi sona erdikten sonra (1907) II. Abbas Hilmi üzerine yaptığı bir söyleşide şunları ifade etmişti: “33 yıllık denge kurma çabamızın ardından, Mısır'ın siyasi kaderi en sonunda rayına girmişti. Ülkeyi Britanya İmparatorluğu'na eklemlemiş olduk. Başka bir çözüm de mümkün değildi. Devlet adamlığı beceri gerektiren bir işti ve aceleyle mahal yoktu, bu önlemleri almak, engeller koymadan rasyonel bir Liberal politikanın uygulanmasını kolaylaştırmak gerekiyordu ve aynı zamanda İngiltere pek çok

¹⁷⁴ *Consul-general.*

çevre tehdidiyle muhataptı. Türkiye'yle olan bağı, hiçbir zaman Mısır ve Mısırlılar için en ufak bir fayda sağlamadı.”¹⁷⁵

Cromer, Osmanlı'nın Mısır'la olan bağından ve İngiltere'nin buradaki statü sorunundan rahatsızdı. Bu durum Mısır'ı İngiltere'ye daha fazla bağlamaya engel teşkil ediyordu. Bu sebeple kendi yönetiminde giderek büyüyen Mısır ekonomisini “Türklerin vassallığından” koparması gerekiyordu. “Britanya İmparatorluğu” kendi içinde işleyen bir sistemdi. Mısır'ı hukuki olarak sömürgeleştiremedikleri için, öncelikle iktisadi olarak bu sistemin içine dahil etmeleri gerekiyordu. Cromer yönetimi boyunca, kendisinin de üzerinde durduğu gibi, Mısır'ı Britanya İmparatorluğu'nun içerdiği bir sistem haline getirdiler. Böylece 1914'te Mısır'ı İngiliz Protektorası ilan etmek mümkün olabildi. Dolayısıyla Cromer'ın yönetimi boyunca da temel problem Mısır'ın statüsüydü. Bu karmaşık durum, ekonomiyi de yönetmeyi zorlaştırıyordu.

Cromer, hem iflas etmiş ve borç içinde olan hem de siyasi statüsü belirsiz bir ekonomiyi ve Türk-Çerkes askerlerinin toprak mülkiyetine hâkim olduğu bir zemini ele almak durumunda kaldı. Mısır'la ilgili planları genel olarak, nakit akışını ve yatırımları kontrol altına alıp, burayı yatırımcılar için daha çekici hale getirip, çiftçiyi de destekleme amaçları etrafında şekilleniyordu. Daha önce pamuğa bağlı olan ekonomik sistem, Hidiv İsmail döneminde dışarıya açılmıştı. Modern devlet yatırımlarıyla desteklendi, ancak harcamaların gelirleri aşması ve kamu borçlarının artması iflasa neden olmuştu. İngiliz işgali ile iktisadi stratejik zemin pek değişmedi.

¹⁷⁵ F.O. 633/112, 24.04.1915, Liverpool Daily Post, Abbas II: Lord Cromer On the Last Khedive (II. Abbas: Lord Cromer'la Son Hidiv Üzerine)

Lord Cromer döneminde ise, Avrupalı yatırımcılara ve Mısırlı toprak sahiplerine dayanan düzen devam ettirildi.¹⁷⁶ Ancak İngiltere, bu iktisadi yapılar üzerindeki hâmilliğini genişletti. Özellikle işgalden sonra İngiliz görevlilerin Mısır yönetimindeki etkinliği arttı, aynı şekilde Mısırlı büyük toprak sahiplerinin de iktisadi ve siyasi anlamda etkinliği artmış oldu. Böylece hem Hidiv'in yönetsel yetkileri kısıtlandı hem de vergi gelirleri azaltıldı.¹⁷⁷

Vergilerin sürekli yükseltildiği Hidiv İsmail'in ardından, iflas etmiş olan Mısır ekonomisinin restorasyonu için İngiliz yönetiminin ilk dönemlerinde vergiler, özellikle toprak vergileri belirli ölçülerde düşürüldü. Bu politikayla yönetim, eğitim ve hukuk alanında yapılacak reformlar ertelendi, yalnızca bazı kamu harcamalarına izin verildi. Bu harcamalarda da tarımsal üretimin (dolayısıyla ihracat gelirlerinin) artmasını sağlayacak olan Nil üzerinden yapılan sulama çalışmalarına yoğunlaşıldı.¹⁷⁸ Alfred Milner, bir bölge aktörü olarak bu yeni ekonomik düzeni bir tür “örtülü protektora” olarak tanımlamıştı.¹⁷⁹ İngiliz yöneticiler için vergileri azaltmak ve kamu harcamalarını kısmak; serbest piyasayı oluşturmak ve istikrarı sağlamak için şarttı. Bu iktisadi bakış açısı Gladstone maliye

¹⁷⁶ Kazziha, a.g.e, s.14

¹⁷⁷ Kazziha, a.g.e, s.14

¹⁷⁸ Sulama çalışmaları Cromer yönetimi tarafından Nil nehri boyu yeni sistemler kurularak devam etti.

¹⁷⁹ Alfred Milner, işgali ele aldığı 1907 tarihli eserinde “Çelişkiler Ülkesi” olarak tanımladığı Mısır’a İngilizlerin müdahalesini “örtülü protektora” olarak tanımlıyor. (The Veiled Protectorate) “(...) Yunanlar, İtalyan, Alman ve Avusturyalılar değil, Fransızlar dahi Lord Dufferin’e bir dilekçe vererek, İngiliz İşgalinin daimî olmasını istediklerini belirttiler. (...) Hiç şüphe yok ki bir Protektora ilan etmiş olsaydık, orada mukim olan yabancıların çoğu bunu kabullenenecekti. (...)” Alfred Milner. 1907. *England in Egypt* (E. Arnold), ss.24-25

politikalarının¹⁸⁰ bir uzantısı idi. Cromer'e göre Mısır'daki alt sınıfların başarısızlığının üstesinden ancak İngilizlerin desteği ile gelinebilirdi.¹⁸¹ Gladstone'un bakış açısının, Viktoryen mali yapısı ve vergi politikalarının sömürge ve "çevre" ülkelerde yarattığı doğal sonuç; çevre ekonomik sistemlerdeki tartışmasız İngiliz üstünlüğü idi. Nitekim, İngilizler, bu sistemlerde kendilerini kritik danışma makamlarına getiriyordu. Alfred Milner, 1890'ların mali reformlarının arkasındaki başka bir isimdi. Anderson, yaptığı değerlendirmede, yük haline gelen nakdi ya da angarya şeklindeki vergilerin kaldırılması sonucu insanların üretim ve alım güçlerinin arttığını belirtir. (...) Milner'a göre kamu açıkları aynı zamanda ahlaki 'açığı' işaret ediyordu. Mısırlılar bu derin ahlaki ve iktisadi kanunları anlamaktan uzaktı, oysa bunlar İngilizlerin Mısır'a getirmek istedikleri 'ısmarlama özgürlük'lerin mali kısmını oluşturuyordu. "¹⁸² "Ahlaki açıkla" işaret edilen, Batı tipi bir hukuksal örgütlenmenin temel mantığına uzak bir toplumsal hayat ve siyasi görüşü.

¹⁸⁰ Viktoryen dönemin iktisadi politikalarından "Gladstone Maliyesi" genel anlamda kamu harcamalarının kısılması ile bütçe dengesinin sağlanmasını içeriyordu. Christine Gunter and John Maloney. *Did Gladstone Make A Difference? Rhetoric and Reality in Mid-Victorian Finance*. Accounting, Business & Financial History 9.3 (1999): 325-347. Matthew, Henry & Colin Gray. *Disraeli, Gladstone, and The Politics of Mid-Victorian Budgets*. The Historical Journal 22.3 (1979): 615-643; Viktoryen ekonomi anlayışı, 19. Yüzyıl bütçelerine, ulusal bağlamda dengeyle ilgili psikolojik beklentiyi, sosyal eşitliği ve politik istikrarı sağlama amacı açısından bir örnekti. Gunter&Maloney, 1999.

¹⁸¹ Casper Andersen, 'The Economic Normativity of British Fiscal Administration in Egypt and Nigeria, 1882–1914.' in, *Intellectual History of Economic Normativities* (Springer), 2016, ss.189-90

¹⁸² Andersen, a.g.e, s.190

Bu “ısmarlama özgürlükler” in İngilizlerin hâkim olduğu bir serbest sömürge piyasası ekonomisinin siyasal zemini olduğu anlaşıyor. Bu zemin, klasik Batı iktisadının mülkiyet tanımlarının Osmanlı Mısır’ının mülkiyet yapısından farklı olmasından kaynaklanıyordu. Oysa, İngilizlerin burada uygulamak istedikleri iktisadi model; devlet ve özel finansın ayrılmasını içeriyordu. Bu noktadaki temel sorun ise, Mısır’daki “despotik” yönetimlerin devlet finansını özel mülkiyet gibi kullanması ve iktidarlarını destekleyen ancak üretim yapmayan sınıflara rüşvet vermek için kendi mülkiyetlerini de eritmeleri idi.¹⁸³ Tam da bu noktada İngilizler, bu “despotik” liderler yerine, finansal inisiyatif kullanamayan (Tevfik Paşa gibi) yeni liderler getirdiler ve Mısır’da kurguladıkları ekonomik sistemin temeli bu oldu.¹⁸⁴ Lord Cromer’in işaret ettiği verilere göre, pek çok alanda vergiler düşürüldü. Dolaysız vergilere, toplamda yıllık yaklaşık 2,000,000 Pound indirim uygulandı. Enerji alanında; kömür, likit yakıt, petrol, kereste, canlı ve kesilmiş hayvanda gümrük vergileri %8’den %4’e indirildi. Böylece, tüm bu indirimler neticesinde gelirler; 1883’ten 1906’ya, 8,935,000 Pound’tan 15,337,000 Pound’a yükseltilebildi.¹⁸⁵ İflas etmiş bir ekonomide ithalat ihracat dengesi kurmaya çalışarak serbest piyasa kontrolünü sağlamaya çalışan Lord Cromer, tüm sistemi Avrupalı yatırımcı ve büyük toprak sahiplerine dayandırmış, bu durum da Hidiv’in toprak gelirleri üzerindeki hakimiyetini yitirmesine sebep olmuştu.¹⁸⁶

İngiltere yönetimi göreve gelince, hukuk sistemini yeniden inşa etmeye karar verdi. Tignor’un bahsettiği Hindistanlaşma, bu sistematik hamleyle mümkün olabilirdi.¹⁸⁷

¹⁸³ Andersen, a.g.e, s.190

¹⁸⁴ Andersen, a.g.e, s.191

¹⁸⁵ Cromer’a göre, bunca önleme rağmen bu yükseliş yeterli değildir. Cromer, a.g.e, ss.447-448

¹⁸⁶ Kazziha, a.g.e, s.14

¹⁸⁷ Tignor, 1963b, “The Indianization”.

İşgal öncesinde dahi *İkili Kontrol* sayesinde İngiliz ve Fransızlar ekonomi ve siyasete hakimdiler. Lord Cromer’a göre “1883’ten önce hukuk sistemi mevcut değildi, ancak Mısır’ın hukuki sorunları sistemin olmamasından değil başka hukuk sistemlerinin onu baskılamasından kaynaklanıyordu.¹⁸⁸ Karma Mahkemelerin kurulması ve Nubar Paşa’nın çabalarıyla Avrupalı hakimlerin bu mahkemelerde çoğunluğu sağlaması, yabancı güçlerin kudretiyle kurgulanmasına dayanarak, “İngiliz işgalinden önce Mısır’a, adaletin Babil Kulesi denebilir.” diyordu.¹⁸⁹

Lord Cromer’ın Mısır’dan ayrılışı ile başlayan süreçte, 1907-1920 yılları arasında ise zirai yatırımların dar boğaza girdiği görülüyor. Bu sürecin yaşanmasının temel sebeplerinden biri, 1907’de yaşanan mali bunalımdan Mısır’ın etkilenmiş olmasıydı. Amerikan piyasasındaki kriz¹⁹⁰, borsanın ani düşüşüyle Avrupa’ya da yansımış, krizin etkisi Mısır ekonomisinde de görülmüştü. Mısır’da faaliyet gösteren pek çok şirket kapanmış, bayındırlık hamleleri de sekteye uğramış, tarımsal faaliyetler de azalmıştı.¹⁹¹ Mısır’daki tarım yatırımlarını ikinci kez sekteye uğratan süreç ise, I. Dünya Savaşı olmuştu. Krizden sonra 1910’da yeniden başlayan baraj yatırımları, 1914’te savaşın baş göstermesiyle 1920 ve sonrasına ertelenecekti.¹⁹²

1907 yılında artık büyük ve orta büyüklükteki toprak sahipliği örgütlenmiş durumdaydı. Toprakların %45’i büyük, %30’u orta büyüklükte topraklar olarak

¹⁸⁸ Tignor, 1963b, s.639

¹⁸⁹ Tignor, 1963b, s.639

¹⁹⁰ Krizin temelde pek çok nedene dayandığı teorileri vardı, en kuvvetlisi de Roosevelt’in büyük şirketlere getirdiği kısıtlamalardı. Alexander D. Noyes, *A Year After the Panic of 1907*, The Quarterly Journal of Economics, vol. 23, no. 2, 1909, s.190.

¹⁹¹ Radwan, a.g.e, s.132

¹⁹² Radwan, a.g.e, s.134-135

kategorileştiriliyor, bu durum da Mısır topraklarının 4'te 3'ünün yaklaşık 150,000 kişi tarafından sahiplenilmesinden ötürü 1,4 milyon kişi köylüleşmiş bulunuyor, 1917 yılında hâlâ tam anlamıyla bir tarım ekonomisi olan ülkede toprak mülkiyetindeki bu tekelleşmenin ve yabancılaştırmanın sonu topraksızlığa varıyordu. Tüm bu istatistikler sonucu Mısırlı ailelerin %39-40'ının topraksız olduğu görülmüyordu.¹⁹³ Nitekim Cromer'in ayrılışından sonra köylülerin ekili toprakları azalmaya başlamıştı, ancak Mısırlılara ait orta büyüklükteki topraklar, ekili alanların %33,8'ini oluşturuyordu.¹⁹⁴ Böylece I. Dünya Savaşı biterken, genel anlamda orta sınıflar (omdaların da dahil olduğu) özellikle kırsalda politik güçlerini korudular.¹⁹⁵

Yeni döneminde, milliyetçiliğin güçlü ancak dağınık bir örgütlenme olduğu, İngiliz Protektorası ile yönetilen Mısır'ın üretici kaynaklarının sömürgeleşmekten ötede tekelleştiği söylenebilir. Özellikle Mısırlıların topraklarının küçülmesi milliyetçiliğin yarattığı İngiliz karşıtı hava ile paralel olarak gelişti. Milliyetçiliğin yükselişinde hem bu tekelleşmenin hem de İngiliz yönetiminin etkisi vardı. Nitekim, Osmanlı'dan gelen kapitülasyon düzeni, getirdiği hukuki kısıtlamalardan¹⁹⁶ ötürü İngilizlerin tam anlamıyla hâkim olamayacağı bir sistemdi. İngiltere'nin tek çıkışı, yabancılarla ilgili düzenlemelerin hamisi olarak kendi yönetimini ön plana çıkarması

¹⁹³ Edward Roger, Owen, John Roger, Owen, and Şevket Pamuk. *A History Of Middle East Economies in The Twentieth Century*, Harvard University Press, 1998, ss. 30-32

¹⁹⁴ Kazziha, a.g.e, s.239

¹⁹⁵ Kazziha, a.g.e, s. 240

¹⁹⁶ Bu kısıtlamaların getirdiği düzende; Avrupalı yatırımcıya yeni vergiler koyamıyorlardı, herhangi bir Avrupalıya ait bir meskene malik olmadan giriş yapamıyorlar, kapitülasyon sahibi devletin onayı olmadan herhangi bir yeni yasal uygulamaya tabi tutulamıyorlardı. Tignor, 1966, s.51 Konut dokunulmazlığı ve vergi muafiyetleri bu kişileri getirilecek herhangi bir sistemin dışında bırakıyordu.

olacaktı. Karma Mahkemelerin kurulması da bu süreci hızlandırdı. Kapitülasyonlar üzerinden Mısır'da ticaret ve yatırım yapan yabancıların sahip olduğu en önemli ayrıcalık, vergi sisteminin dışında kalmaları, ticari vergilerden muaf olmalarıydı.

3. Mısır'da Sanayileşme ve Lord Cromer Sonrası Ekonomi Yönetimi (1906-1914)

İngiltere'nin "danışmanlık verme amacı taşıyan" politik çizgisinin Mısır'ı kendi ayakları üzerinde duracak bir düzeye getirmeye yönelik olmadığı, Mısır'da herhangi bir endüstriyel planlamaya tabi tutmadan, İngiltere'nin buradaki ekonomiyi büyük toprak sahipliğini teşvik edip, tarımsal üretim üzerinden uzmanlaştırması ve endüstriyel bir programa tâbi tutmadığı gözlemlendiğinde anlaşılabilmektedir. Literatürde İngilizlerin Mısır'da endüstrileşmeye engel olup olmadığına dair bir fikir birliği mevcut değildir. Her ne kadar Charles Issawi¹⁹⁷ ve Gabriel Baer İngilizlerin Mısır'daki sanayi yatırımlarına sıcak bakmadığı konusunda uzlaşsa da bunun bilinçli ekonomi-politik organizasyon olup olmadığı tartışılır durumdadır. Nitekim Owen'ın aktardığı üzere, El-Gritly'nin atfettiği, Rothstein'in 1910'da verdiği bir demeçte "*Mısır'daki 25 yıllık yönetimlerinde İngilizler herhangi bir şekilde imalat sanayisi kurmak konusunda başarılı olamamış, ancak bu sanayinin ortaya çıkması için de herhangi bir girişimi de etkin biçimde engellemiştir.*"¹⁹⁸ İngiltere üretim araçlarının mülkiyetini kontrol ettiği için sınıfsal bir dönüşümü öngörmemiş ve teşvik etmemiştir.

¹⁹⁷ Charles Issawi, *Egypt at Mid-Century: An Economic Survey*, Revised ed. (London: Oxford University Press, 1954)

¹⁹⁸ ERJ. Owen, *Lord Cromer And The Development Of Egyptian Industry 1883-1907*, *Middle Eastern Studies*, 1966, ss.283

Genel olarak Mısır'da endüstrileşmenin gereği, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından anlaşılabilmişti. Issawi, İngiliz işgalinin ardından gelen süreci “*de-industralisation/endüstrisizleşme*” olarak tanımlıyor.¹⁹⁹ Lord Cromer'in kalkınmaya dair fikrinin temelinde, İngiliz ve Mısırlıların çıkarlarını tamamen sınırları belirlenmiş bir pamuk endüstrisine dayandırmamak, serbest ticarete dayanan bir düzen yaratmak, böylece Mısır'ın gelirlerini arttırmak yatıyordu. Issawi'ye göre, Mısır'da gelişen sanayinin en önemli hammaddelerinden biri olan tütünün önce yüksek düzeyde vergilendirilmesi, sonra da tamamen yasaklanması İngiltere'nin Mısır'ın endüstrileştirmesini istememesinden kaynaklanıyordu.²⁰⁰ Issawi'nin bu yorumu, birden aşırı arttırılan ticaret hacmi, ticari faaliyetlerin yoğunlaşması ve tarımsal alana yatırımın yoğun biçimde yapılmasından kaynaklanıyordu. Nitekim “*1885-89 arasında 11 Milyon Mısır Poundu olan ihracat, 1914-10 yılları arasında 31,700,000 Mısır Poundu'na kadar çıkmış (ihracattaki artışın temel sebebi pamuğun hem değerinin hem de hacminin artmasıydı, kalan kısmını ham yün, yumurta, pirinç ve soğan ihracatı oluşturuyordu); ithalat daha da artarak aynı tarih aralıklarında 7,900,000 Pound'dan 25,200,000 Pound'u bulmuş, bu artışın dayanağı ise, mamul ürünler, hammadde vs. idi.*”²⁰¹ Dolayısıyla İngiltere'nin ekonomi politikası bağlamında ticarete dayalı bir düzen yaratmaya çalıştığı görülüyor.

Tüm bu ticari faaliyetlerin gerektirdiği belirli düzeyde bir endüstriyel üretim de söz konusuydu. Nitekim bugün Mısır'daki işçi sınıfının oluşumunun temelinde de bu dönemdeki üretim süreçleri oldukça etkili idi. 1890'lardan itibaren tütün endüstrisindeki

¹⁹⁹ Issawi, a.g.e, s. 31.

²⁰⁰ Issawi, a.g.e, s.37

²⁰¹ Issawi, a.g.e, s.38 Mısır ekonomisinde özellikle ithalat kaleminde İngiltere, Fransa ve Osmanlı'dan sonra en önemli paya sahipti. Issawi, a.g.e, s.38

gelişme, Mısır menşeli tütün ürünlerinin ihracatında da artışı sağlayabilmişti. İhracat firmalarının hepsinin toplandığı Kahire’de özellikle Ermeni firmaları, İngiliz menşeli Maspero Freres Limited, Belçikalı şirketler piyasaya hakimdi.²⁰²

Owen’a göre sanayi sektörünün Cromer döneminde de ancak belirli ölçüde faaliyet gösterebilmiş ve tam manasıyla bir piyasa yaratamamış olması, Issawi’nin iddia ettiği gibi Cromer’in ya da İngiliz hükümetinin bu gidişatı formel bir politikayla ilişkilendirdiğinden kaynaklanmıyordu.²⁰³ Ancak yukarıda bahsedildiği gibi ekonomide ticaretin yüksek payı, İngilizlerin iktisadi alandaki konsantrasyonunun Mısır’ı bir endüstri ülkesi yapmak, sanayiye dayalı üretimi geliştirerek ekonomisinin üretim hacmini geliştirmek olmadığını işaret ediyor. Nitekim Mohamed Saleh, Mısır’daki işgal düzeninin iktisadi zeminini araştırdığı çalışması kapsamında endüstrileşme ve işgücüne dair yaptığı araştırmalarda, 1897 ile 1907 yılları arasında Lord Cromer yönetimine denk gelen dönemde işgücüne katılımın dramatik biçimde düştüğünü gözlemlemiş, bu tespitin 1882-1922 yılları arasında İngiltere’nin “Sanayisizleştirme/De-industrilisation” politikasıyla doğrudan bağı olduğuna dikkat çekmiştir.²⁰⁴

Mısır’daki ekonomik düzenlemelere dair Milner Komisyonu raporları hukuki reform, eğitim ve Mısır’daki yabancılar ve kapitülasyon düzeni üzerinden ticari hayatın

²⁰² Joel Beinin; Zachary Lockman, 1998. *Workers On The Nile: Nationalism, Communism, Islam, And The Egyptian Working Class, 1882-1954*. American University in Cairo Press, s.50 Elbette söz konusu firmalar, 1900’lerin başlarından itibaren pek çok greve de sahne oldular. Mısır’da sendikal hareketler, önceleri tepkiyle karşılandı ve “Avrupalı bir hastalık” olarak görüldü. Lockman,a.g.e, s.55

²⁰³ Owen, a.g.e.

²⁰⁴ Saleh, Mohamed. 2015. Occupational Structure in Egypt in 1848-1996, Institute for Advanced Study in Tolouse, Working Papers, No:15-18, ss.7-9

iyileştirilmesi üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu odaklanmadan da anlaşılacağı üzere İngiltere'nin Mısır'ın ekonomisiyle ilgili çizdiği ana hat, tarımsal üretim temelli, tamamen İngiltere'nin kontrolü altında yeni bir hukuki düzenin çerçevesini oluşturduğu bir düzeni işaret ediyordu.

1919 yılına gelindiğinde, Milner Komisyonu için hazırlanan raporlarda yine endüstrileşmeyle ilgili eğitimde reform ve Mısır toplumunun “bilinç düzeyi” çerçevesinde tartışılmaktadır. Kaldı ki bu “politik eğitim” ve “toplum bilincinin” İngilizler tarafından önemsendiği bilinse dahi, bu kavramların günün sonunda sınıfsal bir farkındalığa dayanmasının istenmediği de anlaşılmaktadır. Nitekim bu dönemde anti-İngiliz protestoların bir kısmında da Mısırlı demiryolu işçilerinin, tütün işçilerinin ve “Avrupa’dan devralınan hastalığın” yani sendikalizmin etkisi olduğu görülmüyordu.²⁰⁵ Dikkat çeken önemli bir nokta ise, 1919 yılının raporlarından da anlaşıldığı üzere endüstrileşme meselesinin, hâkim ekonomik düzenin zanaatkarlıktan endüstriye evrilmesi sürecini öngören bir eğitim reformu kapsamında ele alınmasıdır. C.R.Ashbee²⁰⁶, J. M. Furness ve W.A. Stewart’ın hazırladığı raporda atölyelerin kurulması gerektiğini endüstri biliminin Hükümet tarafından desteklenmesi gerektiği; Kahire Sanat ve Zanaat Okulu’nun endüstri ve zanaat eğitiminin endüstriyel örgütlenme yönetimi kalite standartları eğitimine doğru evrilmesi ve girişimcilikle beraber her türlü zanaatın desteklenmesinin gerekliliği üzerinde duruyor, kırsalın güçlendirilmesini ve

²⁰⁵ Beinlin&Lockman, a.g.e.

²⁰⁶ Söz konusu raporu hazırlayan uzmanlardan Ashbee; İngiltere’de 1888 yılında el sanatları loncasını ve 1904’te “*School of Arts and Crafts*” kuran mimar ve tasarımcıydı. Sadece mimarlığı ve sanatkarlığı değil, zanaat eğitimi alanında da oldukça tecrübeli bir isimdi. 1918-22 yılları arasında Filistin’deki İngiliz idaresine danışmanlık yapmıştı. Crawford, A. (2005). *CR Ashbee: Architect, Designer & Romantic Socialist*. Yale University Press; <https://www.britannica.com/biography/Charles-Robert-Ashbee>.

yaşamın “insancıllaştırılması” gerekliliğini vurguluyorlardı.²⁰⁷ Nitekim, sektörlere göre iş gücü dağılımına bakıldığında, Mısır’da 1907-1917 yılları arasında işgücü yüzdesinin ne tarım, ne manifaktür, ne de madencilik alanında dramatik biçimde değiştiği, buna karşın, ticaret ve finans alanında %3 artış gösterdiği gözlemleniyordu.²⁰⁸ Buna dayanarak işgücünün yönelimi anlamında da tarım politikalarının ağır bastığı, bariz bir endüstrileşme atılımının gerçekleşmediği gözlemlenebilir.

4. *Entente Cordiale* (1904), İngiltere’nin Mısır’daki Statü Sorunları ve Kapitülasyonlar

Alfred Milner, Lord Cromer’la beraber Afrika’daki İngiliz siyasetinin en önemli aktörlerden biriydi. 1897’de Güney Afrika’daki Boer İsyanı’nı kontrol altına alması için yollanmış, savaşta görev almış ve kritik bir pozisyon elde etmiş, tartışmalı faaliyetlerine rağmen bir emperyalist “kahraman” olarak devletin güvenini kazanmıştı, yine de pek çoklarının gözündeki “İngiliz emperyalizminin sembolü” haline gelmesine rağmen toplumda çok sevilen bir figür de sayılmazdı.²⁰⁹ Milner’in genel bakış açısı ile “sosyal emperyalizmin” değerleri uyuşuyordu. Kendisi ideolojik olarak, devletin daha fazla inisiyatif almasının ve genel anlamda planlamanın gerekliliğine inanan bir politikacı ve

²⁰⁷ F.O. 848/3; 27.12.1919, *Education in Egypt/Mısır’da Eğitim; Memorandum by C.R. Ashbee, Esq., F.R.I.B.A.*

²⁰⁸ Alıntılayan; Robert L. Tignor, 1984. *State, Private Enterprise and Economic Change in Egypt, 1918-1952* (Princeton University Press), s.32; Kaynak: Samir Radwan, *Capital formation in Egyptian industry and agriculture, 1882-1967*. Diss. SOAS University of London, 1973, s.283

²⁰⁹ Bernard, Semmel, *Imperialism and Social Reform*. Studies and Society, London, 1960, ss.170-

bir yüksek komiser olarak İngiltere'deki liberallerin desteğini alıyordu.²¹⁰ Milner, bu bakış açısını, bizzat yürüttüğü Mısır'ın bağımsızlık görüşmelerinde de sürdürmüştür. Siyaseten merkezi devletin yönlendirici rolünü önemsemekteydi. Bu sebeple İngiltere'nin Mısır'daki karmaşık kimliğinin sorun yaratacağına dair öngörülerini vardı.

İngiliz yönetimi, Mısır'ı reformlarla kuvvetlendirme amacını güdüyordu. Mısır, İngiltere'nin hukuki anlamda bir parçası değildi. “Kolonisi” ya da “dominyonu” da değildi. Dolayısıyla esasında İngiltere'nin kapsamlı reformlar yapma yetkisi de yoktu.²¹¹ Alfred Milner'a göre İngilizler işgali gerçekleştirdiklerinde *de facto* hükümet yerle bir edilmişti, *de jure* hükümet ise zaten “bir hayaletten ibaretti”. Ancak Milner, Lord Granville'in Büyük Güçler'e ithaf ettiği, 3 Ocak 1883 tarihli bir yazışmasından bahseder; “Şu anki duruma rağmen kamu güvenliğini korumak için Mısır'da bir İngiliz birliği kalacak, Majestelerinin hükümeti ülkenin durumu düzelip, Hidiv'in otoritesi tekrar sağlandıktan sonra bu birliği çekmek arzusundadır.”²¹² Görüldüğü üzere, Milner'a göre İngiltere Mısır'ı işgal ettiğinde, Mısır'ın gelecekteki statüsüyle ilgili henüz kesinleşmiş bir planı bulunmamaktaydı. İlk etapta Mısır'daki yatırımlarını ve Süveyş Kanalı'nı korumayı hedeflemiş olan İngiltere, işgali meşru bir zeminde yürütmeye karar

²¹⁰ Shula&Trapido genel olarak Milner'ın fikirlerinin İngiltere'de sosyalist bir grup olarak varlık sürdüren Fabian Derneği'nin değerleriyle uyduğuna dikkat çekiyor. Marks Shula, and Stanley Trapido. *Lord Milner and the South African State*. History Workshop, no. 8, 1979, s.55

²¹¹ Vatikiotis; tartışmalı bir şekilde, İngiltere'nin hukuki düzlemde tescil edilmemiş bu statü sorununun onu zorunlu olarak daha etkin bir sistem kurmaya ittiğini öne sürüyor. Bu arada Lord Cromer da milli eğitim meselesine devlete memur yetiştirme amacıyla bakıyordu. Aynı şekilde “Jarida-Umma/El-Ceride-Ümmet” Grubu da “ikinci öğretim” diplomalarıyla devlet kadrolarını işgal etmişti. Vatikiotis, a.g.e, s.241

²¹² Alfred Milner. *England in Egypt*, E. Arnold, 1907. ss.25-6

verdiğinden, statü sorununu Osmanlı Devleti ile diplomasi üzerinden çözmeye karar vermişti.²¹³

İngiltere'nin statü sorunu Mısır'daki faaliyetlerini doğrudan etkileyen bir meseleydi. İşgale rağmen Osmanlı'yla olan bağları, Mısır'da reformların İngiltere'nin öngördüğü şekilde yapılmasını zorluyordu. İşgalden sonra İngiltere'nin Mısır'daki statüsünün tartışıldığı iki önemli hukuki mesele gündemdeydi: İlki, Fransa'yla yapılan dostluk anlaşması; ikincisi ise Mısır'da İngiliz Protektorası'nın ilanıydı.

Lord Cromer, kapitülasyonlar ve yabancıların Mısır'daki ticari faaliyetleri üzerindeki kontrolünü kendi üzerine almak istemekteydi, nitekim 1882'de İngiltere daha önce var olan ve Fransızların da söz hakkı olan “kontrol sistemini” ortadan kaldırarak, tamamen İngilizlerin hâkim olduğu kendi mali danışmanlıklarını kurdu.²¹⁴ Böylece Cromer döneminde İngiltere ekonomi ve finans alanında tam kontrolü sağlamış oldu.

1919 yılındaki mali ve hukuki raporlara da bakıldığında bu dönemde temelde iki prensibin benimsendiği görülüyor; yabancı yatırımların ve ticari faaliyetlerin bütününe hukuki güvencesinin sağlanması ve aynı anda bu faaliyetlerin tek garantörünün İngiltere olması. Hidiv İsmail'in ekonomiyi iflasa sürüklemesi her ne kadar İngilizlere Mısır'daki iktisadi ve siyasi varlıklarına askeri unsuru da eklemelerini sağlayacak meşru zemini yaratmış olsa da Mısırlı yöneticiler artık Mısır ekonomisi üzerinde en alt düzeyde söz hakkına sahip olacaklardı. Bu sebeple Alfred Milner'in analizi dönemsel olarak genişletilerek, İngilizlerin 1882 ile 1914 arasında bir “örtülü protektora” kurulduğu

²¹³ Bu sebeple Lord Salisbury, Osmanlı Devleti'yle diplomatik görüşmelerin yürütülmesi üzerinden sağlamaya çalıştığı meşru zemin, Süleyman Kızıltoprak'ın “Diplomasi Savaşı” olarak tanımladığı 1882-1887 yılları arasında yoğunlaşan bir süreçle sonuçlandı. Kızıltoprak, 2010b, s.189

²¹⁴ Kazzuha, a.g.e, s.14

söylenbilir. Milner'a göre, İngiltere'nin baştan itibaren Mısır'da kurduğu düzen zaten bir protektora idi, ancak "tam ve meşru değildi".²¹⁵

Alfred Milner'a göre temel sorun bir statü sorunuydu. Özellikle üzerinde durduğu üç nokta vardı: İngiliz Birlikleri, İngiliz Genel Meclis-*Consul General* ve Mısır'da hizmet veren İngiliz memurlar.²¹⁶ İşgal sonrası Mısır'da yerleşmiş olan ve statüsü belirsiz İngiliz birlikleri kurumlaşma açısından sorundu. Milner'ın deyimiyle, bu birlikler "*Ne Hidiv'in askerleriydi, ne de Hidiv'in davetlisi askerlerdi. Teoride "koruyan" bir güç olmadığı için de o gücün askerleri de değildi. (...) Mısır ordusunun görevlerinin bir kısmını üstleniyordu*"²¹⁷ Fransa Mısır'daki çıkarlarını kapitülasyonlar üzerinden *İkili Kontrol* ile 1882'ye kadar koruyabilmiştir. Nitekim İngiltere, işgal sonrasında Mısır'daki tüm kaynaklar ve iktisadi faaliyetler üzerindeki etkinliğini sağlayabilmişken, Fransa ile Mısır'daki ekonomik ilişkiler, 8 Nisan 1904 tarihinde yapılan *Entente Cordiale-İngiltere-Fransa Dostluk Anlaşması* ile hukuki bir zeminde ifade edilmiştir.

Anlaşmanın Mısır'ı ilgilendiren maddeleri incelendiğinde, Fransa'yla, Mısır'ı İngiltere'nin tam anlamıyla sömürgeleştirmemesine dair İngiltere bir anlaşma sağlandığı; İngiltere'nin işgalinden sonra Fransa'nın Mısır'daki ayrıcalık ve haklarının güvence altında olduğuna dair garanti talebinde bulunduğu anlaşılıyor.

²¹⁵ Milner, a.g.e, s.28

²¹⁶ Milner, a.g.e, s.29

²¹⁷ Milner, a.g.e, s.28. Walid Kazziha tezinde bu meseleyi tartışmış, Milner'ın aynı adlı eserine atıf yaparak, bu statü probleminin Kapitülasyonların kaldırılmasına kadar varacağını belirtmiştir. Kazziha'ya göre bu noktadaki temel sorun, kapitülasyonların, yabancı yatırımlarının yönetilme zorluğunun doğmasıydı, nitekim Cromer, ülkenin finansal yönetiminin önünde kapitülasyonların bir tür engel oluşturduğunu görüyordu ve Fransa ile 1904'te yapılan anlaşmadan önce politik revizyon önermişti. Cromer, a.g.e, s. 162; alıntılayan; Kazziha, a.g.e, s.17-18

Mısır'ın gelecekteki statüsüne dair maddeleri incelendiğinde görüldüğü üzere; anlaşmanın 1. Maddesine göre, “İngiltere Mısır'ın statüsünü değiştirmemeye söz verecek, Mısır'daki Fransız okulları ise, eskisi gibi özgürce işlemeye devam edecekti”²¹⁸. Anlaşma ile Fransa'ya verilen bu garanti, Fransa'nın Mısır'daki eğitim faaliyetlerini garanti altına almakla beraber, İngiltere'nin de ileriye dönük olarak Mısır'ı hukuki anlamda sömürgesi haline getirmeyeceğine dair verdiği sözü içeriyordu.

Anlaşmanın 3. Maddesine göre ise; “İngiltere Fransa'nın Mısır'daki tüm haklarına, anlaşmalarına, kararlarına ve uygulamalarına saygı gösterecekti, bu haklara Fransız gemilerinin Mısır limanları arasında yaptıkları sahil ticareti de dahil edilecekti.” Böylece İngiltere, Fransa'nın ekonomik çıkarlarını güvence altına alıyor, Fransa'nın Mısır'daki ticari faaliyetlerinin önemli bir kısmını oluşturan deniz ticaretinin devamlılığı üzerine garanti veriyordu. Benzer bir güvence anlaşmanın 4. Maddesinde de verilmekteydi: “İki hükümetin Fas ve Mısır'daki ticari özgürlüklerin korunacağı ve gümrük ve diğer vergilerin, ya da demiryolu taşımacılığı maliyetlerinde herhangi bir eşitsizliğe mahal vermeyeceklerini, Fas ve Mısır'ın, Afrika'daki İngiliz ve Fransız sömürgelerinden geçerken aynı vergiye tâbi tutulacağını ve bu kararların bağlayıcılığını 30 yıl olarak hükmeder.”²¹⁹

Anlaşmanın 5. Maddesi ise, “Mısır'da görev yapan Fransız memurların İngiliz memurlarla aynı muameleyi görmesini hükmeder.”²²⁰ Süveyş Kanalı'ndan geçişleri de düzenleyen anlaşma, 29 Ekim 1888'de imzalanan İstanbul Antlaşması'nda belirtilen

²¹⁸ The Entente Cordiale Between England and France - April 8, 1904

https://avalon.law.yale.edu/20th_century/entecord.asp#art1

²¹⁹ The Entente Cordiale.

²²⁰ The Entente Cordiale.

Kanal'dan serbest geçiş tekrar garanti ediliyor, ancak bu antlaşmanın 1. paragrafının son cümlesi ve 2. paragrafının askıda kalmaya devam edeceğine karar verilecekti.²²¹

Anlaşmanın gizli maddelerinin en önemlisi ise; İngiltere'nin Fransa'ya Mısır'daki hukuk düzeninin değışmeyeceğine dair verdiği garantidir. Nitekim hukuk düzeninin değıştirilmesi, buradaki Fransız ticari çıkarlarını zedeleyecek sonuçları doğuracaktır. Bu sebeple Anlaşma, (Gizli Madde 2) “*Fransa'ya Kapitülasyon rejiminde ve Mısır'daki hukuk sisteminde değışiklik yapmayacağı garantisini*” verir.²²² Bu madde, Mısır'daki uluslararası ticaret rejiminin devamlılığına ilişkin bir garantiydi. Fransa ve İngiltere, dostluk anlaşmasıyla Mısır ve Fas'ta ortak bir sömürü rejimi kurmaya ve yapacakları reformlarda da ortak hareket etmek üzerine anlaşma yoluna gittiler. Üzerinde anlaşılan bu rejim, 1914'te İngiltere'nin Mısır'da “Protektora” kurmasındaki doğrudan etkenlerden biridir. Nitekim İngiltere, Mısır'ın ve Mısır'da ekonomik faaliyetlere katılan yabancıların haklarını korumak için böyle bir çerçeve çizmişti. Oysa 1882'den itibaren Gladstone'dan Lord Salisbury'ye, Edward Grey'den, Eldon Gorst'a liderler İngiltere'nin kesinlikle Mısır'ı ilhak etmeyeceğı ve asla “protektora” ilan etmeyecekleri üzerinde durmuşlardı.²²³ Nitekim İngiltere'nin için de stratejik olarak başka bir yolla, Mısır'da yaklaşık yüz yıldır

²²¹ İlk paragrafın son cümlesi: “*Kanal hiçbir zaman ablukaya tâbi tutulamayacaktır.*” White, W. A., y Garcia, M. F., de Montebello, G., Blanc, A., Keun, G., & Saïd, M. (1909). *Convention Respecting the Free Navigation of the Suez Maritime Canal: Signed at Constantinople, October 29, 1888*. American Journal of International Law, 3(S2), s.123. Askıya alınan İkinci paragraf ise özetle, kanalın hisselerinin 1863'te Hıdiv tarafından kanal şirketlerine devredilmişti, ancak bu şirketler hiçbir şekilde kanalın güvenliği konusuna karışmayacaklar ve hiçbir engelleme girişiminde bulunmayacaklardı. White et.al, a.g.e, s.123-124

²²² *The Entente Cordiale*.

²²³ Carman'ın işaret ettiği hususlar Parlamento tutanaklarında yer alıyordu. Harry J. Carman, *England and the Egyptian Problem*. Political Science Quarterly 36, no. 1 (1921), s.53

inşa etmeye çalıştığı ve hamiliğini üstlendiği ticaret rejimini başka türlü devam ettirmesi mümkün değildi. Fransa'nın bu rejimdeki ortaklığı ve Almanya'nın giderek büyüyen stratejik bir tehdit olması bu siyasanın devamlılığını gerektiriyordu. Bu strateji, söylemsel düzeyde; Mısır halkının kendilerini yönetme yetisi olmadığı ve bu konuda yardıma ihtiyaçları olduğu, “Mısır'ın tekrar yaratılması ve Mısırlılara uygun hale getirilmesi”²²⁴ gerekliliğine dair bir İngiliz tezini içeriyordu. Bu bakış açısının temelini oluşturan esas fikir, *Entente Cordial* ile metne dökülmüş, burada verilen “danışmanlık garantisinin” Mısırlılara değil, Mısır'daki ticari paydaşlar olan devletlere verildiği İngiltere'nin Mısır'daki politik çizgisinden de anlaşılabilir. ²²⁵

Mısır'daki yabancı ticaret rejimi, Cromer öncesinde ve sonrasında sadece İngiltere'nin etkinliği değil, pek çok ülkenin Kapitülasyonlar üzerinden elde ettiği ticari avantajlar üzerinden yürütülmüştü. Bu sebeple 1882 işgali, burada ticari çıkarları olan, başta Fransa olmak üzere pek çok devleti tedirgin etmiş, bu tedirginlik yukarıda bahsedildiği üzere 1904'te yapılan anlaşmayla bir ölçüde çözülmüştü. Ancak İngiltere'nin Mısır'daki etkinliği giderek artmakta ve aynı zamanda özellikle 1906 yılında yoğunlaşan bir tonda İngiliz karşıtı milliyetçi taban genişliyordu. Lord Cromer döneminde Mısır'la ilgili ana hedef, burayı tarımsal olarak güçlendirmek, pamuk üretiminin vazgeçilmez merkezi haline getirmek iken, diğer kapitalist devletleri bu denklemden çıkarmak kapitülasyonların etkinliğinin azaltılmasında yattığı biliniyordu. İngiltere, 1919'a gelindiğinde kapitülasyonlar kaldırılacaksa dahi Mısır'da faaliyet gösteren yabancı yatırımcıların ve tüccarların varlığının ve ekonomik faaliyetlerinin garantörü olmak istiyordu. Mısır'ın statüsü üzerine yapılan görüşmelerin şartları arasında en çok vurgu yapılanı, Mısır'daki yabancı çıkarların koruyuculuğunun devam etmesiydi.

²²⁴ Carman, a.g.e, s.53

²²⁵ Antoine, Capet, ed. *Britain, France And The Entente Cordiale Since 1904*. Springer, 2006.

1918 yılına gelindiğinde Mısır'daki iktisadi güçlerin dağılımı şu şekilde karşımıza çıkmaktadır: Yönetici eliti İngilizler, Mısırlılar ve “yabancılar” denilen kategorilerden oluşuyordu. Bu grupların iktisadi faaliyetlerle ilgili uzantıları ise çeşitleniyordu. Yerel burjuvazinin ise iki ayağı vardı; ilki, arşiv belgelerinde “yabancılar” olarak ifade edilen, Mısır'da faaliyet gösteren uluslararası burjuvazinin (Fransız, Belçikalı, İngiliz ve Yunan) yerel uzantılarıyla sıkı ilişkileri olan gruptu. İkincisi ise, Mısırlı elitlerdi: “Mısır burjuvazisi” doğrudan toprak oligarşisiyle²²⁶ sıkı bağlar içindeydi, tüm bu iktisadi çerçeveyi siyaseten yöneten grup ise, İngilizlerin Mısır'daki bürokratları ve 12000 kişilik askeri varlıklarıydı.²²⁷ I. Dünya Savaşı bittikten sonra da bu iktisadi yapının devamlılığı söz konusuydu, kapitülasyonların varlığı ise milliyetçi bir gündemi besliyordu.²²⁸ Mısır'a dair raporların işaret ettiği ortak fikir, Mısır'da kapitülasyonların varlığının beslediği son derece akut bir özyönetim sorununun varlığıydı. Bu mesele, iktisadi bağımsızlık bağlamında milliyetçi düşüncenin beslendiği bir konuydu ve elbette İngiltere için tehdit unsuruydu. Özellikle 1919 yılında yükselen milliyetçi gerilimleri azaltmak için yasama-yürütme ve yargı bağlamlarında Mısırlılara daha fazla inisiyatif verilmesi gerekliliği ön plana çıkmıştı. Bu dönemde yapılan analizlerden, bu durumun ana nedeninin bu “yabancılar için” hukuk ve ticaret rejimini İngiltere hamiliğinde sürdürme gerekliliği olduğu anlaşıyor.

Yabancıların çerçevesine girdiği ticaret rejiminin iktisadi ve hukuksal sınırlarını kapitülasyonlar belirliyordu. Bu sebeple Mısır'ın yeni rejimi için nasıl bir sistem kurulacağı tartışıldığında, kapitülasyonların nasıl konumlandırılacağı merak konusuydu.

²²⁶ Yaklaşık 12000 toprak sahibi. Tignor, 1984, Figure 1.1, s.9

²²⁷ Tignor, 1984, a.g.e, s.9

²²⁸ Bu sebeple Lord Milner'a Saad Zaglul ve Vefd ekibiyle yürüteceği görüşmelerde de gündem maddesiydi.

Özellikle bağımsızlık tartışmaları ışığında yeni rejimde İngiltere ve yabancı tüccarların ne kadar etkin olacağı; iş birliği yapılacak yeni aktörleri, hukuk ve eğitim alanında yapılacak yenilikleri belirleyecekti.²²⁹ Yabancı çıkarlarının korunmasının mümkün olabilmesi için özellikle yönetim katında Meclis ve Avrupalılar arasında arabuluculuk konumunu Yüksek Komiserlik eliyle İngiltere'nin doldurması gerekiyordu.²³⁰ Kapitülasyonların varlığını sürdürebilmesi için bu “arabuluculuk” işlevinin İngiltere tarafından yerine getirilmesi, dolayısıyla İngiltere'nin bağımsızlık halinde de Mısır'daki kurumsal varlığının sürdürülmesi gerekliliğine inanılıyordu.²³¹

Milner Misyonu raporlarında üzerinde durulan nokta, kapitülasyonlar ve bağımsızlıkla ilgili sorunların ancak Mısırlıların yönetime katılımıyla çözülebileceğiydi. Nitekim Mısır milliyetçiliğinin temel talepleriyle örtüştüğü için, genel çerçevede Mısır'daki yapısal sorunların temelinde Mısırlıların eğitimi ve yönetime katılım oranlarıyla ilgili aksaklıklar tespit edilmektedir. Milliyetçi çevreler çoğunlukla yeterince örgütlü değil, özellikle Ezherli öğrencilerin kışkırtmalarının ve örgütlü oluşlarının etkileri tüm ülkede görülebiliyor, dolayısıyla örgütlü milliyetçilik daha İslamcı bir karakter taşımaktaydı, öte yandan da Adly Yeğen Paşa, Muhammed Şükrü Paşa ve Servet Paşa gibi liderler kabullenmek istemese de köylü sınıfı halinden memnun idi.²³²

²²⁹ F.O. 848/3, 25 Temmuz 1919, K.P. Birley, Memorandum on Protection of Interests of Foreign Residents in Egypt in Matters of Legislation/Yasama Bağlamında Mısır'ın Yabancı Sakinlerinin Çıkarlarının Korunması Üzerine Ön Rapor)

²³⁰ Birley, a.g.r.

²³¹ Birley, a.g.r.

²³² F.O. 848/3 Sir Bruyante, Lord Milner'a Sunulan Son Notlar/Final Note for the Use of Lord Milner.

Kapitülasyonlarla ilgili tartışmaların başka bir sebebi Mısır'ı İngiliz Protektorası ilan eden 1914 Deklerasyonu idi. İngiltere'nin Mısır'daki statü sorunlarının en önemli uzantısı, kapitülasyonların varlığını sorun haline getirmesiydi.

“1916'da İngiltere'yi ziyaret ettiğimde, Dışişleri'nin 19 Aralık 1914 tarihinde yapılan deklerasyonda Kapitülasyonların hala Mısır için bağlayıcı olduğunu unuttuğunu gördüm. Ayrıca Osmanlı hükümlerinin devamından açıkça vazgeçmelerini tartışıyorlardı. Bu açık madde Deklerasyonun taslağına konmamıştı, ki bu durumun hukuki olduğu kanaatinde değildim, ancak Kapitülasyonlar kaldırıldıktan²³³ sonra herhangi bir yabancı imtiyazının uygulanmasından yana da değildim.”²³⁴ 1919 yılında hazırlanan bu raporda da değinildiği üzere, kapitülasyonlarla ilgili tartışmalar çoğunlukla Mısır'a bağımsızlık verilmesi çerçevesinde değerlendirildiğinde, olası iptaller İngiltere'nin iktisadi hamilik durumunu ortadan kalkacağından, doğrudan bağımsızlık taleplerinin yumuşatılması amacına yönelik ele alınıyordu. Tek çözüm İngiltere'yle yapılacak bir dostluk ve ittifak antlaşmasıydı, böylesi mutlak bir ittifak için Mısır'ın hazır olması gerekiyordu. Raporda bahsedilen Deklerasyon metninde, kapitülasyonlarla ilgili açık düzenleme yapılmamış olmasına dikkat çekmektedir. Nitekim raporda Osmanlı yönetiminin, *Osmanlı Süzerenliği/Ottoman Suzerainty* olarak ifade ediliyordu ve Osmanlı'nın varlığından kaynaklanan imtiyazlar da tartışmaya açılıyordu.

Mısır Resmî Gazetesi'nde İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın yayınladığı bu deklerasyona göre; “Mısır, Majestelerinin koruması altına girmiş, dolayısıyla burada bir

²³³ 8 Mayıs 1937'de Montreux'de imzalanan anlaşmayla kaldırılana kadar Mısır'daki kapitülasyonlar bağımsızlık bağlamında tartışıldı. Nitekim bu kadar geç bir tarihte kaldırılması da 1919'de Milner Komisyonu ile yapılan görüşmelerle elde edilen siyasi “bağımsız” statünün iktisadi bağımsızlığa olan uzaklığını gösteriyor.

²³⁴ Sir Bruyante'nin raporu.

İngiliz Protektorası²³⁵ kurulmuştur. Dolayısıyla “Türkiye’nin Mısır üzerindeki *süzerenliği* sona ermiştir.”²³⁶ Böylece İngiliz Krallığı Mısır’ın korunmasıyla ilgili tüm sorumluluğu üzerine almıştır. Aynı bildiri ile, Abbas Hilmi Paşa “İngilizlerin düşmanlarıyla iş birliği yapmış olmasından ötürü” Hidivlikten azledilmiş²³⁷, yerine Hüseyin Kâmil Paşa “Mısır Sultanı” unvanıyla başa getirilmiştir.²³⁸ Bildiri metninde yeni kurulacak hükümetin Osmanlı’nın “*süzerenlikten*” kaynaklanan tüm haklarından azade sayılacağı üzerinde durulmuştur. Böylece İstanbul’dan gelecek herhangi bir etkiden hukuki olarak uzaklaştırılmıştı. Elbette Halifelik kurumuna Müslümanların yakınlığı bâki kalacaktı.²³⁹ Ancak 19 Aralık 1914’te yayımlanan bu metinde yeni Sultan’a (Hidivlik

²³⁵ İngiltere, kolonilerini hukuki olarak kendi dominyonları içinde sayarken, protektoralarını düzgün bir devlet örgütlenmesinin bulunmayan ve sadece dışişleri değil, aynı zamanda savunma ve uluslararası ilişkilerini İngiltere’nin yönettiği, ayrıca iç yönetimini de kurguladığı yapılar olarak tanımlıyor: “Protektoralar ve Korunmuş Ülkeler, manda ve vesayet altındaki bölgeler gibi, İngiliz korumasının farklı şekillerde görüldüğü yabancı topraklardır. Ancak, manda/vesayet altındaki bölgeler Miletler Cemiyeti/Birleşmiş Milletler’in himayesi altında kurulmuşlardır, protektoralar ve Korunmuş Devletler Kraliyet iradesindedir. (...) Krallığın bir protektoraya müdahalesinin sınırı, bir koloniyle olan ilişkisine benzerdir. Ayırt edici yanı, söz konusu toprakların resmî anlamda Krallığın dominyonları arasında sayılmamasıdır.”

<https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachmenda/file/633482/pandpstates.pdf>

²³⁶ Malcolm, Mcllwraith, The Declaration Of A Protectorate In Egypt And Its Legal Effects. *Journal of the Society of Comparative Legislation*, 1917, 17.1/2: 238-259.

²³⁷ Abbas Hilmi Paşa, Osmanlı idaresiyle iyi ilişkilerini sürdürmekle kalmamış, Mısır’daki milliyetçi dalgayı da desteklemişti. Özellikle Mustafa Kâmil ve Şeyh Ali Yusuf’u desteklediği biliniyordu. Kızıltoprak, 2010b, ss. 170-71

²³⁸ Kızıltoprak, 2010b, a.g.e, s.238

²³⁹ Kızıltoprak, 2010b, a.g.e, s.239

yerine) şöyle seslenilmekteydi: “Majestlerinin Hükümeti tekrar kayıt düşmektedir ki, sizin hükümetinizi bağlayan ve Kapitülasyonlar olarak bilinen anlaşmalar sisteminin artık ülkenin kalkınmasında hiçbir katkısı yoktur. Ancak Majestelerinin hükümetinin fikri, bu anlaşmaların revizyonunun hali hazırda devam eden savaşın ertesine bırakılması gerektiği yönündedir.”²⁴⁰ Kapitülasyonların faydası ve gerekliliği tartışılırken bu sistemi hukuki zeminde mümkün kılan Karma Mahkemeler de tartışmalı hale geliyordu. Karma Mahkeme sistemi kapitülasyonlar yabancı uyruklular arasındaki ya da Mısırlı ve yabancı uyruklular arasındaki uyuşmazlıkları çözmek üzere getirilmişti. 1876 reformlarıyla birlikte geliştirilen karma mahkemeler, esasında tek tipleştirilmeye uğraşılan sistemin en önemli kurumlarından biriydi. Daha önce varolan yerel Mısır mahkemeleri ve yerel ticaret mahkemeleri gibi sistemlerde içtihat anlamında bir birlik yoktu.²⁴¹ Böylece yeni yargı sistemiyle adalet rejimi (kapitülasyonlar nezdinde) bir şekilde merkezileştirildi. Ancak İngiltere’nin özellikle protektora ilanından kaynaklanan hakları ile kapitülasyonların varlığı bir şekilde çelişiyordu. Uzmanlar öncelikle Mısırlıların yönetimdeki etkinliğinin gerekliliği üzerine hemfikirler: İngilizlerin temel sorunu, Mısırlı memurları yönetmek yerine, yönetimi kendi bildikleri gibi ele almakta fazla kararlı olmalarıydı.²⁴²

Avrupalılar, varlığı yabancıların Mısır’daki imtiyazlarına dayanan Karma Mahkeme sistemi sayesinde Mısır’daki ticari-hukuki sistemin bir şekilde içinde yer

²⁴⁰ Philip Marshall Brown, “The Egyptian Capitulations.” *The American Journal of International Law*, vol. 12, no. 4, 1918, s. 820

²⁴¹ James Harry Scott, *The Law Affecting Foreigners in Egypt: As the Result of the Capitulations, with an Account of Their Origin and Development*. W. Green and Sons, 1907, s.270

²⁴² F.O. 848/3, 15 Ekim 1919, W.E.C. Baynes, Memorandum: The Government of Egypt. Administration. Adalet Bakanlığı.

alıyor, söz sahibi oluyorlardı. Lord Milner’a sunulan raporlarda çoğunlukla Mısırlılara mevcut durumdan daha fazla inisiyatif verilmesi gerekliliği üzerinde durulmasının temel sebebi, Avrupalıların bir şekilde sistem dışına itilmesi, böylece hali hazırda Mısırlılar üzerinde etkisini sürdüren İngilizlerin dolaylı yoldan meşruiyetini arttıracaktı. Bu sebeple Adalet Bakanlığı’nda reform gerekliliği üzerinde duruluyordu. “Tüm yasama organlarının mutlaka hem Avrupalı hem de Mısırlıları içermesi gerekmiyor. Her şeyden önce bu Mısır’ın uluslararasılaştırılması demek oluyor ve kapitülasyon rejimi altında yaşanan zorlukların yeniden ortaya çıkması anlamına geliyor.”²⁴³ Anlaşıldığı üzere, İngilizler Mısır’da kapitülasyon rejimini olduğu şekliyle sürdürmek istemiyorlardı. Sistemin varlığı tüm Avrupa’nın Mısır üzerinde hak iddia etmesine sebep oluyordu. Böylece “Avrupa ülkeleri Mısır’ın iç ilişkilerini diplomatik malzeme haline getiriyordu.”²⁴⁴ İngilizler Mısır’da Avrupalıların haklarının savunulması için bir sistem geliştireceklerdi. Avrupalı bir danışma birimi kurularak ve bu birimin Mısır Meclisi’ne sorumluluğu olacaktı, dahası, Avrupalı bir bakanın Mısır Bakanlığı’na dahil olmasıyla etkili bir şekilde Avrupa’nın çıkarları savunulabilirdi.²⁴⁵ Nitekim raporlarda sıkça dile getirildiği üzere kapitülasyonların dolayısıyla Avrupalıların etkinliği ve bürokrasideki varlığı Mısırlılar açısından sorunlar yaratıyordu. Hali hazırda yüksek memuriyette liyakat yerine İngiliz mevcudiyetine ağırlık vermek yönetimde sık görülen ve eleştirilen bir eğilimdi. “Yönetimde yer alacak İngilizlerin en iyilerden seçilmemeleri ya da gerçekten iyiler bu makamlara gelse bile, eğitimlerinin makamlarına uymaması. Bu durum İngiliz memurlar arasında tatminsizlik, Mısırlılar arasında ise eleştiriye sebep oldu.”²⁴⁶ Bu konunun çözülmesinin temel gerilimleri azaltacağı kanısında olan ve Mısırlıların,

²⁴³ Baynes’in raporu.

²⁴⁴ Baynes’in Raporu

²⁴⁵ Baynes’in Raporu

²⁴⁶ F.O. 848/3, Mısır’ın Yönetimi Üzerine Memorandum, Nt Borton Pacha, 18 Haziran 1919

özellikle de milliyetçilerin bürokraside daha fazla Mısırlının yer alması taleplerini bağımsızlık meselesinin önüne koyan Borton'la birlikte Baynes de aynı meseleye eğiliyordu. Ona göre temel sorun atamalardan çok yetki sorunuydu. İngiliz memurların bildiğini okuduğu, Mısırlı memurları yeterince yönetemediği, nitekim Mısırlı memurların yönetime ihtiyacı olduğu çünkü gerekli donanımına sahip olmadıklarına işaret ediyordu.²⁴⁷ Ayrıca mevcut siyasi sorunların nedenleri arasında da Mısır'ın Avrupalı sakinlerine Mısırlıların haklarını devreden çıkaracak yargısal haklar tanınacağı korkuları yer alıyor, hali hazırda Mısır'ın aslında Yüksek Komiserlik ve danışmanlar vasıtasıyla yönetildiği, oysa Sultan ve nazırlarının da Mısır'ı eşit derecede iyi yönetebileceği fikri yer alıyordu.²⁴⁸

Asıl sorun genel olarak Mısır'da hem yabancı çıkarlarını korumak hem de kapitülasyonların nasıl kaldırılacağıydı. Yabancılar da Mısır'ın sakinleri olarak finansal, endüstriyel, ticari çıkarlarının gözetilmesini bekleyecek ve eşit haklarla donatılmak isteyeceklerdi.²⁴⁹ Fransa ile yapılan 1904 anlaşmasında, daha önce de değinildiği gibi, İngiltere Fransa'nın Mısır'daki her türlü ticari hakkına saygı göstermeye söz vermişti. Nitekim Cromer, farklı düşünüyor, kapitülasyonların uygulanış biçiminde reform yapılması gerekliliğine inanıyordu.²⁵⁰ Son tahlilde kapitülasyon tartışmalarının üç boyutu vardı; birincisi İngilizlerin Mısır'daki siyasi ve iktisadi hakimiyetini etkilemesi, ikincisi Avrupalıların iktisadi çıkarlarının yarattığı sorunların yargı alanında çözülürken, bu sistemin merkezileştirilmesinde zorlanması, üçüncüsü ise, Mısırlıların özellikle 1906 ve

²⁴⁷ F.O. 848/3, Mısır'ın Yönetimi: Adalet Bakanlığı Memorandum W.E.C. Baynes, 15 Ekim 1919

²⁴⁸ F.O. 848/3, Mısır'da Anayasal Reform ve Huzursuzlukların Siyasi Nedenlerine Dair Memorandum, W.E.C. Baynes, 15 Ekim 1919

²⁴⁹ F.O. 848/3, Mısır'da Yabancılar: Yasama Bağlamında Çıkarlarının Korunması, H.E. Barker, İskenderiye, 27 Haziran 1919

²⁵⁰ Scott, a.g.e, s.300

1919 yılları arasında dile getirdikleri öz yönetim taleplerini, bürokraside daha etkin olma çabalarını zora koşmasıydı.

5. İngiltere'nin Yerel Aktörlerle İlişkileri

İngiltere, Mısır'ı işgal ettikten sonra kurduğu ekonomik düzen sayesinde hem Mısır'ı kendi ekonomisine entegre etti hem de siyaseten daha yönetilebilir bir sisteme dönüştürdü. Bu yeni sistemde hem İngiliz danışmanlar hem de Mısırlı memurlar bulunmaktaydı. Bu yeni sistemde iki önemli işbirlikçi güç odağı oluştu. İlki, yerelde güçlü siyasi ve iktisadi bağları olan (daha önce bahsedildiği üzere orta büyüklükte toprakların bir kısmına sahip olan) memurlar, ikincisi ise, daha sonra partileşerek sınıfsal temsilini Mısır siyasi hayatında göreceğimiz yerli büyük toprak sahipleri. Böylece İngiltere, Robinson'un teorisinde bahsettiği yerel iktisadi ağları kurmuş oldu.

5.1. Omda, Fellah ve Bürokrat

Mısır'da yönetim, 14 bölgeden oluşmaktaydı. Her bölgenin başında bir “mudir/müdür” bulunuyor, bu bölgeler de başında *omda* denilen yöneticilerin olduğu köyler bulunan “merkezlere” (*merakiz*) ayrılıyor, adli işlerin başında da kadılar bulunuyordu.²⁵¹ II. Bölümde bahsedildiği gibi, Lord Cromer döneminde orta büyüklükteki topraklara sahip olan üretici gruplar-omdalar, büyük toprak sahipliği yaygın olmadığı için yerelde siyaseten güçlendiler ve zenginleştiler.

Yerel yöneticiler de 1906 yılında Mustafa Kamil ve “*al-Liva*” etrafında şekillenen milliyetçi dalgadan etkilendiler. Milner Komisyonu raporlarında sıkça üzerinde durulan, Mısır'daki kargaşanın sebeplerinden biri bürokrasi kadrolarındaki bir ayrışmaydı.

²⁵¹ Janice J. Terry, *The Wafd, 1919-1952: Cornerstone of Egyptian Political Power*. Third World Centre for Research and Pub., 1982.

Giderek büyüyen bu ayrım, devlet için çalışanlar ve kamu sektörü dışındakiler şeklinde örgütleniyordu. Kamu sektörü dışındakiler kırsal ve tarımsal sınıfları içeriyordu. Omdalar, yerel seçkinler, bu ikinci grupta yer alıyordu. Bu üretici sınıflar arasında İngiliz karşıtlığından bahsetmek mümkün değildi. İngilizlerin Mısır'daki yönetsel örgütlenmesinden, reformlardan ve hizmetlerden memnundular. Sulama sistemleri, ekonomik durum ve kişisel özgürlükler, güvenlik meseleleri üzerinden kendi bölgelerindeki iyileşmeleri onaylıyorlardı: M. Baga adlı omdanın raporuna göre asıl mesele, ilk grupla yani Mısır devletine çalışan memurlarla ilgili idi:

“Bir omda olarak Basın Bürosu ve Aswan Yerel Konsülünün (Aswan Provincial Council) bir üyesi olarak şöyle bir sonuca vardım: Mısır ulusu iki parçaya bölünebilir: Hükümetin hizmetinde çalışan memurlar ve bu hizmet dışındaki kamu çalışanları. Bu ikinci grup kırsal, tarımsal sınıfları içeriyor. Omdalar ve soyluların çoğunluğu bu grubun içinde yer alıyor. Bu grubun İngilizlerin Mısır'daki varlığına tepkileri çoğunlukla muhalif bir tavır içermiyor. Tam tersi, İngilizlerin sağladığı iyi hizmetleri ve reformları tanıyorlar. Kendi bölgelerinde meydana gelen iyileşmeleri, sulama sistemleri, ekonomik durum, kişisel özgürlükler ve kamu güvenliği üzerinden algılayabiliyorlar. Dolayısıyla bu alanlarda İngiliz yönetiminden memnunarlar.”²⁵²

Memnuniyetsiz memurların da çoğu elbette Mısırlılardı, “*Ancak diğer kısım yani Mısır Hükümeti memurları kesinlikle muhalif bir tutuma sahipler ve ortada bunun için bir sebep yok. Kendi makamlarının ikincil olduğunu önemli devlet makamlarının çoğunlukla yabancı unsurlara verildiğini düşünüyorlar.*”²⁵³ Ona göre Mısırlıların İngiliz yönetimiyle asıl meselesi, yönetimde etkin bir yere sahip olamamalarıydı. Hem İngiliz himayesinin bir şekilde devam etmesinden yanaydılar, hem de önemli devlet

²⁵² F.O. 848/3, M.Baga'dan “İçişleri Bakanlığı Danışmanı H.E” ye ithafen yazılmış bilgi notu.

²⁵³ M.Baga'nın raporu.

makamlarının çoğunun yabancı unsurlara verilmesinden rahatsızdılar. Devlet memuriyetiyle ilgili dikkat çeken başka bir konu ise, son yıllarda özellikle Suriyelilerin devlet memuriyeti alanında artan sayısı idi, bu mesele Mısırlılar için bir rahatsızlık konusuydu.²⁵⁴ Baga'ya göre, Mısırlılar, Yunan, Maltalı ve Fransız memurlara fazla tepki duymuyorlar, ancak Suriyelilerle olan ast-üst ilişkileri bir yana dursun, akran olmaya dahi dayanamıyorlardı.²⁵⁵

Baga, bu rahatsızlığın Mısırlı memurların özellikle yerelde İngiliz işgalinin getirdiği avantajlara erişimlerinin olmamasından kaynaklandığını, bu sebeple tatminsizlik hissettiklerini; buradan kaynaklanacak tavırlarının ise, İngilizlerin Mısır'daki siyasi varlığını sorgulamalarına sebep olacağını, bu sebeple Mısırlıların devlet memuriyetinde aslî unsur sayılmaları gerektiğini böylece yönetime bağlılıklarının artacağını ancak İngilizlerin kendileriyle bu türden bir yakınlık kurmadığını belirtiyor.²⁵⁶ Bu şikayetleri etkileyen başka bir unsur ise, yerelde omdaların, savaş döneminde çok birikim yapmış olmalarıydı. Bu sebeple omdalık, soylular değil, sıradan insanlar tarafından daha çok rağbet gören bir makamdı.²⁵⁷

Mısır'da içişleriyle ilgili sorunlar hem mevcut devlet organizasyonunu hem de Mısır devletinin gelecek projeksiyonunu etkiliyordu. Nitekim “Müdürlük” sistemiyle ilgili eleştiriler de özellikle sıkı yönetim sürecinde kamu güvenliğinin milliyetçi

²⁵⁴ Özellikle Karma Baro'da hem Suriyeli hem de Yahudilerin sayısı çok artmıştı. 1880'lerden itibaren, Mısır'ın Osmanlı topraklarının Arap dünyası açısından özellikle milliyetçi düşüncenin görece rahat ifade edilebildiği entelektüel bir merkez haline gelmesiyle, buradaki Suriyeli nüfus artışı arasında bir nedensellik kurulabilir.

²⁵⁵ M.Baga, a.g.r.

²⁵⁶ M.Baga, a.g.r.

²⁵⁷ FO 848/6, 26 Aralık 1919, Miralay A.Wise Bey'in raporu.

isyanlardan ötürü bir türlü sağlanamaması üzerinden yapılmıştır. “Müdür” adı verilen yerel yöneticilerin, çoğunlukla kolluk gücünün tüm yetkileriyle donanmış olması, asıl görevleri olan, bölgeyle ilgili belediyenin ilgileneyeği sorunlarını tespit etmek gibi görevleri yerine getirmemelerine sebep olmaktaydı. İngiliz idaresi tarafından hali hazırda Maliye bakanlığından daha çok önemsenen İçişleri’nin doğru organizasyonu sonucu, dolayısıyla sivil/yerel hükümetin kendini yönetebilmesi sonucu ancak İngiliz birliklerinin de Mısır’dan çekilmesi söz konusu olabilirdi.²⁵⁸

Öte yandan toplumdaki milliyetçi hassasiyetler sorununun, devlet kurumlarının yeniden örgütlenmesi ve devlet memuriyetinin yeniden kurgulanması üzerinden çözüleceğine dair kanı da oldukça kuvvetliydi. Bu analizi destekleyen diğer bir bakış açısı da merkezileşme çabalarında bir adım geri atılması, hatta devlet yönetiminde daha âdemi merkezîyetçi bir yapının şart olduğu idi. Yönetim sisteminde ve memuriyette merkezîleşme, Mısır’ın yüzölçümü olarak genişliğinden ötürü gerçekleşmesi oldukça zordu; yerelde, müdürlerin yanlarına birer İngiliz danışman atanması ve müdürlere daha çok yetki verilmesi yerli hassasiyeti ve İngiliz yönetime tepkileri azaltacaktı.²⁵⁹ İngilizler Mısır’da yapısal bir sorundan ziyade, reformlarla çözülecek sorunlar olduğuna, milliyetçi dalganın da bu reformların zeminini oluşturan toprak meseleleri, hukuk alanında ve bürokrasideki adaletsizliklerden beslendiğine kanaat getiriyordu. Bu dönemde Mısır’da var olan milliyetçi hareketlerin ortaya çıkış sebeplerini ve güç aldığı temel noktaları anlamaya çalışan İngilizler ve işbirliği yaptıkları yerel unsurların, İngiliz himayesindeki düzenin devamı için uğraştığını görüyoruz.

²⁵⁸ F.O. 848/3: Barış Zamanında Mısır Politikaları (Policing Egypt in Time of Peace)- C. B. Clapcott (Yerel Yüksek Mahkeme Yargıcı/Judge Native Court of Appeal)

²⁵⁹ FO 848/3, Bruyante, a.g.r.

Osmanlı Devleti himayesindeki diğer etnik-dini gruplar gibi I. Dünya Savaşı sonrasında bağımsızlık beklentisine giren ve bir süredir milliyetçi hareketin siyasal hayatına hâkim olduğu Mısırlılar da beklentilerini İtilaf Devletlerinin devlet adamları ve milliyetçi prensiplerine bağlamışlardı. Tam da bu noktada, henüz İngiltere'nin bağımsız bir Mısır'ı kabullenerek Mısır'daki etkinliğinden vazgeçmeye niyeti olmadığını; Mısır'ın tarihini, kültürünü, yaşayışını, karakterini bilen Mısır'daki yüksek İngiliz bürokratlarının yerel unsurlarla yakınlıkları ve bağlantılarından ötürü Mısırlı siyasi gruplar arasında bağlantı kurarak bu problemi temelinden çözebileceklerine dair inancına dayanarak anlayabiliyoruz.²⁶⁰ İngilizler 1882'den beri Mısır'ı doğrudan "koloni" olarak adlandırarak yönetmemişti, bunda hem Osmanlı'nın *de jure* varlığını gözetmesinin, hem de Mısır'ın Arap milliyetçiliğinin entelektüel merkezi haline gelmesinin Süveyş Kanalı'nın güvenliğinde risk oluşturabileceği hassasiyetinin etkisi olduğu söylenebilir.²⁶¹

Fellahlar ise milliyetçiliğe karşı mesafeliydiler. Hatta politik propagandaya karşı son derece ilgisizdiler. Ancak I.Dünya Savaşı döneminde çiftçiden devşirilen amele taburları sistemi (E.L.C), buğday, saman toplanması hatta Kızılhaç'ın talepleri fellahlarda (özellikle alt sınıftan olanlarda), Omdaların ve merkez memurlarının baskıcı çalışma biçiminin de sebep olduğu büyük bir rahatsızlık yarattı. ²⁶² Ayrıca fellahlar ve omdalar arasındaki gerginlik, orduya olan tepkilerine de yansıyor. Fellahlara göre, ordu

²⁶⁰ FO 848/3, Colonel Besant'tan O.C. Massy Güçlerine, 27 Nisan 1919 tarihli gizli rapor.

²⁶¹ Ayrıca Mısır'ın bağımsızlığı tamamen tartışılmaz değildi, İngiltere'yle Sir. Reginald Wingate kanalıyla yapılacak mutlak bir dostluk ve ittifak anlaşmasıyla gerçekleşmeliydi. Olası bir anlaşmanın çerçevesi, İngiltere ve Mısır arasında kurulacak mutlak bir ittifak olmalı, İngiltere'nin herhangi bir saldırıya uğraması (bu noktada saldırı tanımını İngiltere'nin yapacağı açıktır) durumunda Mısır, varını yoğunu İngiltere için dökmeye söz verecekti. FO 848/3, RW. Brigstocke'den Mr. Killop'a, 12 Temmuz 1919 tarihli gizli rapor.

²⁶² FO 848/3, RW. Brigstocke'den Mr. Killop'a, 28 Haziran 1919 tarihli gizli rapor.

omdaları zengin etmek için fırsatlar yaratıyordu, söz gelimi orduya 50 Pound fiyatında verilen saman, çiftçiye 115 Pound fiyatında tedarik ediliyor, insanlar özel satışlardan daha çok kazanacakları için Omda'ya mahsüllerini vermek istemiyorlardı.²⁶³ Miralay A.Wise Bey'in raporladığına göre²⁶⁴, fellahların ayaklanmasının asıl sebebi kesinlikle Amele Taburlarının toplanmasıydı. *“Fellahlar, Omdalara karşı onları korumamızı beklediler. Onları yarı yolda bıraktık. Omdalar Amele Taburları için adam topladılar. Eğer bir adam Omda'ya belli bir ücret ödeyemiyorsa ya da güzel bir karısı yoksa askere alınıyordu.”* Fellahlar, Wise Bey'e göre hizmetin kendisinden değil, silah altına alınma sürecinden nefret ediyorlardı. Deirout'ta insanlar Amele Taburlarından o kadar korkuyorlardı ki, askere alınırsanız diye satmak için mahsullerini pazara bile getirmiyorlardı. İşte bu sebeplerden ötürü, fellahlar öğrenci hareketlerinin hedefi haline geldiler ve isyana çekildiler. Wise Bey, Alman propagandasının da etkili olduğunu raporluyor, *“Örneğin Menouf'ta İngilizler Almanlara yenildiğinde, Almanların Mısır'a bağımsızlık vereceği yönünde bir inanç vardı. Ateşkes ilan edildiğini bir toplantıda Mukattam gazetesini duyurusuyla haber alan Menouflular buna inanmak istemediler, gazeteyi yırtıp attılar. Menufia sorunların ilk başladığı yer oldu.”*²⁶⁵

Yazışma ve raporların analizinden anlaşıldığı üzere İngiliz bürokratlar omda ve fellahlar arasındaki çatışmaların genel olarak sistematik olduğuna inanmıyorlardı, bu sorunun reform hamleleriyle çözülebileceğine dair fikirleri vardı: *“İngilizlerin (yeni nesil için) yapabileceği tek şey, omdaları ve seçkinleri etkileyebilmek ve böylece köylülere ulaşabilmektir. Omdalarla genel konular üzerine, kendi evlerinde yaptıkları sohbetler,*

²⁶³ 28 Haziran 1919 tarihli, a.g.r.

²⁶⁴ FO 848/6, Miralay A.Wise Bey, Chief Inspector of Nizam 26 Aralık 1919, Causes of Disturbances.

²⁶⁵ FO 848/6, 26 Aralık 1919, Miralay A.Wise Bey'in raporu.

onları dinleyen onlarca köylü olduğu için iyi etkisi olmuştur. Aralarında, kendilerine iyi yaklaşıldığında İngilizlerle konuşup kendilerini özgürce ifade ettiklerine şahit oldum. (...) Tüm bu karmaşanın asıl sebebi hali hazırdaki eğitim sistemidir. (...) Devletle problemlili grupların liderlerinin çoğunlukla problemi eğitilmiş sınıflardır.”²⁶⁶ Vergilerin ödenmemesi büyük problemlere yol açıyor, bu durum da fellahları bir sosyal grup olarak toplumsal sorunların tam ortasına koyuyordu. Mısır’daki temel mesele, tarım yoğunluklu ekonomisinin temelini oluşturan köylü sınıfının istikrarlı üretim yapamaması ve sisteme vergi ödemelerini ağırlıklı bir biçimde yapamamasıydı.²⁶⁷ Dolayısıyla fellahların, yani köylünün rahatsızlıkları, ileride İngiliz karşıtı hareketlere malzeme yaratacak durumlara sebep olacaktı.

19. Yüzyıl boyunca fellahlarla ilgili temel sorunlar toprak mülkiyetindeki değişimden kaynaklanıyordu. Mehmed Ali Paşa devrinden beni fellahları üretime yönlendirmek, toprağa bağlılıklarını ve vergilendirilmelerini sağlamak büyük bir mesele haline gelmişti. Fellahlar, toprakları işlemekten kaçıyor, üretici sınıfın bel kemiği ve iş gücü olmasına rağmen, istikrarı sağlayamıyorlardı. Özellikle üretmekte ve vergi vermekte güçlük çeken fellahların sistem dışına çıktığı, büyük ölçekteki topraklardan kaçıyorlardı. Abbas Hilmi döneminde *uhda* sisteminin kaldırılmasını müteakip müteahhidlerin toplayamadığı fellahların vergi borçlarının birikmesiyle başlayan bu kaçış, Said Paşa zamanında da devam etti. Nitekim Said Paşa zamanında da kamu borçlarının fazla olması “haraciye toprağı vergisini” arttırdıkça arttırdı, bu da fellahların vergiyi ödeyemeyip toprağını bırakmasına sebep oldu.²⁶⁸

²⁶⁶ FO 848/3, RW. Brigstocke’dan Mr. Killop’a, 12 Temmuz 1919 tarihli gizli rapor.

²⁶⁷ Baer, a.g.e.

²⁶⁸ Baer, a.g.e, s.30.

5.2. İngiliz Yönetiminin Ehlileştirme Usulleri: Fellahlar ve Kırbaç Cezası

Mısır ekonomisinin iflasının ardından işgal sonrası İngilizlerin sistemi yeniden şekillendirmeye başlamasıyla idari ve adli sistem de görece bir iyileşmeye doğru yönelmişti. Yeni sistemde, yeni adli ve idari düzenlemeler yapıldı. Bu düzenlemelerin içinde Mısırlıları ilgilendiren bazı yenilikler yer almaktadır. Daha adil ve merkezî bir düzen için Yerli Mahkemeler-*Al Mahakim Al-Ahliyya*²⁶⁹ kurulacak, “Kırbaç” cezası ise sona erdirilecekti. “Kırbaç” özellikle vergilerin toplanmasında kullanılan idari bir ceza idi. Örneğin, köylerin başında bulunan *şeyh al-balad* adlı yöneticilerin sıklıkla başvurdukları bir ceza yöntemi idi. Üreten fellah-köylü de bu kişilere karşı sorumluydu, üstelik eğer fellah gerektiği gibi arazisini ekmezse, şeyh tarafından yirmi kırbaça cezalandırılıyordu.²⁷⁰

Kırbaç cezasının kaldırılması önemli bir atılımdı. Nitekim İngilizlerin henüz Hidiv Tefik döneminde bu konuya müdahil olduklarını görüyoruz. Mr. Malet, 1880 yılında hazırladığı raporda, özellikle fellahların çalışma koşullarının iyileştirildiğinden ve raporun hazırlandığı tarihte “kırbaç” cezasının istisnai hale getirildiğinden bahsediyor: “Fellahların durumu, kalıcı olarak iyileştirildi (...) kırbaç vergi toplama sürecinde kullanılmasından vazgeçildi (...) kırbaç cezasının kaldırılması ancak Yerli Mahkemelerin

²⁶⁹ *Native Courts of Justice*. Mısır’daki hukuk sisteminde yargı organı, Yerli ve Karma Mahkemeler şeklinde düzenlenmişti. Mark S. W Hoyle, Karma Mahkemeler sistemini dokuz yıllık süreçler halinde incelemiş, 1886-1953 arasında incelemiş, kurumların evrimini ortaya koymuştur. Bkz. Mark SW, Hoyle, *The Mixed Courts of Egypt 1875-1885*, *Arab Law Quarterly* 1 (1985): 436; Mark SW, Hoyle, *The Mixed Courts of Egypt 1906-1915*, *Arab Law Quarterly*, 1987, ss.166-184

²⁷⁰ Timothy Mitchell, *Colonising Egypt: With a New Preface*, University of California Press, 1991, s.40

doğru biçimde kurumlaştırılması şarttır, böylece fellahları borçlarını ödemeleri konusunda zorlayacak yasal süreçler devreye girmiş olur.”²⁷¹ Ayrıca, Mr. Malet’in işaret ettiği üzere angarya ve zorla çalıştırma üzerine düzenlemelerin henüz gerçekleşmediği, bunların gerçekleşmesini umduğu, ancak aynî değil nakdî vergi ödemesinin de zorunlu olmasıyla ilgili Yukarı Mısır’da itirazlar olduğunu ortaya koyuyor.”²⁷²

Bu cezanın zamanla sadece fellahlara, vergisini ödemeyenlere yönelen bir yaptırım olarak şekillenmesi, İngiltere’nin Mısır’ın toplum yapısına dair yaklaşımını ortaya koyuyor: “Mısırlı, doğru ve yanlış, özgürlükleri ve yetkileri, hukuksuzluk ve düzeni, kişisel özgürlükleri ve çıkarları ayırt edemez. Mısırlının itaat duygusu çok zayıftır. Çocuklar ebeveynlerine itaat etmez. Gençler babalarını kontrol eder; okullu çocuk da toplumu. Eskiden ‘kırbaç’ cezası Mısırlının korkup saygı duyduğu tek otoriteyi sağlıyordu. Sorgulamadan itaat ederlerdi. Mısırlı, telkinleri anlamaz, telkinin tek sebebinin korkutmak olduğunu düşünür. (Mısırlı) tarih boyunca hiç kendi isteğiyle otorite ya da hukuk tanımamıştır. Asla toplumun yararına kendi tutkularını bastırmamıştır.

²⁷¹ Memorandum No.4509, 10 Ekim 1881: Mısır’ın Yönetiminin Tarihi (History Of The Administration Of Egypt). 1840-81, Egypt no: 3 (1880) Bay Malet’in Raporu.

²⁷² Memorandum No.4509, Bay Malet’in Raporu. Gillard, David, Kenneth Bourne, and Donald Cameron Watt. *British Documents on Foreign Affairs--Reports And Papers From The Foreign Office Confidential Print: The Ottoman Empire in North Africa, Intervention in Egypt and the Sudan, 1876-1885*. Vol. 9. University Publications of America, 1984, s.16 İngiliz güdümünde yönetime gelen yeni Hıdiv Tevfik’in hükümetinin de bu konuya eğildiğini ve Mısırlıların da bu uygulamalardan memnun olduğunu görüyoruz. Bu minvalde Luksor’daki İngiliz konsolosunun raporuna göre, hasattan elde edilen ürüne göre gerekli toprak vergisi toplanmış, angaryayla ilgili olarak, kişi ve develerin hizmet verdiği çiftlikler belirlendi ve çoğu kendi isteği üzerine hizmet vermekteydi. İşler angarya biçiminde değil, “çalışanların kendi köylerinin ihtiyacına göre yapılan kamu hizmetleriydi”. A.g.r, s.17

Ahlaki disiplin açısından çok zayıftır.²⁷³ “Kırbaç cezası” meselesi, İngilizlerin bu hukuk tanımazlık karşısında yasal bir zeminde gösterdikleri ısrarlı tavrın sınırını temsil ediyor. Elbette İngiliz idaresinin Mısırlıları bahsettikleri bu sindirilmiş bireysel halden sıyırmaları, toplum hayatına faydalı olmaları, tam olarak “uygarlaşmaları” gerekliliğine binaen bu tür cezalara yasal sınır koymuş oldukları açık.

İngiliz otoriteleri cezayı görünüşte kaldırmış olmalarına rağmen, özellikle toprak malikleri ve kolluk kuvvetlerinin cezayı fiilen uygulamaya devam etmelerine göz yumdu.²⁷⁴ C.F. Moberly Bell Mısır seyahatnamesinde bahsettiği üzere, Asyut’a yaptığı bir ziyarette , trende Sara isminde bir Kıptî ile yaptığı söyleşide bu konuya değiniyor; *“Kırbaç yoksa, vergi de yok! Sara için fellahların vergi vermesi için duydukları heyecan inanılmazdı. (...) Kırbaç, kaldırılmamış mıydı, sorusundan rahatsız oldu, Müdür’e (Mudeer) dönerek böyle bir uygulamadan haberi olup olmadığını sordu. (...) Müdür, artık böyle bir uygulama olmadığını belirtti, yine de bu tecrübe Sara’nın teorisini yanlışlamadı. (...) İnanın bana beyefendi, kırbaç yoksa, vergi de yok, dedi”*²⁷⁵

Fellah “sınıfı” İngiliz yönetimine göre, bilinçli bir sınıf değildi, nitekim topyekûn hareket etme yetisine sahip değildi. Hatta Mısırlı memurlar için de fellah sınıfı; cahil, oy vermenin önemini bilmeyen, hatta seçim kağıdında isminin olup olmadığını dahi anlayamayacak insanlardır, dolayısıyla anayasal haklar konusunda talepleri, istekleri anlamsızdır. Ancak milliyetçi akımların yanında politize olmalarının temel sebebi, El-

²⁷³ F.O. 848/3; Rev. J.r. Alexandre D.D. Notes on the Reconstrution of Affairs in Egypt, 1920 (Mısır’da İlişkilerin Yeniden Kurgulanması Üzerine Notlar)

²⁷⁴ Kamal El-Menoufi. (1982). The Orientation of Egyptian Peasants towards Political Authority between Continuity and Change. *Middle Eastern Studies*, 18(1), 82-93.

²⁷⁵ C.F. Moberly Bell, From Pharaoh to Fellah, Gardner, 1888, ss.82-83

Ezher öğrencilerinin kendilerini ajite etmeleridir.²⁷⁶ Yani Ezher kaynaklı İslamcı hareketin köylü üreticiyi harekete geçirdiği, ancak buradan gelen “demokratik” itirazların sınıfsal bir temeli olmadığına ısrarcıydılar.

Fellahlar, Lord Cromer’in tarım ve sulama politikalarından memnundu, Lord Cromer’den sonra Mısır Başkonsolosluğu görevine gelen Sir John Eldon Gorst’un Hidiv’le yakınlaşma politikası ise hoşlarına gitmiyordu. Fellahların hoşuna gitmeyen, ziraatten sorumlu muavinlerin görevlerini kötüye kullanmaları, rüşvet ve yolsuzluğun yaygınlaşmasıydı. Muavinlerin, müdirlerin fellahlar üzerinde baskılar uyguladıkları biliniyor, hatta “kuru pamuk dalları yaktıkları ya da pamuk tarlalarını solucanlardan temizlemedikleri” gerekçeleriyle fellahları mahkemeye veriyorlardı.²⁷⁷ Böylece Omda ve Şeyhler de fellahlara istedikleri gibi davranmaya başladıkları ve fellahlara ağır vergiler ödetilmeye başlamasında kolluk gücünün, “*Ghaffir Sistemi*”²⁷⁸ ne dönüştürülmesinin de etkisi oldu. I. Dünya Savaşı’nda Omdalar, fellahlara “Amele Taburları”na (E.L.C) “gönüllü olarak” almak için kötü muamelede bulundular.²⁷⁹ Bu adaletsiz gidişatın

²⁷⁶ FO 848/3 Ali Mitwally al-Fatit’in, tarih belirtilmemiş raporu, El-Barum, Farqous Mahallesi, Sharkieh

²⁷⁷ FO 848/3 Ali Mitwally al-Fatit, a.g.r.

²⁷⁸ Mısır’daki kolluk gücü sistemi. Miralay A. Wise tarafından 26 Aralık 1919’da hazırlanan bir rapora göre, 1919 yılında bu güç içinde tam zamanlı çalışan 45000 kişi bulunuyordu. Ghafirler, tam zamanlı olarak 3 yıl hizmet etmek zorundaydılar. Wise’a göre maaşları yetersiz olduğundan hırsızlık yapıyorlardı. Her ne kadar 1919 olayları kontrol altına alınmış olsa da bu topluluk, toplum hayatında huzursuzluk yaratıyordu, dolayısıyla maaşlarının doğrudan hükümet tarafından verilmesi gerekiyordu. FO 848/6, Miralay A.Wise Bey, Chief Inspector of Nizam 26 Aralık 1919, Provincial Police and Ghafirs.

²⁷⁹ Ellis Goldberg, “Peasants in Revolt - Egypt 1919,” *International Journal of Middle East Studies*, vol. 24, 1992, s.270.

İngiltere açısından tehdit edici tarafı, çiftçi-üretici işgücü olan ve Mısır'daki üretimin fellahlara; omdalar, şeyhler, çeşitli makamlardan memurlar yapılan zulmün tiranlığı arttıracığı ve İslamcı hareketlerin bu sınıf üzerindeki etkilerini arttıracığına ilişkin endişelerdi.²⁸⁰ Lord Cromer döneminde yapılan politik organizasyonun başarısına olan inanç kuvvetliydi, bu dönemdeki kargaşanın sebebinin Cromer'in kurduğu sistemin bozulmasına bağlanıyordu.

Milliyetçi hareket Mısır'da Mustafa Kamil'in liderliğinde baş gösterdiğinden beri (1906'da gerçekleşen Dinşavay Vakası'nın²⁸¹ ardından) çiftçiler bu düşünceye mesafeliydi. Bu duruşlarının nedenlerinden birinin, Lord Cromer zamanından beri elde ettikleri avantajlar olduğu kanısı yaygındı. Bu sebeple harekete karşı temkinliydiler.²⁸² 1914 yılında Osmanlı ve Alman birliklerinin Sina üzerinden Süveyş Kanalı'na yaptığı saldırı, bu bölgenin öneminin İngiltere açısından artmasına sebep olmuş, savaşın faturası ise, Mısır kaynaklarına ve toplumuna kesilmişti: Tüketici fiyatları arttı, Mısırlı ve yabancı toprak sahipleriyle tüccarlar durumdan faydalandılar, alt sınıflar üzerindeki vergilendirme arttı.²⁸³ Savaş sırasında Almanya-Osmanlı paktının Süveyş Kanalı hareketleri²⁸⁴ sonucu doğan zarar sebebiyle bölgede Mısır Amele Taburları ve Deve Ulaştırma Taburları kurulmuş, başta gönüllü olan bu birlikler daha sonra zorla

²⁸⁰ F.O. 848/3, Ali Mitwally al-Fatit, a.g.r.

²⁸¹ IV. Bölümde detaylı olarak bahsedilecektir.

²⁸² Hatta Mustafa Kamil'in ve Mısır Milliyetçiliği hareketinin genel olarak taşradan ziyade büyük şehirlerde etkili olmasının sebeplerinden biri buydu. "(...) ilk defa çiftçi, milliyetçileri dinlemek istiyor, işgalden beri ilk defa bize karşı çıkıyor." F.O. 848/3: Fellahların Rahatsızlıkları: "15 Yıl Mısır'da yaşamış bir İngiliz'in kaleme aldığı notlardan."

²⁸³ Vatikiotis, a.g.e, s. 244

²⁸⁴ Ümmü Gülsüm Polat, Osmanlı Devleti ve İngiltere Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015.

oluşturulmuştu.²⁸⁵ Böylece 1914 öncesine kadar İngiliz yönetiminden son derece memnunken, fellahların idareye dair rahatsızlıkları başlamış oldu.

1919-1920 yıllarında, bu yıllarda milliyetçilerin çıkardığı sorunlara rağmen, İngiliz bürokratlar İngiltere'nin Mısır'da adalet, eğitim ve devlet bürokrasisinde yapacakları reformlarla bu karmaşayı aşabileceği düşüncesindeydi. Ancak, komisyonun yazışmalarında bağımsızlık fikrine mesafeli olunsu da, Zaglul Paşa'nın bu süreçteki etkinliğinin arttırılmasına olumlu yaklaşıldığı görülüyor. Bu dönemde mutlaka bağımsızlık verilecekse, bunun kontrollü bir bağımsızlık olması gerektiği, bunun da ancak ve ancak İngiliz çıkarlarının gerektiği gibi gözetilmesi ve yabancıların Mısır'daki varlıklarının ve faaliyetlerinin garanti altına alınabilmesiyle gerçekleşeceğinin üzerinde duruluyor.

²⁸⁵ I. Dünya Savaşı sırasında bu Amele Taburları ve Deve Ulaştırma Taburları'nın etkin bir biçimde kullanıldığı, bu taburların Omdaların zoruyla köylülerden oluşturulduğu bilinmektedir. Nitekim büyük toprak sahipleri ve Kom Ombo gibi şirketler bu durumdan şikayetçi olmuşlar, Amele Taburları'na asker alımı sebebiyle işgücü maliyetlerinin artışından şikâyet etmişlerdi. Goldberg, a.g.e, s.270. Hem Amele Taburları hem de Deve Ulaştırma Birlikleri'ne askere alım biçimi, "yeni bir angarya" olarak ortaya çıkıyordu. PG Elgood. *Egypt and the Army* . Oxford University Press, 1924, Alıntıl原因; David Killingray, "Labour Exploitation for Military Campaigns in British Colonial Africa 1870-1945," *Journal of Contemporary History* 24, no. 3 (1989): s.485 Ayrıca Omdaların fellahlara özellikle zulüm uyguladıkları, daha az erkeğin olduğu ailelerden asker alımı yaparak adil bir organizasyon yapmadıkları iddia ediliyordu. F.O. 848/3, Ali Mitwally al-Fatit, a.g.r.

5.3. İngiliz Yönetimi ve Protestanlar

Lord Cromer’a göre “İslam bir sosyal sistem olarak iflas etmişti”, nitekim Protestanlık gibi çağın gerekliliklerine ayak uyduramamıştı.²⁸⁶ Cromer, Hristiyan ahlakı Mısır toplumuna taşımayı hedefliyordu. Böylece, özellikle Protestanlığın Avrupa kültüründe ve ekonomisinde yarattığı etkiyi Mısır’da da yaratacaktı. Nitekim Protestanlığın daha “esnek” bir versiyonu İngiliz toplumunu ruhsal olarak birleştiren bir unsur haline gelmişti. Cromer’a göre Avrupalılaştırmış bir Mısırlı’nın güvenilir olmasının temel sebebi, tüm değerlerini kabul ettiği bir sistemin en önemli ögesi olan Hristiyanlıktan kaçınmasıydı.²⁸⁷ Bu düşüncelerine rağmen Cromer, Protestan misyonerlerden çekiniyordu. Hatta Müslümanları politik olarak olumsuz etkileyip, bir İngiliz karşıtlığını tetikleyeceğinden endişe ederek biraz daha güneye, Müslümanların daha az olduğu bölgelere sürmeye çalıştı.²⁸⁸ Yoğunlaşan Protestan misyoner faaliyetler sonucu din değiştirmelerin sıkça görülmesiyle, özellikle İslam hukukuna ilişkin itirazlar daha yüksek sesle dile getiriliyordu. 1919 yılına ait İngiliz belgeleri arasında Kahire’de yaşayan, İslam’dan Hristiyanlığa geçmiş olan Şeyh Bulus Al Rimawi’nin de bazı durum tespitleri, itirazları ve taleplerinin içerdiği bir rapor da bu yöndedir.²⁸⁹ Raporda vurgulandığı üzere şikayetler ağırlıklı olarak İslam Hukuku’nun yarattığı ayrımların Protestanlar üzerinde bir baskı unsuru haline geldiği üzerinde duruyor: “Ben ve

²⁸⁶ Peter J. Cain, *Character And Imperialism: The British Financial Administration Of Egypt, 1878–1914*, Journal of imperial and Commonwealth History, 34: 2006, ss.192-193

²⁸⁷ Cain, a.g.e, s.193

²⁸⁸ Heather J, Sharkey, *American Evangelicals in Egypt: Missionary Encounters in an Age of Empire*. Princeton University Press, 2013.

²⁸⁹ FO 848/3: Bulus Al Rimawi, Lord Milner Komisyonu’na Memorandum, tarih verilmemiş rapor.

Hıristiyanlığa kendi arzusuyla geçenler, bu sayede elde ettiğimiz ahlaki ve dinsel üstünlükleri gerçekleştirmiş insanlardık ve bunu yaparak prestij kaybına uğradık, sadece kendi halkımızın değil, aynı zamanda tüm Müslüman ve İslam Hukuku'nun nezdinde. Bu hukuk, sadece dışlanmışların değil, aynı zamanda tüm sapkınların da ölümünü emrediyor.” Hukuksal ayrımların toplumsal hayatını da yansıttığını, Müslümanların ve hatta Rimawi'nin “Yerli Hıristiyanlar” dediği Kıptîlerin dahi kendilerini dışladıklarından yakınıyor,.” Burada yerli Hıristiyanların da yaşadığı doğrudur. Ancak onlar da bizi dışlamaktadır, bunun sebebi de Müslüman çoğunluğu kışkırtmak istememeleridir. Kendilerini bize bağlamalarının, onlara zarar vereceği endişesi taşımalarıdır.” Rimawi bu noktada, sadece dışlanmalarından yakınmıyor, çoğunluğu Müslüman olan bir toplumda Kıptî topluluğun kendilerine göre “teslimiyetçi” yaşam biçimini de sorguluyor. Bu ifadeler aynı zamanda Mısır içinde bir Hıristiyan birliğinin gerekliliğine de vurgu yapmaktadır.

İslam hukukuna dair temel şikayetlerinden bir diğeri ise kadınların medeni haklarıyla ilgilidir, “*Merkezi bir hükümetin varlığı bizim için çok gereklidir. İslam hukuku miras haklarımızı ve diğer sosyal haklarımızdan bizi yoksun bırakmaktadır. Şeriat hukuku aynı zamanda kadını kapatmaya yöneliktir ve onun evlilik kurumunda ve kocasına karşı tüm korumalarına karşıdır.*” Al Rimawi'nin bu alandaki talepleri, sadece kadının medenî haklarının modern bir düzende karşılık bulmasını değil, aynı zamanda Mısır'da İngiltere önderliğinde kurulacak olan yeni düzenin daha “seküler/Avrupalı” olması gerektiğine dair taleplerdir. Bu seküler taleplerin Protestanlar tarafından dile getirilmesi genel anlamda İslam hukukuna dair itirazları da ortaya koymaktadır. Mısır'daki karma hukuki düzeni ile beraber toplumsal yaşam pratiklerinin de sekülerleştirilmesi yönündeki Protestan talepleri anlamlıdır. Bu bağlamda Rimawi'nin söylemiyle, “Yerli Hıristiyanlar” ile kendi arasındaki mesafeyi, İngiltere ile dinsel ortaklık kurarak kaldırmak istemesi de dikkat çekicidir.

III. BÖLÜM

İNGİLTERE’NİN MİSİR’DAKİ MİLLİYETÇİ SİYASAL AKIMLARLA İLİŞKİLERİ: 1906-1914

İngiltere’nin yerelde kurduğu ortaklıklar Mısır’daki siyasi varlığını daha güçlü kılıyordu. Ancak milliyetçi akımların toplumda farklı sınıflarında yaygınlaşmasıyla bu güç sürekli sınanıyordu. Cromer döneminin atılımlarıyla tarımsal üretimin artması üzerine toprak mülkiyeti de dönüşmüştü. Bu dönüşümle beraber, toplumsal sınıflar arasındaki gerilimler daha da arttı. İktisadi ve mâlî dönüşümlerden sonra milliyetçi akımların argümanlarına da alan açılmış oldu. Böylece 1906’da gerçekleşen Dinşavay Olayı’nın ardından yükselen milliyetçi refleksler 1919 yılına gelindiğinde bağımsızlık isteğini yüksek sesle dile getirebilecekti. İngiltere’nin değişmez tavrı ise, milliyetçi dalgayı tersine döndürerek kendi lehine çevirmeye çalışmak oldu. Yerel işbirliklerinin devam etmesi ve kurulan ekonomik ağların zayıflamaması için milliyetçi kesimlerle anlaşma zeminini kaybetmemek gerekiyordu.

Mısır, 19. Yüzyılın sonunda ancak kendi milliyetçiliğini ortaya çıkarabilmiş, Arap milliyetçiliğinin yanında bir alternatif düşünce akımı olarak Mısır’da yer bulabilmiştir. Mısır’daki milliyetçi akımlarını üç perspektiften değerlendirmek mümkündür. İlk olarak, etnik-dilsel bir tanımlama olarak “Arapların” Osmanlı tebaası olarak İmparatorluktan kopuş süreçleri ele alınabilir. İkincisi, istibdat rejiminin uzanmakta zorlandığı, uluslararası ticari ağlarının ekonomisine hakim olduğu Kahire, Beyrut gibi şehirlerdeki İttihat ve Terakki örgütlenmeleri ile “Arapların” ilişkileridir. Bu örgütsel bağlar, 1908 devriminden sonra bürokraside ve siyasette İttihat ve Terakki’nin kadrolarının yerleşmesiyle yine devlet-tebaa ilişkisine dönüşmüştür. Üçüncü perspektif ise, Mısır milliyetçiliğinin yerelde hem Arap milliyetçileriyle hem de diğer düşünce akımlarıyla

kurduğu ilişkilerle dönüşmesidir. Çalışmanın bağlamı gereği, bu bölümde Mısır milliyetçilerinin İngiltere ile kurduğu ilişki biçimleri tartışılacak, bu çerçevede Robinson'un yerel ticari ağlar üzerinden kurduğu teorisine siyasal aktörler olarak milliyetçiler de dahil olacak, böylece Saad Zaglul'un ve Vefd oluşumunun ortaya çıktığı siyasal-kültürel zemin ortaya koyulacaktır.

1. Mısır Milliyetçiliği ve Arap Düşüncesinin Çerçevesi

1882'de İngilizler Mısır'ı işgal ettikten sonra, Mısır'daki basın hayatı da canlandı. Kahire ve Bulak Matbaası zamanla hem “Mısırlı” kavramının hem de Arap milliyetçiliğinin de tartışıldığı eserlerin üretildiği entelektüel bir merkez haline geldi. Özellikle, *Al Muqtataf*, *Al Manar*, *Al Hilal* ve *Al Liwa* yüzyılın başında Arap dünyasına, Arapların ve Mısırlıların gözünden seslenen popüler yayınlardı. *Al Muqtataf*, Batı'da Freud, Darwin, Comte, Nietzsche gibi düşünürler tarafından üretilen Avrupa'nın önemli dergilerinde yer alan metinlerin çevirilerini yayınlayarak, Arapların bilimsel gelişmeleri takip ettiği yayın haline geldi.²⁹⁰

Mısır; Rıfa'al-Tahtavi gibi ilk akım Nahda düşünürlerinden, Ahmed Faris El-Şidyak gibi gezgin Marunî Araplardan, Cemaleddin Afgani gibi milli Arap kimliğinin inşasında ve Mısır'da yayılmasında büyük etkisi olan entelektüellerin ideolojik olarak beslediği ve aydın çevresine şekil verdiği bir coğrafyadır. Nitekim Mısır-İngiltere

²⁹⁰ İngiltere'nin etkisi altında çıkarılan bir yayındır. Robert L. Tignor, *Modernization and British Colonial Rule In Egypt, 1882-1914*. Princeton University Press, 2015, s. 249 İşgal, bu bağlamda ele alındığı Batılı güncel literatürde Mısır'ın entelektüel gelişimi açısından, belirli ölçüde “olumlanmaktadır” denilebilir Tignor, a.g.e, s.249-252.

ekseninde siyasal akımlar incelendiğinde, Mısır’da “Mısır Milliyetçiliği” ve “Arap Milliyetçiliği” zeminlerinin şekillendirdiği bir politik çerçeve olduğu söylenebilir.²⁹¹

1.1. Mustafa Kamil, Dinşavay Olayı (1906) ve Mısır Milliyetçiliği

Mısır’daki milliyetçi tabanın, İngiliz karşıtı özellik kazanmasında 13 Haziran 1906 tarihinde gerçekleşen Dinşavay olayının etkisi büyüktü. Bir grup İngiliz askerinin güvercinlere ateş ettikleri sırada köylülerle tartıştığı, sonunda da köylülerin askerler tarafından vurulduğu bu olay basının da çabasıyla büyük etki yaratmıştı. Lord Cromer olayı Sir Grey’e, şöyle aktarıyordu; “Bir Mısırlı kadının arbedede hayatını kaybettiğine dair bir dedikodu kulağıma geldi. Öyle görünüyor ki (İngiliz) askerler olay gerçekleştiğinde silahsızdılar. Ayrıca kampı terk eden iki devriyenin köylülerle çatıştığı, bir Mısırlının kafatasının çatladığı, diğerlerinin silahla ve tüfekle yaralandığını da duydum (...)”²⁹² Dinşavay adlı köyde gerçekleşen bu olayın büyümesine sebep olan, İngiliz karşıtlığı ile bilinen Mustafa Kâmil’in çıkardığı *el-Liva* dergisinin bu olayın üzerine gitmesiydi. *Liva* bu olayı büyüttükçe, Mustafa Kamil’in milliyetçi argümanları da yayılmak için zemin buldu. Fakat Bay Findlay’in Edward Grey’e yazdığı gizli damgalı mektupta olayın *Liva*’da ele alınış biçimiyle ilgili izlenimleri aksi yönde, “pan-İslamcı ve işgal karşıtı Mısır partisinin” yayın organı olan *Liva*’nın dahi olaya karışan İngiliz

²⁹¹ Bu çerçeve, I. Dünya Savaşı ve Osmanlı’nın dağılışı sürecinde Bolşevik ve “Kemalist”(İngilizlere ait bir tanımlama) akımların da dâhil olduğu bir çerçeveydi.

²⁹² F.O. 371/66: Lord Cromer’in Sir. E Grey’e yolladığı 191 numaralı telgrafının özeti, Kahire, 14 Haziran 1906. Konuyla ilgili Cromer ile General Bullock ve Butros Gali Paşa arasındaki yazışmalarda durumun yarattığı kriz yer alıyor. Olay üzerine General Bullock’un Cromer’e 14 Haziran 1906’da yazdığı raporda ise, Dinşavay’da meydana gelen bu olayın davasının özel bir mahkemede görülmesini talep eder. F.O. 371/66: Mısır Tümgenerali Bullock’un Lord Cromer’le yazışması.

memurların silahlarını ateşlemek konusunda çekingen davrandığını ifade ettiği yönünde. Hatta gazetenin hem köylülerin bu hareketinin plansız olduğu ve politik motivasyonunun pek olmadığı iddiasındaydı.²⁹³ Bu olaya ilişkin yorumlarından da anlaşıldığı üzere İngilizlerin genel olarak Mısır milliyetçiliğinin omurgasını oluşturan fikirlere dair net bir analizi olduğu tartışmalıdır.

Nitekim Ümmet Partisi (Ahmed Lütfi) ve ileride bahsedilecek olan Muhammed Ferid gibi örneklerin arasından sıyrılan Mustafa Kâmil'in Osmanlı Devleti'nden yana tavrı, Osmanlı halifesinin liderliğini benimsemeye devam etmeleri, hem diğer Mısır milliyetçileriyle hem de Suriyeli entelektüellerin Mısır'da yürüttüğü "Arapçılık" faaliyetleri ile çatışıyordu.²⁹⁴ Ancak hem Mısırlı milliyetçilerin hem de Suriyeli Arapçılık hareketlerin henüz bir fikir birliğine ulaşmak konusunda ideolojik zeminleri kuvvetli değildi: Mısır milliyetçilerinin "Mısır Mısırlılarıdır" şiarı Osmanlı yönetiminin devamlılığı talepleriyle pek uyuşmuyor, Suriyeli Araplar da Arap birliğinin ideolojik zemini konusunda net bir tavır ortaya koyamıyorlardı.²⁹⁵

Öte yandan, daha önce de incelendiği üzere İngiltere'nin Mısır'la ilgili tüm planları "ticari" ve "stratejikti". Ayrıca, bu stratejik ve ticari konumlanma Süveyş Kanalı etrafında şekillenen bir iktisadi planlamayı içermektedir. 1904'te yapılan Dostluk Antlaşması, en azından İngiltere'nin Mısır'daki çıkarlarını Avrupa nezdinde teyit

²⁹³ F.O. 371/66: Findlay'in Edward Grey'e Mektubu, 23 Haziran 1906, Gizli, Kahire

²⁹⁴ *Al-Hilal*, *al-Muqtataf* gibi önemli yayınların sahipleri Suriyeli entelektüeller, bu dönemde çıkan yayınların neredeyse %15'ine sahiptiler. Oysa sayıları Mısır nüfusunun üçte birinden azdı. Ami, Ayalon. *The Press In The Arab Middle East: A History*. Oxford University Press on Demand, 1995, ss.52-55

²⁹⁵ Hasan, Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul (1998), s.139

etmesini sağlamıştı.²⁹⁶ 27 Ekim 1906 tarihinde Fransız *Le Temps* dergisinde, 8 Nisan 1904'te imzalanan Dostluk Anlaşması ile ilgili Mustafa Kâmil'in kurduğu Hizbu'l-Vatan Partisi anlaşma metnini de içeren bir makale yayınlandı. Makale, Hizbu'l-Vatan'ın İngiltere'nin siyasetine karşı uluslararası bir zemine ihtiyacı olduğunu ortaya koyan bakış açısını içeriyordu. İngiltere'yle yapılan bu antlaşmanın Fransa'nın Kahire'de 22 yıldır İngiltere'ye karşı yürüttüğü siyaseti sona erdirdiği, ancak Fransa'nın Mısır'daki çıkarlarından vazgeçme niyeti olmadığını ortaya koyuyordu: Mustafa Kâmil'in *Mesele-i Şarkiyye* makalesinin tartışmalarının sürdüğü bir dönemde yazılan makalede, Mısır milliyetçiliğinin tıpkı İstanbul'da doğan Panislamizm gibi yerel bir hareket olduğu, Mısır'ın özgürlüğünü diriltmek istediği ancak bunu İngiltere'ye karşı, uluslararası bir zeminleri olmadıkça yapamayacaklarını, onların da tıpkı Fransa gibi uzun zamandır İngiliz işgaline karşı olduğu ve bunu protesto ettiği ancak *francophile* olmalarından ötürü Fransa'nın ajanı olmakla suçlandıklarını belirtiyordu.²⁹⁷ “8 Nisan 1904'te İngiltere'ye bir söz verip, 22 yıldır uğraştığımız politik aktivitelerden vazgeçmiştik. (...) Mısırlılar bizi kendi taraflarında görmüyorlar. Türkler de Mısır'daki hukuki süzerenliğini devam ettiriyor”.²⁹⁸

2. Türklerin Mısır'daki Siyasî Faaliyetleri

I.Dünya Savaşı'na kadar olan süreçte İngilizlerin Mısır'la ilgili politikalarında etkili olacak olan iki unsur İttihat ve Terakki'nin 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı

²⁹⁶ Vatikiotis, a.g.e, ss. 240-41

²⁹⁷ FO 371/68 Grey Bart M.P'nin mektubu ve 27 Ekim 1906 Tarihli “Le Nationalisme Égyptien” adlı *Le Temps* makalesi.

²⁹⁸ FO 371/68, “*Le Nationalisme Égyptien*.”

iktidara gelmesi ve İngiliz-Alman rekabetidir.²⁹⁹ İngiltere'nin stratejisi hem Mısır üzerindeki Alman etkisini, hem de Kahire'de örgütlenmiş olan İttihat ve Terakki'nin buradaki muhalif kesimlerle olan etkileşimini engellemeyi amaçlıyordu. Antonious'un, *The Arab Awakening* adlı klasik eserine göre İttihat ve Terakki'nin Araplarla ilişkiler bağlamında iki hatası vardı. Bunlardan ilki Osmanlıcılık ve Pan-Turancılığın bağdaşmayacak "ideolojiler" olduğunu görememeleriydi. İkincisi ise merkezîyetçi politikalarıydı.³⁰⁰ İttihatçıların 1789 yılındaki Fransa ile 1908 yılındaki Osmanlı İmparatorluğu arasındaki farkı görmemeleri bu hatanın ana sebebiydi. Paris, Fransız İhtilali'nden sonra, önce kültürel ve ekonomik bir merkez haline gelmiş sonrasında yönetsel olarak da merkezîleşmişti.³⁰¹

Osmanlı'da ise imparatorluk şemsiyesi altında, etnik ve dinî çeşitliliğin olduğu toplumsal yapı için milliyetçilik birleştirici değil, parçalayıcı bir rol oynuyor, dilsel ve kültürel farklılıklar çevreden merkeze yapılan ayrılıkçı bir baskıya sebep oluyordu. Oysa İstanbul, imparatorluğun etnik çeşitliliğini yansıtmaya rağmen Paris'ten farklı olarak, bu kültürel birliğin merkezi değildi.³⁰² Pek çok merkezin aynı anda ticari akışın merkezi olması İstanbul'u son tahlilde ana karanın merkezi olmaya zorluyordu. Antonius'a göre, bu ticari merkezlerdeki kültürel çeşitlilik, merkezîyetçi siyasetin işlememesinin ana sebebiydi.³⁰³ İşlemeyen merkezîyetçi siyaset, milliyetçi akımların önünü açmış oldu. Bu siyasetin engelleyemediği milliyetçi akımlardan biri de Arap milliyetçiliğiydi. Buradan

²⁹⁹ P. J. Vatikiotis, *The Modern History of Egypt*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1969, ss.240-41

³⁰⁰ George, Antonius, *The Arab Awakening: The Story of The Arab National Movement*. Pickle Partners Publishing, 2015, s.107

³⁰¹ Antonius, a.g.e, s.107

³⁰² Antonius, a.g.e, s.107

³⁰³ Antonius, a.g.e, s.107

hareketle, Arap milliyetçisi kimi örgütlerin zamanla adem-i merkeziyetçi bir nitelik kazandığı söylenebilir.

2.1. Kahire'deki Adem-i Merkeziyetçi ve Milliyetçi Yapılar

Merkeziyetçi siyasetin işlevini yitirmesi üzerine Kahire'deki entelektüel gündemde adem-i merkeziyetçi fikirlerin önemli bir yer tuttuğunu görüyoruz. 1912 yılında Kahire'de *Al-Hizb al-Lamarkaziya al-Idariya al-'Uthmani* (Osmanlı Adem-i Merkeziyetçi Partisi), adındaki örgüt bu sürece örnektir. Kurucuları arasında; Reşid Rıza (Suriye, Tripoli'den bir Müslüman); Refik el-Azm'in (Şam'dan bir Müslüman) bulunduğu bu cemiyet, adem-i merkeziyetçi bakış açısına sahipti. Fargo'ya göre, şiarı “Din Allah için, vatan hepimiz için.” olan bu örgütte olduğu gibi adem-i merkeziyetçiliğin ilgi görmesinin sebebi, Balkan Savaşlarında Müslüman Arapların Osmanlı yönetiminin İslam topraklarını herhangi bir Avrupa müdahalesinden koruyamayacağını fark etmeleriydi. Bu cemiyetin de temel düşüncesi Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş ve düşüşe doğru gittiği, Arapların bu noktada birleşip, İmparatorluğun dağılışında haklarını korumaları gerektiği idi.³⁰⁴ Al-Lamarkaziyya örgütü kurucuları arasında Reşid Rıza'nın olması, Araplardaki bu kopuşa dikkati çekmektedir. Nitekim Rıza, siyaseten Osmanlı'ya bağlılığı ile bilinen bir düşünürdü, ancak zamanla politik duruşu değişime uğramıştır. Arap dünyasında çok okunan *Al-Manar* dergisini Kahire'de kurmuş ve editörlüğünü yapmıştır. İttihad-ı Osmanî'yi hararetle savunurken desteklediği İttihat ve Terakki'ye karşı kurduğu *Al Hizb Al Lamarkaziyya* üzerinden muhalefet etmiştir.³⁰⁵ 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Reşid Rıza'nın en çok korktuğu şey, Osmanlı'nın birliğini bozacak “ırkçılık taassubuydu”, ona göre Yunan, Bulgar ve Ermenilerle birlikte Araplar da “Arap

³⁰⁴M. A. Fargo, *Arab-Turkish Relations From The Emergence Of Arab Nationalism To The Arab Revolt, 1848-1916* , Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Utah), 1969, s. 223

³⁰⁵ Reşid Rıza, *İttihad-ı Osmanî'den Arap İsyanına*, Klasik Yayınları, 2007, ss.11-13

Kardeşliği”ni kurarak bu akıma kapıldılar. Sadece Araplar değil, İstanbul’daki kimi gazeteler de Türkçülük yapmaya başladı. Türkçe’den Arapça sözcüklerin ayrılması üzerine yazıp çizdiler, bu da Rıza’ya göre Araplarda “üzüntü” yaratmıştır.³⁰⁶ Oysa Rıza Türkler ve Arapların kopmaması için çok çabalamış, hatta bu iki halkın birbirine bağlılığıyla ilgili bir makale serisi hazırlayıp, kendi deyimiyle “Türk ırkçılığını vurgulayan” *İkdam*’da yayınlamış, böylece “Arapların kızgınlığının ortadan kalkacağını” ummuştur.³⁰⁷

Arap tebaada hâkim olan bu fikre yöneltilecek argümanlardan biri; federal düzen yanlısı düşünce kulüpleri ya da cemiyet oluşumlarının üyelerinin hepsinin Müslümanlardan oluşmamasının, hatta gayri Müslimlerin “Arap aydınlanması” çerçevesinde önemli bir yer tutmasının, “İslam Toprakları”nın koruyuculuğunun amaç edinilmesi açısından nasıl bir sonuç doğuracağıdır. Temelde “Arap milliyetçiliği” kendi iddiasına rağmen farklı coğrafyaları kapsayacak bir ortak değerler bütününe ortaya koyma yeterliliğinden yoksundu. Aslında işaret edilen bu coğrafyada, bugün ayrı ayrı ulus-devletleri oluşturan Osmanlı eyaletlerinin ortak yönü, Osmanlı Devleti’nin hepsini benzer bir yaklaşımla, yerel elitler kanalıyla yönetmiş olmasıydı. Nitekim bu dönemde Arap dili, kültürel değerlerini ve siyasetini savunup Kahire’de örgütlenen farklı bakış açılarına sahip örgütler de mevcuttu. Kahire’de örgütlenen çok sayıda adem-i merkeziyetçi cemiyet ve partinin yanı sıra, *al Muntada al Adabi* (İstanbul) ve *al-Qahtaniya*-Kahtaniyye gibi tek ve bağımsız bir Arap monarşisini savunan örgütlerin de ortaya çıktığını görüyoruz. Mısır’daki bu örgüt çeşitliliğinin temel sebeplerinden biri Jön Türklerin anayasacı çizgisi, diğeri ise Hindistan’daki Seyyid Ahmad Khan’ın liderliğini

³⁰⁶ Reşid Rıza, a.g.e, ss.155-158.

³⁰⁷ Reşid Rıza, a.g.e, s.156

yaptığı reform hareketiydi.³⁰⁸ Hindistan’la sömürge yapısı açısından kurulan benzerlik, milliyetçi akımlar için de geçerlidir. Vatikiotis’e göre 1914 yılına kadar Mısır’da Osmanlı Sultanının Avrupa Emperyalizmine karşı en sağlam garanti olduğuna dair inanç sürüyordu. Bu fikir, özellikle dönemin Türk-Mısır asıllı şairi Ahmed Şevki³⁰⁹ (*Shawqi*) ve Mısırlı şair Hafız İbrahim’in bakış açısına dayanmaktadır. Nitekim Şair Şevki Osmanlı yanlısıydı, hatta 1911’de Trablusgarp’ta İtalyanlara karşı savaşmak üzere Müslümanlara bir çağrı dahi yapmıştı.³¹⁰ Öte yandan 1882 işgaline, Afgani’nin de etkisiyle İslami bir itiraz da yapılmıştı. Arabi Paşa ve arkadaşlarının Abdülhamid’in Pan-İslamizm politikasına tam karşılık gelen anti-emperyalist bir söylemi zamanla geliştirdi ve Arap milliyetçiliğinin bir parçası haline geldi.

1882-1906 arasındaki dönemde yapılan tarımsal ve iktisadi reformlar, toprakla beraber toplumun sınıfsal yapısını da dönüştürmüştü. İngilizler, en azından 1906 yılındaki olaylara kadar üreticiler gözünde yaptıkları bu reformlar üzerinden meşru bir yere sahip olmuştur. Böylece, Osmanlı merkezi otoritesi toprakları üzerinde oldukça zayıflamış, gazete ve türlü politik malzemenin ve eleştirinin yasaklandığı “İstibdat” döneminin yaşanmasının da etkisiyle Kahire, modernleşmeci Osmanlı aydın kitlelerinin uğrak yeri, hatta Paris, Selanik örneklerinde olduğu gibi, adeta sığınağı haline gelmişti. İngiliz himayesi, sadece Osmanlıcılığın değil, Lübnan gibi iç savaş ve mezhep çatışmasının yoğun olduğu bölgelerden gelen Hristiyan Arap entelektüellerinin de kendilerini rahat

³⁰⁸ Vatikiotis, a.g.e., s.177

³⁰⁹ Şevki, II. Abbas Hilmi’nin himayesindeydi. 1914’te Osmanlı’dan yana tavır alıp azledilip, Hüseyin Kamil Mısır Hıdivi olarak atanana kadar onun cephesinden İngilizleri sert biçimde eleştirdi, bu sebeple İspanya’ya sürüldü. 1919’da Mısır’da milliyetçi ayaklanmaların başladığı sıralar döndü, genç Mısırlılar tarafından coşkuyla karşılandı. Hüseyin Yazıcı, *Mısırlı Bir Arap Şairi Ahmed Şevki ve Şiirlerinde Sultan II. Abdulhamid*. İlmi Araştırmalar, 2014, 4, ss.180-181

³¹⁰ Vatikiotis, a.g.e., s.177

ifade edebildikleri bir zemin oluşturmıştu. *Nahda*, yani Arap aydınlanmasının yeni merkezi olan Kahire, bu anlamda hem Türk hem de Arap kimliğinin ana unsurlarının olduğu havza olmuştu.

Mısır'daki bu entelektüel hareketlilik içinde II. Abdülhamid'in istibdat rejimini eleştiren ve Kahire, Paris, Selanik gibi merkezlerde örgütlenen İttihat ve Terakki Mısır'da da bir şube kurdu. Bu şube çerçevesinde yürütülen faaliyetler II. Meşrutiyet'i ilanını hazırlayan koşullar çerçevesinde önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim Kahire'deki siyasal faaliyetler bu demokratik taleplerin içinde, ideolojik olarak "İslamcı bir çizgiyi" takipten çekinmedi, hatta bu yorumun temsilcisi oldular; örneğin Mizancı Murad Bey, Mısır şubesinin örgütlenmesine katkı sağlamak üzere 1895 yılında Kahire'ye gitti.³¹¹ İttihat ve Terakki'nin propaganda yayınlarından "Mizan" gazetesini Mısır'da yayınlamaya başladı. Mısır'da istibdat rejimine karşı çevreler, hali hazırda Kahire merkezli faaliyet gösteren Çerkes entelijensiyasının çıkardığı İttihad Gazetesi, Osmanlı yanlısı gruplar; İttihad-ı Osmanî'nin yayıncısı Ahmed Saib Bey, Ali Kemal liderliğinde çıkan "Türk" gazetesi gibi yayınların etrafındaki siyasi gruplardı.

2.2. İttihat ve Terakki'nin Mısır Şubesi

İttihatçı hareketin Mısır'da siyasi çizgisi daha İslami bir çehreye sahip çevrelerde örgütlenmesinde Murad Bey ve *Mizan*'ın etkisi oldu.³¹² *Mizan*'ın *Meşveret*'e karşı etkinliğinin artmasında "Osmanlılıkla sınırlı tutulmayan, İslamiyet'in de kurtarılmasının da amaçları olduğu tezini işleminin" etkisi olduğu görülüyor.³¹³ Dolayısıyla

³¹¹ Hanioglu, Şükrü (1985). *Bir Siyasal Örgüt Olarak "Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti" ve "Jön Türklük":(1889-1902)* (Vol. 1). İletişim yayınları, s.477

³¹² Hanioglu, a.g.e, s. 205

³¹³ Hanioglu, a.g.e, ss. 205-206

İttihatçılığın Mısır'da yaygınlaşması, hareketin (en azından Mısır şubesinin) ideolojik olarak İslamî bir tasavvurla da donanmasına da kapı açmış oldu. Ayrıca bu yapı İngiltere için, Mısır'ın dışişlerine Osmanlı müdahalesi anlamına gelecek herhangi bir hamleye de zemin oluşturması demektir. Bu sebeple İngiltere İttihatçıların Saray karşıtlığından faydalanıp Mısır'daki konumlarını güçlendirmek istiyordu. Nitekim 1890'larda³¹⁴ Murad Bey'in Mısır'da bulunması ve burada Saray karşıtı propaganda yapmasının İngiliz Yüksek Komiserliği açısından hem Türk-İngiliz ilişkilerini etkileyeceği, dolayısıyla "Sultan hakkındaki üslubunu değiştirmemesi halinde faaliyetlerine engel olunacağını" kendisine bildirildiği biliniyor.³¹⁵ Mısır'daki Jön Türk örgütlenmesi, örgütün genelinde yaşanan krizlerden etkilenerek, 1902 Kongresi'nden önce zayıflamaya yüz tuttu. İttihat ve Terakki'nin Mısır Şubesi'nde yaşanan ayrılıklar ve krizlerde Hidiv'in arabulucu tutumunun etkisi oldukça fazladır. 1900'lerin başlarında Bahriyeli Rıza Bey'in liderliği altındaki Mısır Şubesi'ndeki krizler, bu grubun çıkardığı *Hak* gazetesinin Saray'a satılacağına dair bir iddianın ardılı idi.³¹⁶ Bu iddialar üzerinden yürüyen tartışmalar neticesinde, Hidiv'in desteği ile "*Şafak Osmanlı İttihad Cemiyeti*" adı altında İsmail Kemal Bey etrafında İttihad ve Terakki örgütlenmesinin ötesine geçen bir yapı yeniden örgütlendi. Ancak tabanı olmayan bu grup, zamanla Mısır'daki etkinliğini kaybetti.³¹⁷

³¹⁴ Jön Türklerin 1890'lardan itibaren Kahire'de bulundukları politik faaliyetler gazete çıkarmakla sınırlı değildi. Abdullah Cevdet, 1905'ten itibaren *İctihad*'ı, "*Uyanınız, Uyanınız!*" adlı kitabı yayınlamış; Abdullah Cevdet ve Ahmed Rıza'nın Kahire'de kaldıkları süreler boyunca özellikle modern eğitimin iyileştirilmesi üzerine çeviriler yapmıştı. Mustafa Gündüz, *Educational Books Published By Young Turks In Egypt (1890-1908)*, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 9 (2010): 1090-1095.

³¹⁵ Hanioglu, a.g.e, s. 208

³¹⁶ Hanioglu, a.g.e, s.385

³¹⁷ Hanioglu, a.g.e, s.387

Nitekim İttihat ve Terakki'nin örgütsel varlığı sona erse de, etkinliği farklı biçimler olarak devam etti.

Bu biçimler, İttihatçı anlayışın İslamcılığa daha yakın bir kolunu temsil etmeye devam etmiştir. Ali Kemal, Şerafeddin Mağmumî, Mehmed Arif Bey'in oğulları Necmeddin Arif ve Celaleddin Arif'in dahil olduğu "Türk" adlı derginin etrafında örgütlenmiş bir grup Kahire'de etkinlik göstermeye başladığı zaman Necmeddin Arif, babası Mehmed Arif Bey'in "*Binbir Hadis*" ini yayınladı. Mısır'daki yapının genel eğilimi İslamcı bir çizgiye daha yakın olduğundan bu yayın kabul gördü. Necmeddin Arif'in yayınladığı, babası Mehmed Arif Bey'in 93 Harbi'ni anlattığı "*Başımıza Gelenler*" adlı eserinde ise, "*Mısır Üzerine*" başlıklı bir zeyli de bulunuyordu. Bu zeyilde, daha önce de değinildiği üzere, İsmail Paşa'nın yanlış politikaları ve Süveyş Kanalı projesindeki stratejik ve iktisadi başarısızlıklarını eleştiriyor, İngilizlerin Mısır'ı işgallerinde Mısır'daki kötü idarenin doğrudan payı olduğuna değiniyor, İngiltere'nin burada asker bulundurma amacının asla asayişten ibaret olmadığını üzerinde duruyordu.³¹⁸ Arif'e göre, "(...) *Demek Mısırlı yerli askeri masraflı Mısır'a aid olmak üzere İngilizlerin Mısır'da edindikleri bir fırka-yı maslaha-yı dâimedir.*" ³¹⁹ Mısır'da

³¹⁸ "İngilizlerin diploması istilahınca mesele-i eşgaliyesi yalnız memleketin asayişini muhafaza için askerini Mısır'da bulundurmaktan ibaret değildir. Şu anda Mısır'ın Mısırlı olarak mevcut olan on dört tabur kadar askeri, halkı aldatmak için başlarına fes giymiş olan ve rütbe-i muhtelefeyi mütezammın Hıdiv'in nezdinde mevcut olub da yalnız ism yerleri açık bulunan fermanlardaki açık yerlerin doldurulmasıyla başkalık namını takınan baş kumandası altında ve bunların cümlesi Mısır'ın İngiliz General konsolosu (Sir Evelyn Baring'in) taht-u emr ve nüfuzunda olduğu gibi, her alayın miralay, her taburun binbaşından başka mevcut olan kaymakamı Mısır hazinesinden iz'af-ı mezaif maaşlar almak şartıyla yine İngilizler'den mensubdur." Mehmed Arif Bey, a.g.e, s.518

³¹⁹ Mehmed Arif Bey, a.g.e, s.518

İngilizler, asker üzerindeki hakimiyetleriyle kalıcı bir yer edinmişlerdir. “*Bir iş yapacaklarsa, lütfen Hidiv’e malumat verirler, ama aslen Mısır’la ilgili hiçbir konuda Hidiv’in fikrinin alındığını ben görmedim*” der.³²⁰ Necmeddin Arif’in 1903 yılında bu eleştirel metni yayınlaması dikkat çekicidir. Anti-İngiliz duruşu ortaya koymaktan çekinmeyen Mehmed Arif Bey’in oğullarının yayın ekibinde bulunduğu Türk dergisinde de Mısır’ın bu ideolojik konumunu ortaya koyan makaleler yer almaya devam etmiştir.³²¹

Türk dergisi de Avrupa’nın Türklere bakışını dert edinmiştir, onlara göre Batı’nın Türklere bakış açısı kadim bir düşünceden kaynaklanıyordu. Avrupa tüm zihniyetini doğu sınırlarını barbar istilasından korumak üzerinde inşa etmiştir. Önceleri, bazı Batı sanatları İslam inancından ötürü Osmanlı kültürünün dışında kalsa da, Osmanlılar yine de bu alanlardan pek geri durmuyorlardı. Ancak, Osmanlılar, Batı medeniyetlerine pek çok fazilet ihsan eylediler, hatta bu sebepten, pek çok Hristiyan milletleri Osmanlı yönetimini Rumlara tercih etmişlerdi. Bu noktada, birçok makalede (özellikle tarih yazılarında) Osmanlı yönetiminin fethettiği yerlere faziletli ve hoşgörülü bir yönetim anlayışını yansıttığı, Avrupa’nın, Türkler üzerine yine bir Haçlı seferi zihniyetiyle yürüdüğü, bunun için ekonomik yöntemleri kullandığı üzerinde durulur.³²² “Haçlı seferi zihniyeti” vurgusu kadim bir kavramsallaştırmadır. Bunun karşılığında mutlaka dini bir makam vardır, o da

³²⁰ Mehmed Arif Bey, a.g.e, s.519

³²¹ *Türk* adlı gazete 1903-1907 yılları arasında Kahire’de haftalık olarak neşredilen bir yayındı. İlk sayısı 1321 yılı Şaban ayında çıkmış olan gazetenin tüm sayılarında, *Makale-i Tarihiye*, *Havadis-i Hariciye*, *Havadis-i Dahiliye*, *Havadis-i Mahalliye* başlıkları yer almıştır. Zaman zaman *Kısm-ı Edebi* köşesinde edebi meseleler ele alınmış, sürekli olmamakla beraber Mısır’ın tarihi üzerine yazılar, *Umur-ı Ticariye* ve *İlanat* başlıkları yer almış ve ortalama 5 sayfalık neşredilmiştir.

³²² *Türk*, 22 Şaban 1321, Sayı 2; 6 Teşrin-i Sâni 1321, sayı 3; 7 Ramazan 1321, “*Makale-i Tarihiyye: Türkler ve Avrupa*”, Sayı 4

Halifeliktir. Bu yüzden “Halifelik” meselesi, II. Abdülhamid’in Pan-İslam siyaseti ile paralel biçimde beynelmilel bir kurumun Müslümanları temsili biçiminde ele alınır. Görece az rastlanır bir üslupla, “Halifelik” makamının Osmanlıların faydalandığı bir ayrıcalık olmaktan çok, Müslüman halklar için sırtlandıkları bir zorluk, hatta onlara verdikleri bir hizmet olarak ele alındığı dikkat çekmektedir. Hilafet hakkına yapılan vurgu ise makamın halen İslamiyet’in korunması için gerekli ve önemli olduğuna dairdir:

“(…) Hoş Arapların arasında da bir ittifak yok ya. Hicaz ahalisi halifeliğin şerif hazretlerinin hakkı olduğu iddiasında. Yemen’de her kabile şeyhi başlı başına halife bambaşka. Bir de Afrika’ya geçiniz. Mağrib-i Aksa’da gelir Fas hakiminin nesl-i peygamberiden olduğu iddiasıyla onu halife tutmak istiyorlar. Nil Vadisi’nde yaşayanlar dahi Mısır vaktiyle asırlarca makam-ı hilafet olmasından dolayı şimdide halifenin Kahire’de bulunmasını arzu ederek o yolda neşr-i efkâra çalışıyorlar. İraniler evlâd-ı resulden sonraki halifeleri gayrı meşru’ ad edüb hiçbirini kabul etmiyorlar. Bana kalırsa bu davaların hepsi asılsız, bu iddiaların hepsi esassız, bu sözlerin hepsi haksızdır. Hilâfet-i İslamiye akvâm-ı Müslime içinde hâlâ en mütemeddin, en kutlu, haricen hücum ve ta’aruzuna en mukavemetli hangisi ise şar’ en, ukala, muntakaen onun elinde bulunması ecbâb eder. Öyle ise hepsini bir gözden geçirelim: Osmanlılardan gayrı bu evsafı haiz bir kavm görebilir miyiz? Aslen halifeliği öyle kötülüklerin (Papa) sı gibi kıyas etmemeli. Halifenin vazifesi yalnız el kaldırub İslamiyetin hıfz u siyânetini kuru kuruya dua etmekten ibaret değildir. Her türlü tecavüze, ta’aruza; kanıyla, canıyla, bedeniyle karşı koymaktır. Bunu ne Faslılar ne oklu mızraklı Afrika kabileleri ne halkı, hacıları soyup soğana döndürmekten gayrı bir şeye akli ermeyen Mekke Şerifi, ne Mısırlıların eşhas-ı mahalliyesi yapamaz.”³²³ Yazara göre Osmanlı Devleti, bu makamı hak eder ve faal biçimde uygulayabilir. Nitekim Osmanlılar halifelik makamı için tarih boyunca

³²³ Türk, 28 Ramazan 1321, Sayı 7, “Düşündüm ki”.

fedakârlıklar yapmışlar, ancak bunun bir karşılığında Batı'nın düşmanlığını üzerine çekmekten başka ellerinde bir şey kalmamıştır. Yazar, bu dönemde yükselen Mekke Şerifi'nin halifelik iddialarına karşı Osmanlı Devleti'nin hakkını, bir yandan da halifeliğin aktif bir siyasî makam olmasını savunmaktadır.³²⁴

İngiltere'nin, Türklerin Mısırlılar üzerindeki etkisi ve Hidiv'in bu süreçteki etkinliğinin “Genç Mısırlıları” (ve hatta Hintlileri) İngiltere'ye karşı olumsuz etkileyeceğine dair endişeler taşıdığı görülüyor. İngilizlere göre II. Meşrutiyet'in ilanının getireceği demokratik haklar söylemi ve olası bir anayasal düzende İngiltere'nin hukuki varlığının toplum gözünde tehlikeye düşeceği aşikârdı.³²⁵ Elbette İngilizler de Jön Türklerin Batı'ya bakışının farkındaydılar. Anayasacılığın ve reformculuğun “devleti kurtaracağına” dair ideolojik programları ile devrimci bir tavırları vardı, devleti Batı'nın boyunduruğundan kurtarmaya da kararlıydılar; ancak bu politik zemin, onları Avrupa karşıtlığına itmiyordu.³²⁶

3. Mısırlı Kimliği, İngiltere ve Ümmet Partisi

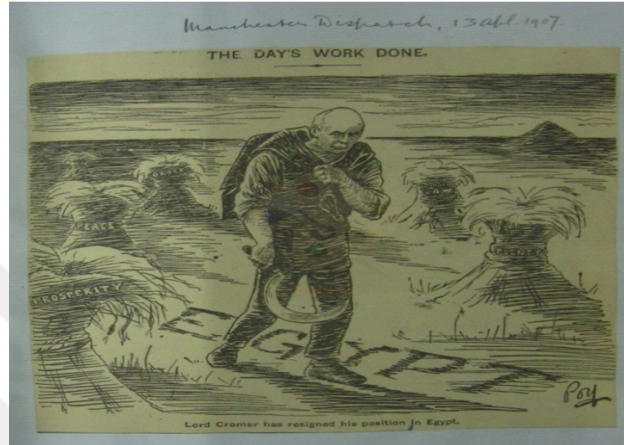
Lord Cromer'in 1907 yılında Mısır'daki görevinden ayrılması İngiliz kamuoyunda büyük yankı uyandırmış, basında da sıkça yer almıştı. Çoğunlukla Hidiv Abbas Hilmi'nin Osmanlı yanlılığı eleştiriliyor ve Cromer yönetiminin iki temel özelliği üzerinde duruluyordu. İlki, Lord Cromer'in Mısır'ı Mısır yapan adam olduğu, liderliğinin tüm amacının Mısır'ı köklerine döndürmek olduğunun altı çiziliyordu. İkincisi ise, Mısır'ı tam da “İngiliz tarzı” yönettiğine vurgu yapılıyordu. Bu iki ekseni “Lord

³²⁴ “Düşündüm ki”.

³²⁵ Feroz Ahmad, *Great Britain's Relations With The Young Turks 1908–1914. Middle Eastern Studies*, 1966, 2.4: 302-329

³²⁶ Ahmad, a.g.e.

Cromer'in yaptıkları (Mısır'da), kendimizi övmek gibi olmasın, tam anlamıyla İngiliz karakterine sahipti.”, Lord Milner’a göre ise “O adeta, uzlaşmanın vücut bulmuş hali” idi.³²⁷ Tam anlamıyla İngiliz karakteri taşıyan Lord Cromer yönetimi aynı anda Mısır’ı kökenlerine ve aslına döndürdüğüne dair bir iddiaya sahipti. İngiliz emperyalizminin bu iddiası dönemin karikatürlerine de yansımıştı. (Resim 1.1, Resim 1.2)

Resim 1.1: “Bugünkü İş Bitti: Lord Cromer”, Manchester Evening Chronicle, 13 Nisan 1907, F.O. 633/113

Resim 1.2.: “Hakedilmiş Bir Dinlenmeye Çekiliyorum: Sfenks, yaşlı dostum, seni biraz yonttum ve daha çok kendine benzettim. Şimdi dinlenmek istiyorum, hoşçakal ve lütfen ağlama.”Mısır’daki makamından istifa etti.” Manchester Dispatch, 13 Nisan 1907, F.O. 633/113

³²⁷ F.O. 633/113, 12 Nisan 1907, Westminster Gazette, “Lord Cromer”.

İngiliz basınında Cromer'in görevden ayrılışına dair yapılan yorumlarda, Cromer'in Mısır'ı özellikle tarımsal alanda, büyük bir özveriyle kalkındırdığı üzerinde duruluyordu. *Manchester Dispatch*'te çıkan 13 Nisan 1907 tarihli karikatürde (**Resim 1.1.**) Cromer, elinde bir orakla, “bolluk”, “barış”, düzen”, “hukuk”, “bereket” gibi yığınları biçmiş, yorgun bir köylü olarak temsil ediliyor. Yine aynı tarihli *Manchester Evening Chronicle* gazetesinde çıkan karikatürde ise çarpıcı bir ifade yer alıyor: “(...) Sfenks, yaşlı dostum, seni biraz yonttum ve daha çok kendine benzettim.” (**Resim1.2.**)

Bu antik Mısır kökeni vurgusuna, Mısır milliyetçiliğinin ilham kaynaklarından, ilk dönem Mısırlı düşünürlerden Rıfa'al-Tahtavi'de de rastlıyoruz. Tahtavi, vatan sevgisi fikrini açıklarken Mısır'ı odak olarak alıyordu, aslında onun “vatan” bellediği topraklar “Arap coğrafyası” değil, Mısır ülkesiydi, bu sebeple Arap dilinin konuşan toplumları değil, Mısır toprakları üzerinde yaşayan toplumları vatandaşı sayıyordu.³²⁸ Vatan kavramını toprak kavramıyla eşleştiren, bu sebeple de Mısır milliyetçiliğinin fikrinsel arkaplanında önemli bir yer tutan Tahtavi, Mısır'ı Arap coğrafyasından erken bir tarihte ayırıyordu. Onun için Mısır “farklıydı ve tarihsel devamlılığı” vardı, Modern Mısır ise “Firavunların topraklarının meşru mirasçısıydı.”³²⁹ Tahtavi, bu geçmişi çok önemsemektedir ve bu hayranlığı kendi siyasal duruşunda ve topluma bakışında da yönlendirici olmuştur. Onun özcü yaklaşımı kendini Antik Mısır geçmişi üzerinden yücelten bir siyasal zemine sahiptir. Mısır toplumunun tarihini İslam tarihinin ötesine taşımaktadır. Ancak onun antik Mısır'a yaptığı atıf sadece siyasal üstünlükten ibaret değildir. Bu tarihsel zemin, onun için sadece uygarlığın bir ifadesi değildir, aynı zamanda iktisadi bir anlama da referans vermektedir. “Bu geçmiş onun için gurur kaynağı olmaktan

³²⁸ Hourani, a.g.e, s.79

³²⁹ Hourani, a.g.e, s.79

çok; uygarlığı ifade eden sosyal ahlakı ve ekonomik refahı içermektedir ve modern Mısır daha önce sahip olduğu bu özelliklere tekrar kavuşabilir”.³³⁰

Tahtavi’nin bu fikri, bir şekilde İngiltere’nin kendini Mısır’ı yöneten konumunda nasıl gördüğüyle örtüşüyor. Böylece kendini Osmanlı’yı, Memlûkler’i ve tüm Müslüman ve Ortodoks Hıristiyan yönetimleri aşan bir konuma getiriyor. Dolayısıyla özellikle Mısır üzerinde kurulan hegemonyanın, sadece İngiltere devleti için değil, aynı zamanda İngiliz toplumu için de kültürel üstünlük anlamında önem taşımakta olduğu anlaşıyor. Karikatürler (**Resim 1.3**) sadece Mısır’ı ifade etmek ya da sembolleştirmek için değil, Mısır tarihine referans vererek, aynı zamanda tarihsel zemini İslam ve Osmanlı mirasından geriye götürme çabasıdır. Mısır ve İngiltere, bu sembolleştirme üzerinden ideolojik olarak ve hiç de tesadüfi olmayan bir biçimde birbirini tamamlamaktadır. İngilizlere kadar yönetime gelen yabancı yönetimler (Memlûk, Osmanlı hanedanlıkları) Mısır’ı antik varoluşundan ve özünden uzaklaştırmıştır. İki karşılıklı ideolojinin “anlaştığı” bu noktanın onları bir arada tutan öğelerden biri olduğu anlaşıyor. İngiltere, **Resim 1.2**’de belirtildiği gibi Mısır’ı “daha çok kendine benzetmek” için uğraşıyor ve Mısır’ın kendi kimliğini antik çağa dayandırırken, Mısırlıların “milliyet” arayışına denk gelen bir söylem üretmiş oluyor. Bu durumda Mısırlılar tüm bu siyasal ve kültürel karmaşa içerisinde kendini bulmaya çalışıyor.

³³⁰ Hourani, bu referanslarını Tahtavi’nin *Al-Manahij* ve *Anwar Tawfiq* adlı eserlerine dayandırır.

Resim 1.3: Mısır'dan Bir Kesit: Lord Cromer Mısır'daki İngiliz başkonsolosluğu görevinden ayrılıyor. 20 Nisan 1907, F.O. 633/113

Kültürel anlamda Osmanlı'ya bağlı kalıp kalmama, İngiliz işgaliyle gelen yeni düzenin yarattığı dönüşüm ve Kahire'deki entelektüel hareketliliğin İstanbul'da II. Meşrutiyet'in ilanına olan katkısı ve tüm bunların yanında yükselen Arap milliyetçiliği 1882-1919 arası dönemde Mısır kimliğini şekillendiren unsurlardı. Son tahlilde “Mısırlılık”, ne Osmanlılıktan ne de İngiliz himayesinden azade olan, doğrudan yeni ve özgün bir idareyi örgütleme güdüsü kuvvetli olmayan bir hareketin zeminini oluşturan bir “kimlikti.”

Mısır'daki bağımsızlık hareketine dair İngiliz arşiv belgelerinde İngilizlerin Mısır için “Arap milliyetçiliğinden” çok “Mısır milliyetçiliğine” vurgu yaptıkları ve bu uluslararası hareketten ziyade Mısır'ın, İmparatorluğun merkezinde meydana gelen ilerici dönüşümden daha çok etkileneceğine dair bir endişeye sahip olduğu görülüyor. İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey'in İstanbul'daki İngiliz başkonsolosu Lowther ile yaptığı 31 Temmuz 1908 tarihli yazışma ve Mısır Yüksek Komiseri Eldon Gorst tarafından

hazırlanan 19 Ağustos 1908 tarihli belge bu bağlamda önem arz ediyor.³³¹ Edward Grey ile Lowther arasında geçen ilk yazışmada; “*Şimdi Türkiye gerçekten de bir anayasa yapar, bunu yürütebilir ve güçlü olabilirse, tek başına güçlenirse, sonuçları öngörebildiğimizden ileri olur. Mısır’daki etkisi muazzam olur, Hindistan’da da hissedilir.(...) Eğer bir Türk anayasası işler ve Türkiye’de işler yolunda giderse, kendimizi anayasa talebinde bulunan, ayaklanan Mısırlıları güç kullanarak ve ateş açarak bastırırken bulabiliriz.*”³³² ifadesi yer alırken; Grey’in, İstanbul’daki bu özgün, anayasacı ve aşağıdan gelen taleplerin anayasal bir düzene dönüşmesi, bunun da Mısır’da kontrol altında tuttukları düzeni tehdit edeceği endişesini taşıdığı anlaşıyor. Gorst’un muhtırasında ise Mısır’ın hali hazırda resmiyette, hukuki olarak özerk bir yönetim olduğu vurgusu yapılmaktadır.³³³

İngilizler, Hidiv II. Abbas Hilmi Paşa’nın hem Mısır milliyetçileriyle hem de İstanbul’la olan yoğun ilişkilerinden oldukça rahatsızdı. Hidiv Lord Cromer’in otoritesini aşamadığı için İngiliz idaresine karşı Mustafa Kâmil ve Seyyid Abdullah Al-Nedim gibi

³³¹ F.O. 800/78, Grey to Lowther, Londra Temmuz 31, 1908, The Grey Papers; F.O. 800/185A “Lowther’s Papers içinde Eldon Gorst’un ‘Mısır ve Türkiye’ başlıklı notu, August 19, 1908, Ömer Kürkçüoğlu da *Osmanlı Devleti’ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)* adlı eserinde bu yazışmaları “İngilizlerin Araplara İlişki Artan İlgisi” çerçevesinde sunuyor. Feroz, Ahmad, *Great Britain's Relations With The Young Turks 1908–1914*. Middle Eastern Studies, 1966, 2.4: 302-329. Alıntıl原因; Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti’ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*. AÜ SBF Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi, 1982

³³² F.O. 800/78.

³³³ F.O. 371/452; Alıntıl原因, Kürkçüoğlu, a.g.e, 1982

milliyetçilere destek veriyordu.³³⁴ İngiliz yönetiminin Mısır'da Protektora'nın ilan sebeplerinden biri de Hidiv'in bu ilişkileri idi.

Nitekim İngiliz bürokratlarının endişeleri teorik bir etkileşimden çekinmeleri ya da gün sonunda Mısır'daki İngiliz idaresinin etkinliğinin azalmasından duydukları korkudan ibaret değildi. Bu dönemde üretilen gizli bir evrakta “Türklerin Entrikaları” başlıkları altında ele alınanlar, Mısır'da açıkça faaliyet gösteren siyasal gruplardan ziyade, eski etkinliğini yeniden kazanmaya çalışan, iktidarı elinde bulunduran İttihatçı bir nüveydi. Haziran 1914 tarihli, Kahire'de üretilmiş “Çok gizli” damgalı Fransızca bir raporun da işaret ettiği üzere, Mısır'da yeni Türk idaresinin etkileri henüz devam etmekteydi. Hatta buradaki ilişkinin “etkileşimden” ziyade bir “müdahale” olduğunu söylemek yanlış olmaz. Sözü geçen, Abdullah Sfer³³⁵ imzalı çok gizli damgalı raporda aktarıldığı üzere, İttihat ve Terakki şefleri Mısır'daki Osmanlı otoritesini yeniden sağlamak için Vatan Partisi'nin bazı etkin üyelerini etkiliyor, umutlarını besliyordu: “(Onlara adanmış) gazeteleri, misyonerleri ve elçileriyle, Müslümanların kalplerine Hristiyan güçlere karşı düşmanlık ekmeye ve onların İmparatorluğu finansal olarak desteklemelerini sağlamaya ve Halife'nin şanına layık bir Osmanlı deniz gücünü yükseltmeye ve yeniden kurmaya uğraştılar. (Bu gelmekte olan savaşın sonuçlarının

³³⁴ Kızıltoprak, Süleyman. *Mehmed Ali Paşa'dan II. Abbas Hilmi Paşa'ya: Mısır'da Osmanlı'nın Son yüzyılı*. TBBD, 2010a, s.170.

³³⁵ Fransızların Suriye ve Lübnan kültürü ve siyasetine etkisini *Le Mandat Français et les Traditions Françaises en Syrie et au Liban* (Paris: 1922) adlı eserinde ortaya koyan Abdullah Sfer, 1921 yılında Büyük Lübnan'ın Haklarını Koruma Komitesi'nin-*La ligue pour la défense des droit du Grand Liban*-başkanlığını yaptığı, Finike ve Greko-Roman kökenleri olan “Lübnanlıların Araplarla aynı ırka mensup olmadığını” öne sürdüğü biliniyor. bkz. Franck Salameh, *Language, Memory, and Identity In The Middle East: The Case For Lebanon*. Lexington Books, 2010.

küçülten bir ilüzyondur.) Muharrem Bey, Abou Gabal ve Hüseyin Vâsif Paşa'nın evlerinde bu konuların tartışıldığı bir araya gelmeler devam etti.”³³⁶

Bu detaylı rapordan anlaşıldığı üzere Osmanlı idaresi Mısır'dan ümidi kesmemişti. Nitekim İttihat ve Terakki'nin tespit edilen bu faaliyetlerinin 18 Aralık 1914 tarihinde İngiltere'nin Mısır'da Protektora ilanında etkili olduğu sonucuna varılabilir. I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesi Osmanlı'nın Mısır'la bağına kesmek, Osmanlı idaresinin Almanlarla olan yakınlığından ötürü stratejik olarak Mısır'ın hukuki statüsünü alelacele olduğu görüldüğü üzere İngiltere'ye bağlamak amacıyla gerçekleştirilmişti.

Sözü geçen raporda bahsedilen İttihatçılara düşman, “S.A.” diye bahsedilen Londra Sefiri Tefvik Paşa, onların gücü ve korudukları konusunda ikna olmuştu. Rapora göre İttihatçılar, İngilizlere karşı milliyetçilere/partizanlara “bağımsızlık konusunda” destek vermek için söz vermişlerdi.

“Bu sebeple S.A. Halifelik sevgisiyle ilgili vaazlar vermeleri için elçiler yolladı. (Propaganda savaştan önce başlamıştı) ‘Dava ve İrşat Okulu’na³³⁷, Suriye İslam Üniversitesi’ne ve Doğu’nun Hristiyanlarına saldıran naif Mısırlılara cömertçe (destek) verdi” şeklinde ifade ediyor.³³⁸ Abbas Hilmi’nin 1914’teki Protektora ilanı ile yönetimden düşürülüp yerine Hüseyin Hilmi’nin getirilmesiyle İngilizlerin Mısır’da Türklerin etkisi üzerine endişeleri bir nebze azaldığı görülüyor.³³⁹

³³⁶ F.O. 848/3; Abdallah Sfer, *Haziran 1914, Kahire, Çok Gizli/Le Caire, Juin 1914, “Strictelement Confidentielle”*, Annexe B. (9 pages)

³³⁷ *Al Dawat wal Archad.*

³³⁸ F.O. 848/3; *Le Caire, Juin 1914, “Strictelement Confidentielle”*, Annexe B. (page 9)

³³⁹ F.O. 848/3; Heliopolis 25 Ekim 1919, Abdallah Sfer, *Au Comite D’information Pour la Mission Britannique/ İngiliz Misyonu Bilgi Komitesi’ne.*

Avrupa’da Muhammed Ferid gibi milliyetçilerin “Mısır Mısırlılarıdır” sloganı üzerinden yürüttüğü faaliyetlerin Mısır’daki etkilerini izleyen İngilizler, bu faaliyetlere alternatif ılımlı odaklar oluşturmaya çalışıyorlardı. Daha önce Lord Cromer’i Mısır’daki milliyetçi muhalefet üzerine ikna eden, Muhammed Abduh’un sosyal alanlarda ve eğitim alanındaki reformculuğu olmuştu.³⁴⁰ Ferid; 1913-1914 yıllarında Avrupa’da yankı uyandırmış, (Yusuf Paşa Saddik, Ferid’i öyle sevmişti ki, kendisini Madam Rochebrune’le³⁴¹ tanıştırmıştı) S.A. tüm ılımlı milliyetçileri kazanmak istiyordu. Bu söylemsel güce karşı İngilizler, milliyetçi fikirleri bastırmak yerine, Avrupa’da milliyetçilik üzerinden merkezler kurarak hem buradaki kamuoyunu İngiltere lehine çevirmeyi, hem de Mısır gençliğini etkilemeyi hedefliyorlardı: ”Avrupa’da milliyetçi merkezler kurmak ve Mısır’a da bir temsilci atamak istiyoruz. Nitekim fark ettik ki, Mısırlı gençleri Mısır’dan ziyade Avrupa’da istihdam etmemiz daha kolay. Bu gençler Avrupa’da benliklerini terk edip milliyetçi liderlerin etkisinden kurtuluyorlar, vatanlarına döndüklerinde Mısır’daki henüz ‘acemi milliyetçilerin’ saflarını alacağı bir tür ekol kuruyorlardı.”³⁴² Bu rapordan da anlaşılacağı gibi İngilizler, Avrupa kültürü üzerinden etkileyebilecekleri genç Mısırlıları hedefleyerek, onları Mısır milliyetçisi fikirlerden uzaklaştırmak amacıyla farklı bir oluşuma gitmek istiyorlardı. Nitekim hali hazırda Muhammed Ferid’den etkilenen ve onu izleyen, Avrupa menşeli öğrenci birlikleri mevcuttu ve bu grupların üyeleri çoğunlukla Mısırlı öğrencilerdi.

³⁴⁰ Kızıltoprak, 2010a, s.172

³⁴¹ Madam Rochebrune, Bursa ve İstanbul Hatıratını 1913 yılında “Le Calvaire de l’Islam” başlığıyla yayımlamış, eser “Mesâib-i İslam” başlığıyla Mahmud Sadık tarafından Fransızca’dan çevrilmişti.

³⁴² F.O. 848/3; Abdallah Sfer’in 25 Ekim tarihli raporu.

1882 işgalinden sonra İngiltere'nin Mısır'da kurduğu yeni sistemde farklı ideolojik eğilimlerin dahil olduğu bir siyasal çerçeve de meydana geldi. Lord Cromer'in tarımsal dönüşüm politikaları, ayrıca özellikle drenaj ve sulama sistemlerini güçlendirmesi, demiryolları ve telgraf sistemlerini yaygınlaştırması politik elitleri ve yereldeki seçkinleri de dönüştürdü. Özellikle pamuk üretiminde büyük toprak sahiplerini güçlendirdi. “Böylece bu yeni zengin, Mısırlı üretici sınıftan, İngilizler için bir “doğal müttefik” çıkmış oldu. Bu yeni sınıf, İngilizlerin de ekonomik destek verdiği *Jaridah Ümmet Grubu* olarak anılan gruba destek verdi.”³⁴³ Bu yeni politik zemin, İngiliz yönetiminin toprak mülkiyeti üzerinden örgütleyeceği yepyeni bir politik eliti meydana getirecekti. İngilizler, bu politik elitin kendileriyle koşulsuz ittifak yapacak bir grup olarak evrilmesini umuyor, bunun için kendilerini ideolojik olarak desteklemeyi bir politika olarak kurguluyordu. 19. yüzyılın sonuna doğru büyük toprak sahipleri ve İngiltere arasındaki işbirliği tam anlamıyla kurulduğunda Lord Cromer da toprak rejimi ve yeni tarım politikalarına doğrudan destek olacak bu grubu arkasına almıştı. Bu yeni sınıfın mensupları, Cromer döneminde kendi çabasıyla, Cromer'ın Mısır'dan ayrılışından sonraki yıllarda da parti aidiyetleri devlet kadrolarında da önemli yer teşkil etmeye başladılar.³⁴⁴ Saad Zaglul'un da dahil olduğu bu grup 21 Eylül 1907 tarihinde partileşerek “Ümmet Partisi” ismini aldı.³⁴⁵

Bu noktada İngilizlerin toplum inşası anlayışı, üretici sınıfla geleneksel değerlerin ortak paydasını ana akım siyaset olarak kurgulamayı ve buna da “özgürlükçü” bir nitelik vermeyi amaçladığını öne sürmek yanlış olmaz. Hatta Cromer gibi deneyimli koloni

³⁴³ Walid, Kazziha. *The Jaridah-Ummah Group and Egyptian Politics*. Middle Eastern Studies, 1977, 13.3: s.53

³⁴⁴ Kazziha, a.g.e, s.378.

³⁴⁵ Kazziha, a.g.e, s.381

liderlerinin daha da ileri giderek Mısır'da kendi kontrolleri altında milliyetçi bir nüve oluşturmaya çalıştığı, bu yolla Mısır'ın siyasal yaşamındaki hakimiyetlerini sürdürmeyi istedikleri aşikardı. Mustafa Kamil'in kurduğu “El-Liva” (*Egyptian Standard*)³⁴⁶ Gazetesinin kuruluşu ile ilgili Lord Cromer'in Sir Edward Grey Bart'a yazdığı “Gizli” notlu mektupta, İngilizlerin bir süredir Avrupa dillerinde yayın yapan bir milliyetçi gazete kurmak istedikleri, ancak Hidiv'in bu durumdan pek memnun olmadığı, “*El-Ceride*” (El-Jeridah) üzerinden modern ve mutedil fikirlerin aşılanaileceği fikrinin yaygınlaştığının görüldüğü ifade ediliyordu. Cromer'in kaleme aldığı söz konusu yazışmada Milliyetçi Parti'nin mensuplarının varlıklı insanlardan meydana geldiği, bunun sevindirici olduğu ancak, Hidiv'in Mustafa Kâmil Paşa ve diğer milliyetçilerle olan yakınlığına mesafeli yaklaştığı görülüyor. Hatta Hidiv'in, milliyetçi partinin geri plandaki lideri olduğunun üzerinde duruyor. Tam da bu noktada Cromer, Mısır milliyetçilerinin İngiliz kamuoyunda sempati topladığını ve *Egyptian Standard* adlı milliyetçi gazetenin “İngiliz payını” bir İrlandalı'nın yönettiğini, ancak kendisinin henüz onunla tanışmadığını ortaya koyuyor.³⁴⁷ Bu İrlandalı, Mayıs 1913'te *The Irish Review* adlı gazetede F. Sheehy Skeeffington'un hakkında bir makale³⁴⁸ kaleme aldığı Frederick Ryan adlı gazetecidir.³⁴⁹ Skeeffington'un aktardığı üzere; Ryan'ın arkadaşı Maloney (Felsefe Derneği'nde beraber çalıştığı bir arkadaşı) Kahire'ye gidip, *Egyptian Standard*'ın editörü olmuştu, 1907'nin sonlarında ise

³⁴⁶ FO 371/68, *The Earl of Cromer to Sir Edward Grey*, 16 Kasım 1906, Kahire

³⁴⁷ FO 371/68, a.g.r.

³⁴⁸ F. Sheehy, Skeeffington, *Frederick Ryan*. *The Irish Review* (Dublin) 3, no. 27 (1913): 113-19. doi:10.2307/30063260.

³⁴⁹ Frederick Ryan, İrlanda'da sosyalizmi savunan, örgütlü bir gazeteciydi. İrlanda'da “demokratik milliyetçilik” fikrinin kurucularındandı. 1906 yılında “Milliyetçi Demokratik Komite” nin kurucu üyesi ve “Demokratik Milliyetçilik” programının ana fikrinin ilham kaynağıydı. Skeeffington, a.g.e, s.117

Ryan aynı dergide editör yardımcılığı yaptı. Gazete kapanınca, 1909'da Dublin'e geldi. Ancak Mısır milliyetçiliğiyle bağlantılarını devam ettirdi. 1911 yılında ise, Wilfrid Blunt'ın Mısır'ın işgaliyle ilgili anılarını topladığı kitabın³⁵⁰ editörlüğünü yaptı. Ayrıca Skeffington'un aktardığından Blunt'ın, Londra'da *Egypt* adında, yine editörlüğünü Ryan'ın yaptığı, Mısır Milliyetçiliğinin sözcülüğünü yapan bir gazete çıkardığı anlaşıyor.³⁵¹

4. Milliyetçilik ve Panislamizm: Mısırlı Elitlerin Pan-İslam'ı ve Uluslararası Faaliyetleri

Avrupa'nın milliyetçilik hareketleriyle çalkalandığı 19. Yüzyıl, hem Avrupa'nın hem de Yakın Doğu'nun büyük imparatorlukları için büyük krizlerin zeminini oluşturan olaylara sahne oldu. Osmanlı'nın modernleşme hikayesinin bir arada kalma mücadelesiyle beslenmesinde de milliyetçi düşünce ana faktördü. Mısır'da 1882 Arabi Paşa isyanıyla başlayan süreç, İngiltere'nin yönetimi ile Mısır'ın sınıfsal yapısını dönüştürdü. Ancak Mısır'ı Osmanlı'dan uzaklaştıran ana faktörler, milliyetçilik ideolojisinden çok uzaktı. İngiltere'nin stratejik kaygıları ve Mısır'ın kaynakları ve jeopolitik konumu bu süreci yönlendiren ana unsurlardı. Bu bağlamda, Mısır milliyetçiliğiyle beraber etkili olan başka bir ideolojik yaklaşım Panislamizm idi.

“Pan-İslamizm” pek çok yönden ele alınıp değerlendirilebilir. Literatürde iki tür “Pan-islam” kavramsallaştırması mevcuttur. İlki, II. Abdülhamid'in imparatorluğu bir arada tutma politikasıdır. Diğeri ise bu politikaya cevaben toplumsal hareketler olarak

³⁵⁰ Blunt'un Hıdiv İsmail'in idaresinden, Tel-Kebir muharebesine işgalin ayrıntılarını anlattığı eseri, *Secret History of The English Occupation of Egypt: Being a Personal Narrative of Events*, New York: AA Knopf, 1922. Blunt'un ayrıntılı biyografisi, Elizabeth Longford, *A Pilgrimage of Passion: The Life of Wilfrid Scawen Blunt*. Tauris Parke Paperbacks, 2007.

³⁵¹ Skeffington, a.g.e, s.118

vuku bulan, Sultan’a (Halife’ye) bağılılığı II. Meşrutiyet’in kuruluşuna kadar içeren; 1908’de ise II. Abdülhamid’in II. Meşrutiyet’le devrilmesi ve İttihat ve Terakki’nin bu söylemi ne tam anlamıyla terk etmesi ne de tam muhalifini benimsemesiyle beraber, toplumsal hareketlerin benimsediği ve 1919 yılında hâlâ “Pan-İslam” olarak tanımlanmaya devam eden ideolojik zemindi.³⁵²

Özellikle İttihat ve Terakki ideolojik olarak “İslamcı” zemini tamamen terk etmemiş, kendi bünyesinde “Pan-İslamizm” fikrini dönüştürmüştür. Mısır’da ise, İttihat ve Terakki’nin yönetime gelmesiyle beraber, İngilizlerin kontrol altına alamadığı Pan-islamizm fikrinin dönüştüğü görülmektedir. II. Abdülhamid’in düşüşüyle Müslümanları tek bayrak altında toplama ve onlar için Osmanlı’yı bir çatı olarak benimseme fikrinin sona erışı Arap ayrılıkçılığının da başlangıç noktası olmuştur. II. Abdülhamid’in kurduğu çerçeve üzerinden İngiltere Hindistan’da dahi doğrudan doğruya Pan-İslamist hareketlerle etkin bir mücadeleye girişmemiştir, Çarlık Rusyası’nın kendi kontrol alanları üzerindeki artan etkinliğini dengelemek için kullanmıştı.³⁵³ Afgani’nin siyasal bağlantıları ve ideolojik yaklaşımı üzerinden mevcut tartışmalara yer veren Özcan, Panislamizm kavramı Batı menşeli bir kavram olduğu için Batı’nın İslam coğrafyasında artan etkinliğinin karşısında belirli düzeyde ortaya çıkan, “dini-milli duyguları”

³⁵² Bu hareketler içinde Hindistan Müslümanlarının “Panislamizmi” ön plana çıkıyor. Anadolu milli mücadelesiyle etkileşim halinde olan bu anti-empyralist mücadeleyi tetikleyen, özellikle Hilafet makamının koruyucusu Osmanlı’nın yok olma ihtimaliydi. Bu sebeple 1918’de Hindistan’da, Osmanlı’nın toprak bütünlüğünün muhafazasını amaçlayan ünlü “Hilafet Hareketi” Hindistan Müslümanları tarafından Mondros Mütarekesi’nin ardından başlatmışlardı. Azmi Özcan, *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere, 1877-1914*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1992, s.237

³⁵³ Rauf Abdul, *Pan-Islamism and the North West Frontier Province of British India (1897-1918)*. 2007, s.22

tanımlamak için kullanıldığını belirtiyor.³⁵⁴ Ancak genel olarak arşiv belgelerinde İngilizlerin, sadece dini-milli duygular üzerinden yapılan mücadeleleri değil, genel olarak “Arapçılık” referansı görece zayıf olan grupların “anti-emperyalist” itirazlarını tanımlamak için “Pan-İslamizm” kavramını kullandıkları görülüyor. Nitekim 1919 yılına gelindiğinde, İngiltere’nin “Pan-İslam” kavramsallaştırması, bu ideolojiyi üstlenen her topluluk için farklı değerleri işaret etmektedir. Kavram; Osmanlıcılık fikrinden tamamen ayrılan Arapçılık, İslamcılık ve teritoryel milliyetçilik fikirlerinin, ayrıca gerilla hareketlerinin genel tanımlaması haline gelir. Mısır menşeli milliyetçi ya da İslamcı hareketler bu noktada önemli bir örnek teşkil eder. Bu yönde, arşiv belgelerine göre; Mısır’da milliyetçi hareketi de genel olarak bir “Türkofili ve Panislamizm” etkisi altındaydı ve bu özelliği onu baş edilemez kılmaktaydı. “Milliyetçilik üzerine *Türkofil* ve Panislamist aşılamlar mevcut, bunlar milliyetçi dogmaları tamamlamakta. Esasında milliyetçi basın İttihat ve Terakki finansmanıya hem Kahire Yüksek Komiserliğinde hem de İstanbul’da ilhamını yayıyor. Bu iki gazetenin (*El-Ceride* ve *El-Müeyyed*) milliyetçi yazarlarında bu öfkeyi gördük, bunlar, Aziz Bey El Mısri ve Enver Paşa Hükümeti için çalışmışlardı.”³⁵⁵ Pan-İslamcı hareketler aynı zamanda çeşitli koalisyonlar içindeydi. Bir yandan Avrupa’daki Mısırlı öğrencilerin faaliyetleri devam ederken, bir yandan da Mısır sınırları içinde Bolşevik hareketler propaganda halindeydiler.³⁵⁶

³⁵⁴ Özcan, a.g.e, s.34

³⁵⁵ F.O. 848/3, Abdallah Sfer, 2 Haziran 1914, *Kahire, Çok Gizli Rapor/Le Caire, 2 Juin 1914*, “*Strictement Confidentielle*”, Annexe A.

³⁵⁶ F.O.141/480 Bolshevik and Communist Propaganda in Egypt/Mısır’da Bolşevik ve Komünist Propaganda, Dosya no: 9065.

4.1. Aziz El Mısırî'nin Faaliyetleri

Aziz Ali El-Mısırî, Enver Paşa'nın Mekteb-i Harbiye'den arkadaşı olan, İttihatçılara katılıp Ohri şubesini kurmuş bir Mısırlıydı. Hareket Ordusu'yla beraber 31 Mart ayaklanmasının bastırılmasında bulunan Mısırî, daha önce bahsedilen gizli *Kahtaniye* Örgütünün de kurucularındandı ve cemiyetle beraber Osmanlı Devleti'nin Türk-Arap eşitliği temelinde yeniden örgütlenmesini savunuyordu.³⁵⁷ II. Meşrutiyetin ilanının ardından siyasi faaliyetlerine devam eden Mısırî, Mısır'a döndüğünde İngilizlerle işbirliği yaparak "Osmanlı Devleti'ne karşı bir Arap Devleti kurma amacını" taşıyordu. Bağımsızlık isteyen Şerif Hüseyin'le yolları kesişse de, Mısırî Türklerle birlikte yönetme fikrinden vazgeçmemiştir.³⁵⁸ Enver Paşa ve Mısırî'nin Mısır milliyetçileri üzerinde kurduğu etki hem Türk hayranlığına sebep oluyordu ve tam olarak Pan-İslam politikasında kendini gerçekleştiriyordu. Mısırî'nin de dahil olduğu bu süreçte, Araplarla ilgili tüm milliyetçi hareketlerin zemininin mutlak bir Osmanlı düşmanlığı olmadığı³⁵⁹,

³⁵⁷ Ş. Tufan Buzpınar, *Aziz Ali Mısırî*, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt:30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, ss.2-3

³⁵⁸ Buzpınar, a.g.m, ss.2-3

³⁵⁹ Ömer Usman Umar, Mısırî üzerine yazdığı makalesinde, kendisinin Türklerin Arapları nasıl aşağıladığına dair Tanin'de çıkan yazısı üzerinden Türklere düşmanlık beslediği, El-Ahd cemiyetinin de amacının "Türk-Arap federasyonu kurmak" olduğu üzerinde durur. Bkz. Ömer Usman Umar *Aziz Ali El-Mısri ve Osmanlı Devleti'ne Karşı Faaliyetleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 13, Sayı: 1, Sayfa: 419-436 ; ancak Selim Sezer'in vurguladığı gibi, Osmanlı halifeliğine biat, El-Ahd'ın amaçları arasında yer almıştır. *Arap İsyanı'ndan Önce Yaşanan Bir Kriz: Binbaşı Aziz Ali el-Mısri Vakası*", Toplumsal Tarih, Sayı 294 (Haziran 2018), s.62

Şerif Hüseyin'in isyanı gölgesinde en azından Mısır'ın bu "Arabî" çerçeveye kendiliğinden dahil olmadığı anlaşılıyor.

Mısırî'nin 1913'te kurduğu *El-Ahd* cemiyetinin şiarları arasında, "*Osmanlı hanedanlığının elinde kutsal bir emanet gibi kalan halifelîğe biat edilmesi, emperyalist Batı ülkelerinin hırslarına karşı İstanbul'un korunması*" gibi halifelik makamı üzerinden Osmanlı'nın varlığını ve "Araplar" üzerindeki gücünü devam ettirmesine yönelik ifadeler yer alıyordu.³⁶⁰ Nitekim Mısırî'nin İngiliz belgelerinde de yer aldığı şekliyle Enver'in Mısır politikasının bir parçası olduğu anlaşılıyor; "(...) bu hareket İstanbul'da doğmuştu, Almanya'ya bağlılığıyla bilinen Enver Paşa tarafından başlatılmıştı. Enver Paşa aynı zamanda bu "milliyetçi partiyi" finansman sağlayarak destekliyordu, Enver partiye 5000 lira (livres), aylık 70 lira da *Al-Chaab* dergisine, 40 lira da *Al-Afkar* dergisine veriyordu"³⁶¹. Dolayısıyla Pan-islamizm politikasının önemi İttihat ve Terakki döneminde de Osmanlı idaresi için Mısır'la bağları koparmamak açısından devam etmekteydi. II. Abdülhamid'ten beri Halifelik makamını merkeze koyan bu siyasetin terk edilmemesi bu ideolojik yaklaşımı enternasyonalist bir devlet politikası haline getirmişti, hatta "Bu politika Türklerin uluslararası/yabancılarla ilişkileri anlamında birincil bir faktör haline geldi. Mısırlı milliyetçiler ve bu kökeni sahiplenmiş tüm Mısırlı olmuş Türkler için de bir tutku, yabancılara karşı bir güç unsuru olarak düşünülüyor, bir nihai kurtuluş faktörü "olarak görülüyordu."³⁶² Hidiv II. Abbas Hilmi de bu siyaset üzerinden üretilen yaklaşımları destekliyor, komşu ülkelerin dini ve sivil şefleriyle ilişkilerini, arkadaşlıklarını yönetmeye özen gösteriyordu.

³⁶⁰ F.O. 848/3, Sfer'in Raporu.

³⁶¹ F.O. 848/3, Sfer'in Raporu.

³⁶² F.O. 848/3, Sfer'in Raporu.

4.2. İngilizlerin “Muhammed Abduh’un Ezher Ekibi”ne Karşı Stratejileri

İngiltere, Avrupa’daki propaganda faaliyetlerine karşı durmak için çeşitli yöntemler deniyordu. Bu yöntemlerden biri daha önce bahsedildiği üzere, destekledikleri milliyetçi yapıları genişletme, böylece kendilerine dönük muhalefeti kontrol altına almayı hedefliyordu. Özellikle I. Dünya Savaşı’nın ardından bu faaliyetleri yoğunlaştı. Nitekim, “Türkiye’nin düşüşü hiçbir sınıfa Ezher’deki öfkeliilere etki ettiği kadar etki etmemiştir”.³⁶³ “Londra’da, Mısır’daki karışıklıkları tetikleyen Ezher ekibine karşı koymak için milliyetçi isimlerle işbirliği yaparak bir gazete kurma fikri gelişmişti: “Londra’da İngiliz ulusunu, temsilcilerinin Mısır’da uğradığı tehlikeleri anlatacak bir jurnal kurma fikrimiz var. Kendisi eski bir yargıç olan Mahmud Salim Bey (Mahmoud Bey Salem), tüm Avrupa’yı bu amaç için dolaşacak. Zaten Paris’te halihazırda Hidiv’e 1912’de milliyetçi bir eylem yapmış olan Galip Osman Paşa ise (Osman Pasha Ghaleb) var, o zaten Mahmoud Bey Salem ile diğer başka yardımcılarıyla birlikte iş birliği yapmak zorunda. Yusuf Paşa Saddık, Mahmud Salim Bey’in arkadaşı, Avrupa’daki entrikaların başını çeken kişi. Bu iki kişi, Lord Cromer zamanında, istek üzerine, işgal karşıtı düşmanlık göstermeleri sonucu, Karma Mahkemelerdeki görevlerinden kovulmuşlardı.”³⁶⁴ Bu belgede zikredilen Mahmud Salim Bey, sadece eski bir yargıç değil, aynı zamanda Muhammed Abduh’un modernleşmeci ekibinden, *al-Manar* grubundan bir reformcuymdu. Hem Karma Mahkemelerde, görev yapmış, “Propaganda ve Rehberlik Cemiyeti”ne başkanlık yapmış bir kişiydi.³⁶⁵ Tam da bu noktada cemiyetin ideolojik niteliğine

³⁶³ F.O. 848/3: 01/03/1920 tarihli rapor, W.E. Brunyate.

³⁶⁴ F.O. 848/3, Abdallah Sfer, 2 Haziran 1914, *Kahire, Çok Gizli Rapor/Le Caire, 2 Juin 1914*, “*Strictement Confidentielle*”, Annexe A. (9 sayfa)

³⁶⁵ Charles Clarence Adams, *Islam And Modernism in Egypt*, Russel&Russel, New York, 1933, s.214

değirmek gerekir. “*Al Dawaat wa’l-Irshaad*” (Dava ve İrşat) olarak anılan bu cemiyet, Mısır’ın gizli cemiyetlerinden biriydi ve Reşid Rıza’nın başkanlığını üstlendiği, Al-Manar dergisinin bürosundan yönetiliyordu. Reşid Rıza’nın büyüttüğü bu cemiyeti³⁶⁶ ilk olarak İstanbul’da kurmak istediği bu yapı, kendi çıkarına propaganda yapacağı ve bağımsız eğitimi savunacağı izlenimi uyandırdığı için başarıya ulaşamadı. Böylece Kahire’ye geldi ve önce cemiyeti, sonra aynı adlı okulu kurdu.³⁶⁷ Reşid Rıza’nın kendi anılarından³⁶⁸ ve Al-Manar’ın çizgisinden anlaşılan, Mısır’da mevcut olan pek çok örgütün bir şekilde Mısır Milliyetçiliği çizgisinde olmasına rağmen, Rıza’nın bu çizgiyi pek doğru bulmadığı ve bu ideolojiyi “Yanlış Milliyetçilik” olarak tanımladığıdır.³⁶⁹ Reşid Rıza’nın idealizminde, Mısır milliyetçilerinin Müslüman ve Arapları ele alış biçimi son derece yanlıştı. Mısır milliyetçiliğini Arap milliyetçiliğinden ve İslam merkezli ideolojik bakıştan ayırmak doğru değildi. İlaveten, Muhammed Abduh’un takipçisi El-Ezher kökenlilerden oluşan bu hukukçu grubunda, Resmi Jurnal’in (Journal Officiel) yardımcı editörü olarak görevlendirilen başarılı öğrencisi, gelecek vadeden Saad Zaglul da bulunuyordu. Zaglul daha sonra “Müslüman Hayırsever Cemiyeti” için çalıştığı bilinmektedir.³⁷⁰

³⁶⁶ Dava ve İrşat, Cheetham’ın Mısır’daki Gizli Cemiyetlerle ilgili 1911 yılına ait raporlarında yer alan “gizli” cemiyetlerden biriydi, bkz. Eliezer Tauber, *Egyptian Secret Societies*, 1911, Middle Eastern Studies 42.4 (2006): 603-623.

³⁶⁷ Tauber, a.g.m, s. 607-08

³⁶⁸ Reşid Rıza, a.g.e, 2007.

³⁶⁹ Tauber, a.g.e, s.608

³⁷⁰ Adams, a.g.e, s.227

4.3. Muhammed Ferid, Şeyh Çaviş, Hidiv ve İngiliz Siyaseti

Arap ve Mısır milliyetçileri Avrupa’da, milliyetçi ideolojinin anlaşılması, Mısır’ın yönetiminin kime ait olması gerektiğine dair kamuoyu oluşturmak için propaganda faaliyetlerinde bulunuyordu. Bu isimlerden Muhammed Ferid ve Şeyh Çaviş, özellikle 1914-1919 arasında Pan-İslam düşüncesinin temsili açısından önemlidir. Şeyh Abdülaziz Çaviş, bu dönemde Pan-İslamcı siyaset üzerinden Avrupa’da İngiliz karşıtı propaganda faaliyetleri yapmaktaydı.³⁷¹

Öte yandan Mustafa Kamil’in ölümüyle beraber Mısır Milliyetçiliği’nin lidersiz kalması ile başka isimler ön plana çıkmıştır. Muhammed Ferid’le beraber, Mısır milliyetçiliğinin önemli sloganını tekrar gündeme getirecekti: “Mısır Mısırlılarındır.” Bu jeo-politik tanımlamayı dile getiren Ferid, bir şekilde Mısır’ı Arap meselesinden ayırıyordu. Onun için bu iki meseleyi birbirinden ayıran en önemli etken, Türkler olmalıydı. Ancak Türklerin yürüttüğü siyaset sebebiyle iki toplumun arasındaki mesafe açılıyordu. Ayan meclisi üyesi Süleyman el-Bustani ile yaptığı sohbette, Türklerin özellikle İttihatçıların Mısırlılara karşı siyasetinin yanlış olduğundan ve “*Eski usul Türk fetih siyaseti yürüttüklerinden*” bahsetmişlerdi.³⁷²

Nitekim Ferid hatıratında hem Hidiv’in verdiği hem de Türkiye’den aldığı finansal desteği teyit ediyordu.³⁷³ İngiliz kaynaklarına göre, Hidiv’in (Abbas Hilmi’nin) milliyetçilere yaptığı iyiliklerin amacı, milliyetçi bir parti kurmaktı. İngilizler Şeyh Çaviş ve Muhammed Ferid arasındaki anlaşmanın farkındaydılar ve Cenevre’de bir kongre

³⁷¹ Polat, a.g.e, ss.285-87

³⁷² Muhammed Ferid, *Mısır Mısırlılarındır: İngiliz İşgaline Karşı Osmanlı Hilafeti*, Klasik Yayınları, 2007, İstanbul, s. 354

³⁷³ Ferid, a.g.e, s. 354

planladıklarını raporluyorlardı.³⁷⁴ “*Bu kongre, Hidiv’e sempatisi olan milliyetçilerin toplanacağı bir kongre olacaktır. Bu, tıpkı 1913 yazında Muhammed Ferid’in meydana getirdiği gibi bir projedir, o başarısız olmuştur, ancak şimdiki şartlar çok uygundur.*”³⁷⁵ Ferid, genel olarak Arap meselesini “İttihatçıların yaptığı mezalim” üzerinden ele alıyordu. İlaveten, Ferid’in yazdıklarından özellikle Ezher’deki İslamcı/milliyetçi grupların toplumun her kesimini etkilediği ve Mısır’ın Osmanlı yörüngesinden tamamen çıkmasına ilk bu gruplardan tepki geldiği anlaşılmaktadır.

Karmaşık bağlantıları olan Şeyh Abdülaziz Çaviş’in ise, Muhammed Ferid’le birlikte Mısır’daki İngiliz karşıtlığını besledikleri, hatta Şeyh Çaviş’in çalışmalarını yürüttüğü Hilal-i Osmani’yi de bu yönde kullandığı düşünülmekteydi.³⁷⁶ Çaviş’in çalışmalarına dair

Amos’un raporuna göre, Mısır’daki 1919 olaylarının asıl sebebi, Hicaz Krallığının durumu ve İngiltere ve Fransa’nın Osmanlı topraklarındaki hâkimiyet alanlarıyla ilgili self determinasyon tutumunun ötesinde, Ezher’in etrafındaki dindar çevrelerde Türk gücünün etkisinin azalmasıydı.³⁷⁷ Ayrıca Mısır’daki anti-emperyalist itirazların dinsel tonu da artmaya başlamıştı. “Bazı camilerdeki vaizlerin vaazları dinsel ajitasyonu hissettirmeye başladı. Geçen Cuma, yani 5 Ekim tarihinde, *Site El Chamieh* Camisi vaizi epeyce karakteristik bir vaaz verdi. Bu vaaz, Lord Cromer döneminde de verilen aynı

³⁷⁴ Polat, a.g.e, ss.283-289

³⁷⁵ F.O. 848/3, Abdallah Sfer, 2 Haziran 1914, *Kahire, Çok Gizli Rapor/Le Caire, 2 Juin 1914, “Strictement Confidentielle”, Annexe A. (9 pages)*

³⁷⁶ Polat, a.g.e, ss.279-280

³⁷⁷ F.O. 848/3: Anayasal Reform ve Huzursuzlukların Siyasi Sebepleri/Constitutional Reform and Political Causes of Unrest: Memorandum By M. S. Amos (Acting Judicial Adviser-Information Comittee For British Mission), MS. Amos’un 8 Temmuz 1919 tarihli raporu, Bulkeley.

vaazdı.”³⁷⁸ Vaazın “kutsal savaş hazırlığı” niteliği taşıyordu, bu aynı zamanda propagandanın dinsel bir söylemle örgütlendiğinin bir kanıtıydı. Bu dönemde Ezher ve çevresi Kahire’de etkin olan Bolşevizme de tepkiliydi. Fetvalar üzerinden Bolşeviklerin siyasi hayata zararlı olduğu, haram ve helalin ayırdına varamadıkları teziyle bu faaliyetlerin toplum nezdindeki gözle görülür etkisini dinsel argümanlar üzerinden azaltmaya uğraşıyorlardı.³⁷⁹

İngiliz bürokratların, savaş sonrası bu dönemde Mısırlı milliyetçi gruplarla “iyi geçinmenin” yollarının aranması gerektiğine yaptıkları vurgu, bağımsızlık üzerinden bir pazarlık noktasına gelindiğinde İngiltere’nin elini güçlendirecek bakış açısıydı. “Her türlü milli bilinci iyi karşılamak” gerekliydi, hatta milliyetçilerle ve “milliyetçi duyguları kuvvetli olan herkesle iyi geçinmek” doğru politikaydı. Hatta kalifiye Mısırlılara İngiliz vatandaşlığı imkânı sunulması” dahi teklifler dahilindeydi. Bu düşüncenin zemini vatandaşlık üzerinden Mısır’ı İngiliz dominyonlarına dahil etmekti, nitekim İngiliz bürokratlar raporlarında, Mısırlıların “Protektora” vasfından rahatsız olduğu, ayrıca siyasal sistemde ve bürokraside karar alıcı olma noktasında Mısırlılara daha fazla yetki ve söz hakkı verilmesi gerekliliği üzerinde duruyor, ancak yine de Mısırlıları herhangi bir şekilde kendi kendilerini yönetmeye yeterli görmüyorlardı: Son 50 yılda Mısır, Avrupa’yla yakın ilişkiler kurdu. Ancak Mısırlılar zihinsel ve davranışsal açıdan son derece ayırt edici bir şekilde “oryantal” ve kendilerini Avrupa’ya asimile etmek için her

³⁷⁸ F.O. 848/3: 25.10.19 tarihli imzasız rapor.

³⁷⁹ Bu konu üzerine oldukça saldırgan bir dile sahip olan Seyid Hasan Muhammed bir fetvasında Bolşevizmin kökenlerini Zerdüştlükle bağdaştırmış, temel rahatsızlığını sosyalizmin özel mülkiyeti kamulaştırması olduğu üzerinde durmuştur. F.O. 141/779, Dosya No: 9065, *Fetva*, 1919-1921, Kahire.

yolu deniyorlardı.³⁸⁰ Ayrıca bu yetersizlik hali, eğitim sistemindeki çağdışılıkla bağdaştırılıyor, bu alanda daha fazla düşünce özgürlüğüne alan açılması gerekliliği üzerinde duruluyordu.³⁸¹

³⁸⁰F.O. 848/3: Anayasal Reform ve Huzursuzlukların Siyasi Sebepleri/Constitutional Reform and Political Causes of Unrest: Memorandum By M. S. Amos (Acting Judicial Adviser-Information Committee For British Mission), MS. Amos'un 8 Temmuz 1919 tarihli raporu, Bulkeley.

³⁸¹ F.O. 848/3: C.R. Ashbee, Esc., F.R.B.A. Memorandum: Mısır'da Eğitim/ Education In Egypt: Information Committee For British Mission Memorandum, Kudüs, 28 Temmuz 1919.

IV. BÖLÜM

MISIR ÜZERİNE ANLAŞMAK: KONTROLLÜ BAĞIMSIZLIK VE YENİ MISIR ÜZERİNE TARTIŞMALAR

İngiliz sömürgeciliğinin yerel güçlerle yaptığı işbirlikleri; Mısır milliyetçiliğinin toplumda popülerlik kazanması ve hem Arap hem de Mısır milliyetçilerinin Avrupa'daki kamuoyunu etkileme faaliyetleri sonucu yeni bir cephede daha devam etmek zorunda kaldı. Mısır'da Batı tarzı eğitim almış, yabancı dil bilen, Arap ve Mısır milliyetçiliği fikirlerinin yarattığı gündem içinde yaşayan, Mısır gençliği, İngilizlerin "izin verdiği" ölçüde bürokraside yer almaya başladılar. Milner Komisyonu raporlarından anlaşıldığı üzere İngiliz yönetimi milliyetçi akımların Mısır toplumu üzerindeki olumsuz etkilerinin 1882'den beri farkında olarak buradaki iç siyaseti yönlendirmek için adımlar atıyordu.

Bu sürece etki eden iki önemli olay da 1906 yılında gerçekleşmiştir. İlki Akabe Körfezi meselesi³⁸², ikincisi ise, toplumdaki İngiliz karşıtı eğilimleri pekiştiren, yukarıda bahsedilen "Dinşavay" olayıdır. Burman'a göre Akabe Körfezi olayı sonucunda İngiliz karşıtlığının yükselmesi İngiltere açısından beklenmedik olmuştur.³⁸³ Bu konuda Cromer, Almanya'nın Osmanlı'yı bu şekilde tavır almaya ittiğini düşünüyor, Süveyş Kanalı'nın

³⁸² Olayın çıkış noktası, Mısır ordusunun başında bulunan Sir Reginald Wingate'in Mısır sınır polisi için bir savunma noktası inşa etmek amacıyla Akabe bölgesine doğru ilerlemesi üzerine II. Abdülhamid'in bu hareketi bölgedeki Osmanlı hakimiyetine tehdit olarak görüp iki karakol inşa ettirmesidir. John Burman, *British Strategic Interests versus Ottoman Sovereign Rights: New Perspectives on the Aqaba Crisis, 1906*, "Journal of Imperial and Commonwealth History" 37, no. 2 (2009).s.278

³⁸³ Burman, a.g.e, ss.275-292

geleceğiyle ilgili endişelendiriyordu.³⁸⁴ İngiltere'nin bu dönemde endişesi, halen Mısır üzerinde idari ve kültürel etkileri devam eden Osmanlı Devleti ile Almanya'nın yakın ilişkileri ve bu ilişkilerin Süveyş Kanalı üzerinde İngiltere'nin etkinliğini tehlikeye sokma ihtimali idi. İngiltere'nin 1906'da gerçekleşen bu iki olayın muhalefeti yükseltmesi İngiltere için beklenmedik bir durumdu³⁸⁵. Bu iki olay, milliyetçiliği politik gündemin odak noktası yapmakla beraber, genel anlamda Mısır'da kültürel organizasyonu ve devletteki etnik dağılımı değiştirmemiş, İngilizlerin idaredeki ağırlığını sarsmamıştır. Nitekim yerel işbirlikçilerle devam eden idari ortaklık, yeni, eğitilmiş ve milliyetçi ideolojiyle karşılaşmış, İngiliz karşıtlığının yükselişe geçtiği bir toplumsal hayatın içinde büyüyen genç Mısırlılar daha fazla idareye katma fikri, Milner Komisyonu raporlarında da görüldüğü üzere, sürekli gündemde kalmıştır. Mısır'ı kontrol altında tutmak için Milner-Zaghlul görüşmelerinde bir talep olarak sunulana kadar “bağımsızlık” konusu yer yer yapılan tartışmalar dışında bir tasarı olarak gündeme getirilmemiştir.

1. Yeni Düzenin Eski Aktörü: Saad Zaghlul'un Yükselişi

Sa'ad Zaghlul'un siyasi hayatı Arap coğrafyasında Arapçılık ve Pan-İslamcılığın fikir önderliğini yapmış olan Cemaleddin Afgani ve Mısır müftüsü Muhammad Abduh ile tanışmasıyla başlamıştır. Yukarıda bahsedilen Ümmet Partisi'nin kurucuları arasında yer almış olan Zaghlul, 1910 yılında Muhammed Said Paşa'nın hükümetinde Adalet

³⁸⁴ Burman, a.g.e, s.282

³⁸⁵ Burman, a.g.e, s.286 Akabe Körfezi meselesi sadece Mısır'daki muhalafet için değil, Jön Türklerin faaliyetleri açısından da büyük önem taşımaktaydı. Mısır'da görev yapan İngiliz diplomat Nicholas O'Connor 1898'de İstanbul'a geldiğinde Jön Türklerin Mısır'daki faaliyetlerinin kısıtlanması için Abdülhamid tarafından baskı gördü. Burman, a.g.e, ss, 276-77 1908'de Jön Türkler iktidara geldiğinde Cavid Bey bir Fransız diplomata “Sizin için Alsace-Lorraine ne ise, Mısır da benim için odur.”, diyecekti. Burman, a.g.e, s 278.

Bakanı olarak görev yapmış, görevdeyken pek çok tartışmalı karara imza atmıştır.³⁸⁶ Özellikle yabancılara verilen imtiyazlar ve basın özgürlüğü konusundaki kararları kamuoyunda tepkilere yol açmıştır.³⁸⁷

Saad Zaglul, I. Dünya Savaşı'nın ardından Mısır'ın statüsünün belirlenmesi için Ali Şaravi ve Abdülaziz Fehmi ile birlikte 1919 yılında Paris Barış Konferansı'na katılmak üzere bir heyet kurdu. İngiltere'nin bu heyetin meşruiyetini kabul etmemesi ve Saad Zaglul'u Malta'ya sürgüne göndermesi üzerine Başbakan Hüseyin Rüşdi ve kabine üyesi Adli Yeğen istifa etmiştir.³⁸⁸ Bu gelişmeler üzerine kamuoyundaki tepkiler, İngiltere nezdinde “Milliyetçi ayaklanmalar” olarak ifade edilen toplumsal olaylara dönüşmüştür. 7 Nisan 1919'da ise Zaglul ve arkadaşlarının Paris'e gitmelerine izin verilmiştir. 28 Şubat 1922'de ise İngiltere Mısır'ı bağımsız devlet ilan etmiş, Saad Zaglul ise 17 Temmuz 1923'e kadar Mısır'a dönememiştir. Bağımsızlık ilanının ardından partileşen “Wafd” Zaglul'un Mısır'a dönüşüyle 1924'te yapılan ilk seçimlerde başarıya ulaşarak iktidar olmuştur.³⁸⁹

Saad Zaglul, 1857 yılında Gharbiyya köyünde doğdu. Babası bir Omda ve çiftçiydi. 1871'de, Ezher'e gittiği aynı yıl Cemaleddin Afgani de Kahire'ye geldi.³⁹⁰ Saad Zaglul, Muhammed Abduh ile Cemaleddin Afgani'nin evinde tanışmış ve en önemli öğrencilerinden biri haline gelmiştir.³⁹¹ Afgani Hidiv'in emriyle sınır dışı edildikten sonra, aynı anda köyüne sürgüne gönderilen Abduh bir yıl sonra aniden hükümetin resmi

³⁸⁶ Görgün, a.g.e, s.378

³⁸⁷ Hilal, Görgün. *Sa'd Zağlul*. TDV İslam Ansiklopedisi, 35. Cilt, 2008, ss.378-379

³⁸⁸ Görgün, a.g.e, s.378

³⁸⁹ Görgün, a.g.e, s.379

³⁹⁰ Hourani, a.g.e, s.209

³⁹¹ Russell Yates, Smith, *The Making of an Egyptian Nationalist: The Political Career of Saad Zaghlul Pasha Prior to 1919*, Unpublished PHD Thesis, 1973, s.9.

gazetesi olan Vaka-yı Mısriyye'nin baş editörlüğüne getirilmişken, Zaglul 5 Ekim 1880 tarihinde henüz Ezher'den diplomasını almadan devlet hizmetine girmiştir. Arabi Paşa İsyanı'nda ise Zaglul'un aktif ve "kavgacı" bir rolden ziyade, uzlaşmacı bir tavrı tercih ettiği bilinmektedir. Zira isyandan sonra Giza yönetimindeki görevinden el çektirilmesine rağmen diğer arkadaşları gibi tutuklanmadığı bilinmektedir.³⁹² Daha sonra "İntikam Derneği" (ya da İngiliz gazetelerindeki ismiyle "İsimsiz Mektup Yazma Derneği") kurucuları arasında olduğu iddiasıyla hapse atılmıştır. Zaglul'un diğer milliyetçiler kadar gözü kara bir politik şahsiyet olmayışı, hatta İngiliz yönetimi için makbul bir kişilik olduğu Wilfrid Scawen Blunt'ın bazı ifadelerinde ima edilmektedir. Blunt, Cromer'le yaptığı görüşme sonucu Zaglul'un Milli Eğitim Bakanı olarak atanmasından son derece memnun olduğunu ve 1883'te İntikam Derneği üyeliğinden ötürü hapse atılmasının ardından Blunt'ın kendi çabasıyla salıverildiğini belirtmektedir.³⁹³ Zaglul daha sonra avukat ve hakim olarak görev yapmış, Kahire'deki "Fransız Hukuk Okulu"na gitmiştir.³⁹⁴ 1896'da halen Mısır yönetiminde etkili olan "Türk-Çerkes aristokrasisi" ne tanıtılarak, İngiliz yanlısı Başbakan Mustafa Fehmi Paşa'nın kızı ile evlendirilmiştir.³⁹⁵

2. Saad Zaglul'un İngiliz Yönetimiyle İlişkileri

Lord Cromer'in İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey ile 1906'da yaptığı bir yazışmada³⁹⁶, yüksek mahkeme hâkimi olan Zaglul Paşa'yı Milli Eğitim Bakanı olarak Hidiv'e önerirken, kendisinin bu görev için yeterli tecrübesi bulunmasa da güvenilir

³⁹² Smith, a.g.e, ss.9-10

³⁹³ Smith, a.g.e, ss.11-12

³⁹⁴ Hourani, a.g.e, s.210

³⁹⁵ Smith, a.g.e, ss.18

³⁹⁶ FO 371/68 *The Earl of Cromer To Sir Edward Grey, Mısır ve Sudan Gizli Yazışmaları*, 2 Kasım 1906.

olduğu üzerinde durmaktadır: “Bu dönemde Mısır’da yaşanan düşünce özgürlüğü ortamının entelektüel bir uyanışa tanıklık ettiği aşıkardır. Eğer Zaglul Bey gibi birisi yüksek mevkilere getirilirse, Mısırlılar sadece İngiliz ya da Türk asıllı kişilerin değil, Mısırlıların da yönetimde bu mevkilere getirildiğini görecektir.”³⁹⁷ Cromer mektubunda, Mısırlı bürokratların mevkilerinin gerçek yetkilerle donatılmasının çok önemli ve gerekli olduğunu öne sürmektedir. Cromer’a göre Muhammed Abduh ekolünün amaçları arasında Mısırlıların ahlaki ve entelektüel gelişimi yer alıyordu ve bu ekolün hiçbir aşırılıkçı yanı yoktur. Cromer’e göre dönemin Pan-İslamcı fikirlerini savunan ajitatif gruplardan farklı bir bakış açıları vardı. Saad Zaglul da bu ekolün önemli bir temsilcisiydi. Dolayısıyla bu yeni göreve tayini, Mısır toplumunda ve bürokrat çevrelerinde memnuniyetle karşılanmıştı. ³⁹⁸ Cromer ile Edward Grey’in bu yazışması, yukarıda bahsedilen Dinşavay Olayından (13 Haziran 1906) sonra, 10 Kasım 1906 tarihinde gerçekleşmiştir. Cromer’in bu olaydan ötürü meydana gelen tepkileri bastırmak için yaptığı atama, daha önce yerel yöneticilerle kurduğu işbirliklerini Zaglul gibi siyaseten “ılımlı” kişiler üzerinden yürütme amacını da destekliyordu. Abduh’u izleyenlerin “aşırılıkçı” “Pan-islamcı” olmamalarına dair yaptığı vurgu da bu topluluğu İngiliz karşıtlarından ayırarak, İngiliz yönetiminin işbirliği politikasını desteklemektedir. Hatta Muhammed Abduh’un Hidiv Tevfik tarafından affedilmesi için Cromer’la yapılan görüşmelerden en etkili olanının Zaglul’un başvurusu olduğu bilinmektedir.³⁹⁹

Zaglul, Milli Eğitim Bakanı olarak İngiliz memurlar tarafından sevildiği, hatta bu makamın İngiliz danışmanlarına sözünü dinletebilen yegane Mısırlı olduğu bilindiğinden,

³⁹⁷ FO 371/68, a.g.r

³⁹⁸ FO 371/68, a.g.r

³⁹⁹ Yates, a.g.e., s.18

1910 yılında Adalet Bakanlığı'na getirilmiştir.⁴⁰⁰ Zaglul'u aktif siyasete yöneltten olay ise, 1913'teki seçimlerde hem meclis üyesi hem de başkan yardımcısı seçildikten sonra 1914'te I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla meclis çalışmalarının durması idi. . Hourani'ye göre, istifasından sonra Zaglul, seçilmesinden yalnızca birkaç ay sonra kendini hem İngiliz yönetimine hem de hükümete karşı oluşan muhalefetin lideri olarak bulmuştu. Bu arada Ummet Partisi ile yakınlaşan Zaglul, Mustafa Kamil'in kurucusu olduğu Vatan Partisi saflarından uzak durdu. Politik eğilimlerini tartışmaya açan bu olaydan sonra Zaglul, lider olarak Lutfi Al-Sayyid'le yaptığı tartışmalar sonucu Paris Barış Konferansı'na gitmek üzere *Wafd*'ı (Arapça'da delegasyon anlamına gelir) kurdu. “13 Kasım 1918'de, ateşkesten iki gün sonra Zaglul ve delegasyonun diğer iki üyesi İngiliz Yüksek Komiserliği'ne gittiler ve nasıl Londra'ya gidip İngiliz hükümetine Mısır meselesini iletebileceklerini sordular. O zamandan ölümüne kadar kendi (Zaglul'un) tarihi, Mısır'ın tarihiyle eştir. İngiliz hükümeti ise bu talebi reddetmiştir.”⁴⁰¹ Bu talebin ardından Mart 1919'da Malta'ya sürülmeleri ile başlayan süreçte Zaglul, oldukça kısa bir zamanda Mısır milli çıkarlarının sözcüsü haline gelmiştir. Wafd'ın Paris Konferansı'nda Mısır konusunu gündeme getirmesinin ardından Lord Milner, Mısır konusunu incelemek üzere tekrar Mısır'a geldi ve Zaglul taraftarlarının boykotuyla karşılandı. Görüşmelere Avrupa'da bulunan Zaglul'la gizli olarak devam etti. Bu boykot, hem Mısır'da “devrim-
ثورة” kültürünün oluşması açısından önem arz etmekte, hem de bağımsızlık sürecinde bir kırılma noktası olarak kabul edilmektedir. Hourani'ye göre bu boykot Zaglul'un toplum üzerindeki etkisini arttırmasını sağlamış, hem de, Milner'in başında olduğu ve “Milner Misyonu” olarak anılan oluşumu Zaglul'la gizli görüşmeler yapmak için ikna etmişti.⁴⁰²

⁴⁰⁰ Hourani, a.g.e, s.211

⁴⁰¹ Hourani, a.g.e, ss.211-212

⁴⁰² Hourani, a.g.e, s.212

Mısır'daki milliyetçiliğin toplum üzerindeki etkisine rağmen, 1919 yılında meydana gelen olayların literatürde tartışmalı olduğu anlaşıyor. Olaylarla ilgili temel tartışma noktası, bu gelişmelerin çıkış noktasının kendiliğindenliği üzerine idi. Mısır'da özellikle 19. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren ortaya çıkan milliyetçi düşüncenin belirli bir zemin oluşturmuş olması ve tüm bu düşünsel birikime rağmen bu tartışmanın ortaya çıkması düşündürücüdür. Tartışma, “devrimin” kaynağının otantik olan ya da yönlendirilen bazı gizli örgütler eliyle yapıp yapılmadığı üzerinden yürür. Quraishi, bu tartışmaları ele alırken, Selahaddin el-Dhuhni ve Abbas Mahmud el-Akkad'n fikirlerini aktarır: Onlara göre bu isyanlar tam anlamıyla kendiliğinden başlayan, temelinde popüler vatanseverliğin örgütsüz ifadesiydi.⁴⁰³ Öte yandan isyanları tetikleyen, temelde toplumu provoke ettiği tahmin edilen gruplar, daha önce de üzerinde durulduğu gibi Jön Türkler, Alman ajanları ve Bolşevikler idi.⁴⁰⁴ Devrim fikri, temelde hukuk fakültesi öğrencileri tarafından başlatılmış, daha sonra devlet memurlarına sıçramış, tüm topluma yayılmadan önce ise orta sınıfta popülerleşmişti.⁴⁰⁵

I. Dünya Savaşı biterken, Mısır gazetelerinde Wilson'un yaptığı açıklamalar fazlaca yer tutmuş, Muhammed Hüseyin Haykal gibi Mısırlı entelektüeller Amerika Birleşik Devletleri yanlısı açıklamalar yapmış, 8 Ocak 1918'de yayınlanan Wilson Prensiplerine de geniş biçimde vermişti, öyle ki Mısır kraliyet ailesinden Ömer Tosun⁴⁰⁶

⁴⁰³ Quraishi, a.g.e, s.49

⁴⁰⁴ Quraishi, a.g.e, s.50

⁴⁰⁵ Quraishi, a.g.e, s.50

⁴⁰⁶ Ömer Tosun'un bu yaklaşımı Sultan nezdinde de sorunluydu, nitekim Sultan, General Clayton'un raporuna göre Prens Ömer (Toussoum) gibilerin kendisine muhalefete geçeceğinden endişeliydi. Sabri Abdürrahim Paşa'nı kızıyla evlenmesinin kendisini prestij kaybına uğrattığını, Mısırlıların kendisinin bir prenses ya da bir köleyle evlenmesi gerektiğini düşündüğünü aktarıyor. FO 848/6, General Clayton, 19 Aralık 1919 tarihli rapor.

da 14 prensip konusunda olumlu düşündüğünü Saad Zaglul ile paylaşmıştı.⁴⁰⁷ Wilson ilkeleri ile beraber Şerif Hüseyin'in liderliğini yaptığı Arap isyanının da Mısır basınında sık sık yer alması bağımsızlık isteklerinin dile getirilmeye başlamasını teşvik edip etmediği tartışmalıdır. Nitekim Arap milliyetçiliği dalgasının savaş bittikten sonra 1919 yılında Mısır'da meydana gelen, milliyetçi ayaklanmalar olarak değerlendirilen olaylar üzerinde etkisi olsa da, bağımsızlık sürecini yansıtan arşiv belgelerinde İngiltere açısından olumsuz olarak değerlendirilebilecek bu etkiye fazla değinilmemektedir. Mısır meselesi, İngiltere tarafından daha çok Mısır'ın iç dinamikleri arasındaki dengenin bozulması sonucu ortaya çıkan talepler bütünü olarak ele alınmaktadır.

3. Vefd Delegasyonu Milner Komisyonu'na Karşı

İngiltere'nin Mısır'daki statü sorunlarının tartışıldığı bölümde belirtildiği gibi, Alfred Milner'in Mısır'daki rolü, hemen işgalden sonra başlamıştır. Milner, bu dönemde İngiltere'nin Afrika'daki sömürgeleşme stratejilerini tespit ederken, daha önce de belirtildiği ve literatürde sıkça referans verildiği üzere, Mısır'ı “Örtülü Protektora” olarak tanımlamıştır.

1905'te İngiltere'ye döndüğünde Milner, kendi “yapıcı devletadamlığı” ile, İngiltere'nin iletişim teknolojilerine de eğilmesi gerektiğine değinerek, kolonilerle kurulan ilişkiyi yeniden kurgulama gerekliliği üzerinde durdu. Koloniler arasında ticaretin öncelikli sayacak bir sistemin geliştirilmesi, “kolonyel aile” fikrinin yerleşmesi gerektiğini, İngiltere'nin asıl amacının hegemonya ya da genişleme değil, birlik ve

⁴⁰⁷ Erez Manela, *Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism* (Oxford University Press, 2007), s.63

güvenlik olduğunu savundu. Mevcut ticari gümrük vergileri hem çok sınırlı mallar için geçerliydi hem de ağır koşullar içeriyordu.⁴⁰⁸

Mısır'ın geleceğine dair görüşmeleri yürütmek üzere bir komisyon kuruldu. Milner Misyonu üyeleri; daha önce Cromer yönetiminde görev almış olan Roma büyükelçisi Sir Rennel Rodd; Mısır'da görev yapan General Sir John Maxwell; Boer Savaşı'nda başarılarla sahip olan tuğgeneral Sir Owen Thomas; Westminster Gazetesi'nin editörü J.A. Spender ve Dışişleri Bakanlığı hukuk müşaviri Cecil Hurst idi.⁴⁰⁹

Milner Misyonu'na Mısır'da yürütmek üzere verilen görev, Mısır'ın yönetiminin “Protektora yönetimi altında anayasal bir düzen” olduğunun muhaliflere karşı savunulması idi.⁴¹⁰ Milner'in planı ise, Mısır'a herhangi bir şekilde özyönetim dışında bir şans tanımamaktı. “Ne daha azı, ne daha fazlası”, şeklinde ifade ediyor Milner, “Mısırlılar asla kendilerini İngiliz dominyonu olarak kabul etmezler[di]”, bu sebeple Milner'a göre bu konuda fazla ileri gidilemezdi. İlaveten bu durum, Mısır'ı İngiltere'nin hakimiyetindeki Hindistan gibi bölgelerden anayasal gelişme anlamında ayırmaktaydı.⁴¹¹ Dolayısıyla Milner, Mısır'ın bağımsızlığından ya da tam sömürge olmasından yana değildi. Mısır'daki hem muhalefeti teskin edecek, hem de İngiltere'nin bölgesel çıkarlarını zedelemeyecek bir çözüm arayışındaydı. Milner'in, 1890'larda Mısır'da Hidiv Tefvik'in idaresinde Maliye müsteşarlığı yaptığı sırada yaptığı çok önemli başka bir

⁴⁰⁸ JL Thompson, *A Wider Patriotism: Alfred Milner and the British Empire* Routhledge, 2015.

⁴⁰⁹ Eugene Rothman, *The Formulation of Britain's Policy Towards Egypt, 1922-1925*. Diss. SOAS University of London, 1979.

⁴¹⁰ Halpérin, Vladimir. *Lord Milner and the Empire: The Evolution of British Imperialism*. Odhams Press, 1952, s.78

⁴¹¹ Halpérin, a.g.e, s. 79

tespiti ise Mısır'ı “Çelişkiler Ülkesi-*Land of Paradox*” olarak tanımlamasıydı.⁴¹² Milner'a göre Mısır'ı ele alırken değerlendirilmesi gereken pek çok ayırt edici yönü vardı, İskenderiye gibi bazı büyük şehirlerinin uluslararası karakteri olması ya da Mısır'da ekonomisi veya siyasetle ilgili herhangi bir meselenin özünde pek çok devletle ilintili olması gibi. Bu fikri onu Mısır'ın herhangi bir sömürgeyle eş tutulmaması gerektiği, İngiltere ve Mısır arasında tam anlamıyla iki taraflı bir sözleşme yapılması gerektiği fikrine yönlendiriyordu.⁴¹³

18 Aralık 1914'teki protektora ilanından itibaren hem protektora statüsü hem de sıkıyönetim kanunu İngiltere'nin Mısır'a hem hukuken hem de askeri olarak hakim olmasını sağlamıştı. İngiltere'nin Mısır'daki siyasi ve askeri varlığı, hukuken 26 Ağustos 1936 yılında yapılan İngiltere-Mısır anlaşmasıyla sona ermiştir.

4. Milner Misyonu'nun Mısır Üzerine Çalışmaları

Milner Misyonu Raporlarının ana hatlarını oluşturan konular; omda ve fellahların sorunları, Mısır idaresinde yetki devri meselesi, Mısır'da karma mahkemelerin geleceği, Mısır'da kalan ve özellikle ticari faaliyetlerde bulunan yabancıların statüsü ve Mısır'ın siyasi statüsü/bağımsızlığının sınırları, idi. Komisyon, bu genel başlıklar altında Mısır'daki sorunların kökenlerine dair araştırmalar üzerinden tespitleri ortaya koymuş, İngiltere'nin etkinliğinin devam etmesi gerektiği, ancak Mısırlıların isteklerine belli ölçüde cevap verilmesi gerekliliği üzerinde durulmuştur. İngilizlere Mısır'ın devlet ve toplum düzenine dair tasarıları, Mısır'da nasıl bir düzen istediklerine dair öngörülerini ortaya koymaktadır. Buradan hareketle, raporlardaki genel izlenim ve tespitler muhaliflerle anlaşma zorunluluğunu ortaya koyarken, hükümet üzerinden işbirliğini

⁴¹² Halpérin, a.g.e, s. 80

⁴¹³ Halpérin, a.g.e, s. 80

devam ettirerek Mısır'ı yönetmeye devam etmek olarak belirlenmiştir. Misyona göre Mısırlılar henüz kendilerini yönetmeye hazır değildirler, ancak onlara daha fazla yetki verilmesinin İngiltere'nin etkinliğini arttıracak ve toplumda oluşan İngiliz karşıtlığını kontrol altına alacağı öne sürülmektedir.

4.1. Mısır'ın Yeni Statüsü Meselesi: Muhaliflerle Anlaşmanın Gerekliği

Mısır'ın 1882-1914 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne hukuki bağılılığı *de jure* devam etti, ancak İngiliz işgali altındaki ülke İngiliz Başkonsolosluğu üzerinden yönetildi. Yukarıda bahsedildiği gibi 1904'te Fransa'yla yapılan anlaşma sonucu İngilizlerin Mısır'daki hakları ve çıkarları tanındı. İngilizlerle birlikte pek çok yabancı, Mısır yönetiminde üst düzey görevlere geldi, ancak 1904 Anlaşmasına kadar İngiliz çıkarlarının netleşmemesiyle beraber, 1914'te savaşın patlak vermesinin bir sonucu olarak gelecekteki statünün belirlenmesi açısından önemli bir adım atılarak protektora ilan edildi.⁴¹⁴

Başbakan Adli Yeğen Paşa'ya göre, İngiliz Protektorası Mısır'ın “Türk Süzerenliği” altındaki pozisyonuna göre bir ilerleme idi “(...) ve şimdi yapmamız gereken Protektora'yı örgütlemektir”⁴¹⁵ Mısır delegasyonunun (Vefd) bir üyesi olan Profesör Makram Abaid, Mısır Meclis Komitesi'nde, 1 Ağustos 1921 tarihli uzun bir konuşma yaptı.⁴¹⁶ Makram Abaid, Milner'ın görüşmelerdeki tasarrufunu “Milner Düzenbazlığı” olarak tanımlamaktadır. Milner'a göre Mısır “bağımsız meşrutiyet rejimi” ile yönetilmeliydi. Milner, pek çok kısıtlamayı öngörmüştü, bunlardan bazıları; Mısır'da

⁴¹⁴ FO 848/4, Ağustos 1919, Ministry of Justice, Memorandum On Legislation and Judicial Organization in Egypt, s.2

⁴¹⁵ El-Mukattam'la Röportaj, 1915; alıntıl原因 Abaid, a.g.e, s.8

⁴¹⁶ W. Abaid, *Makram Complete Independence versus The Milner Sceme (Or The Zaghlul-Adly Issue)*

İngiliz askerlerinin kalmaya devam etmesi, bir İngiliz mali müşavir, bir hukuk müşaviri, Mısır’da kalmaya devam edecek olan yabancıların hukuki işleriyle ilgili veto hakları (...) ile protektoranın şekle sokulup yasallaştırılmasıydı.⁴¹⁷ Tüm bu müzakere sürecinde Zaglul’un tam bağımsızlık fikrinin karşısında bir “Milner Cephesi” vardı. Bu cephenin amacı Milner’ın planlarını uygulamaya koyarak İngiliz yanlısı bir düzeni hayata geçirmeyi amaçlıyordu.

Milner Komisyonu raporlarında ana tartışma hatlarından biri Mısır’da milliyetçi akımların tetiklediği İngiliz karşıtlığının sona erdirilmesi ve bağımsızlık fikrinin İngiltere’nin kontrolü altında gerçekleşmesiydi. Komisyon raporlarından biri İngiliz karşıtlığının üst sınıflar ve entelijensiyada kuvvetli olduğu, bu grup içerisinde doktorlar, avukatlar ve resmi sınıflara mensup kişilerin olduğu, tespitini yapmaktadır.⁴¹⁸

Aynı rapora göre, El-Ezher üzerindeki etkisi sebebiyle, milliyetçilik fikri İslamcılıkla da donatılmıştı. Nitekim fellahlar ya da küçük toprak sahiplerinde İngilizlere karşı doğrudan düşmanlıktan bahsedilemiyordu. Bu grupların en tehlikelisi El-Ezher’deki muhafazakar ekipti. 1919’da gerçekleşen isyanların temelinde, hükümetin otoritesinin ve saygınlığının zayıflaması üzerine, yüksek, eğitilmiş sınıfların muhalefeti yer alıyordu. Komisyona göre mevcut durumun çözülmesi için, İngiliz ve Mısırlıların anlaşıp, hükümete saygınlığını geri kazandırması dışında herhangi bir çare yoktu. Asıl sorun bu anlaşmanın nasıl olacağıydı ve bu anlaşmanın Mısır milliyetçiliği tarafından meşru bulunması şarttı. Raporda milliyetçiliğin yarattığı ortam, İngiliz işgalinin bir sonucu olarak değerlendiriliyor. Milliyetçiliğin temeli, tüm yıkıcılığına rağmen “doğal ve kaçınılmaz” bağımsızlık dürtüsüydü. Bu dürtü de İngiliz işgalinin sonucu olan refahın

⁴¹⁷ Abaid, a.g.e, s.8

⁴¹⁸ FO848/19, Milner Mission Vol. XIX, General Conclusions Arrived by the Mission in Egypt (Known as the “39 Articles”), 1. Present Situation.

artması, eğitimin yaygınlaşması ve bireysel özgürlüklerin genişletilmesine dayanıyordu.⁴¹⁹ Bu tespit, “barış görüşmeleri” ya da eşit olmayan İngiltere ve Mısır tarafları arasındaki anlaşma zeminini belirliyordu. Dolayısıyla raporların işaret ettiği yol, bu eğitilmiş muhalif sınıflarla Mısırlıların ana özgürlük alanlarının genişletilerek anlaşılıp, İngiliz yanlısı hükümetin gücünün arttırılması, böylece İngiltere’nin Mısır üzerindeki politik ve ekonomik kontrolünün sürdürülmesi idi. Komisyon raporu, bu yönde bir öneriyle devam ediyor, “İngiltere’nin politikasının temeli bu bağımsızlık ruhunu, giderek artan, Mısırlıların kendini yönetme kapasitesini ve arzusunu, milliyetçi unsurlara karşı zafer kazanmak ve Mısır’ın yönetimiyle ilgili konularda İngiltere ve Mısır arasındaki iyi niyet ve işbirliği ruhunu yeniden inşa etmek için kullanmak olmalı. Bu politikayı gerçekleştirmek için Mısırlıların kendilerine atfettikleri öneme dair hassasiyetlerini göz önünde bulundurmalı ve Mısır’ın gelecekteki bağımsız statüsünün düşük seviyede de olsa İngiliz kontrolüyle uyumlu hale getirmeyi hedeflemeliyiz.”⁴²⁰

İngiltere’nin baştan beri Mısır’da yürüttüğü işbirliği ile yönetim anlayışının İngiliz idaresinin karşısında duran Mısırlı muhalif kesimlerle devam ettirilmesi siyaseten benimseniyordu. Milliyetçilerle anlaşmanın gerekliliğini ortaya koyarken milliyetçi isteklerin meşrulaştırılması ve bir anlamda milliyetçilerin olumlanmasıdır. Nitekim milliyetçilerin tüm “kötücül” eylemlerine karşın istekleri “doğal ve kaçınılmaz” olan vatanperverliğe dayanmakta idi. Milliyetçilerin istekleri refah ve Mısırlıların iyi eğitim

⁴¹⁹ FO848/19, Milner Mission Vol. XIX, General Conclusions Arrived by the Mission in Egypt (Known as the “39 Articles”)

⁴²⁰ FO848/19, 13/07/1920, Milner Mission Vol. XIX, General Conclusions Arrived by the Mission in Egypt (Known as the “39 Articles”), The Proposed Solution: A Treaty Between Great Britain and Egypt.

görmesi⁴²¹ idi. Raporda belirtildiği üzere bunlar zaten “İngiliz işgalinin” sonucunda elde edilmiş haklardır.⁴²² Buradan hareketle milliyetçilerin talepleriyle İngilizlerin yaptıkları reformların paralel olması üzerinden anlaşmanın gerekliliğine vurgu yapılmaktadır.

Çözüm, taraflar arasında Mısır’ı İngiltere koruması altına alan bir barış anlaşması yapmaktı. Bu korumanın çerçevesi Mısır’ı “yabancı müdahalelerden korumak” olarak belirlendi. Dolayısıyla, *de facto* olarak Mısır’ın “Protektora” konumu devam edecekti. Bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünün korumasının karşılığı olarak Mısır da İngiltere’nin, İngiliz ve yabancı çıkarlarının korunmasındaki “kontrolünün” devam etmesi için alan açacak, İngiltere’nin bu “hakkını” tanıyacaktı.⁴²³ “Mısır’ı yabancı müdahaleden korumak” ile hem İngiltere’nin Mısır’da kurduğu hegemonyanın rakipsiz biçimde devam etmesi, hem de kapitülasyonların varlığını sürdürmesi tartışmalı hale geldiği için Mısır’daki ticaretin önemli aktörleri olan yabancıların hâmililiğini üstlenmenin gerekliliği üzerinde durulmaktadır.

1919 yılının Mart ayında başlayan olayların temel sebeplerini araştıran komisyona göre, “protektora” yönetiminin sürdürülmesi ve bu ismin kullanılması bu olaylar için tetikleyici olmuştu. Rapora göre Protektora ilanıyla İngiltere Türk “süzerenliğini” sona erdirmiş, Osmanlı’nın yerini almıştı, ancak statükoyu korumuştur. Milliyetçiler İngiltere’nin Mısır’ı egemenliği altına alacağı ve Mısırlıların bağımsızlık isteklerini gözardı edeceğine dair açıklamalar yaptıkları 1918 yılına kadar Mısırlı hükümetin

⁴²¹ FO 848/4: Education In Egypt: Memorandum W.H. Hill Judge, Native Court of Appeal, 29 Ağustos 1919

⁴²² FO 848/19 Milner Mission Vol.XIX; Present Situation and Its Difficulties.

⁴²³ FO848/19, 13/07/1920, Milner Mission Vol. XIX, General Conclusions Arrived at by the Mission in Egypt (Known as the “39 Articles”), The Proposed Solution: A Treaty Between Great Britain and Egypt.

yönettiği ülkede bu yönde bir algı yoktu.⁴²⁴ “*Protektora sözcüğünü Arapça’da himaye şeklinde ifade edilmesi de bu durumun bir kanıtıdır. Arapça’daki bu sözcük, Mısırlılara yabancı ülkeler tarafından bir “korunma” sağlandığının altını çizme işlevini görmekteydi. Elbette bu sözcük, bazı nüfuzlu kişilere yerel mahkemelere başvurmaktan kurtulmaları açısından avantajlar sağlamıştı, bu yüzden Mısır’da kötü bir şöhreti vardı.*”

⁴²⁵ Bu noktada vurgulanan, anlaşma zemininin temel dayanağının kurumsal olarak Yüksek Komiserliği’ni kuvvetlendirmenin gerekliliği idi. Mısır yıllar boyu epeyce yol katetmişti, ancak bu tamamen İngiltere’nin çalışmaları sonucunda ortaya çıkan bir manzara idi. Ayrıca yabancı güçlerin kapitülasyonlardan kaynaklanan ayrıcalıkları mevcuttu. İngiltere’nin Mısır’ı “koruma” statüsü, Mısır’da bulunan yabancıların haklarını da savunmasını gerektiriyordu. Olası bir anlaşmadan çıkacak karara göre, İngiltere hem yabancıların haklarının koruyucusu olacak, hem de Yüksek Komiserliği güçlendirerek Mısır’ın dış ilişkilerinden sorumlu olacaktı.⁴²⁶ İngiltere dış ilişkiler konusunda tek söz sahibi olmak için belki de hiçbir alanda olmadığı kadar katıydı. Raporunda Sir M. Cheetham, Protektora ilan edilmeden önce üç sene Konsoloslukta Birinci Katiplik, daha sonra da genel direktörlük yaptığı dönemde gözlemlediği bir politika değişimini aktarıyor. İngiltere’nin Mısır’ın dışişlerini doğrudan ele geçirmesi biçiminde gerçekleşen bu siyaset değişikliği, özellikle 1914 tarihinden önce tüm önemli sorunların Konsolosluk ve dışişleri bakanlarının İngiliz Konsolosuyla yaptığı görüşmeler üzerinden halledildiğini, hatta bizzat kendisinin Tripoli Savaşı esnasında kendisinin İtalyan bakan

⁴²⁴ FO848/19, Causes of the Unrest In Egypt: Political Factors Leading to The Outbreak of March 1919.

⁴²⁵ FO848/19, Causes of the Unrest In Egypt: Political Factors Leading to The Outbreak of March 1919

⁴²⁶ FO 848/19 Milner Mission Vol.XIX; The Proposed Solution: A Treaty Between Great Britain and Egypt.

Kont Grimani ile silah ve mühimmatın Sirenayka bölgesine taşınması gibi konularda her gün görüştüğünü belirtiyor. “Söz konusu uluslararası ilişkiler olunca, Protektora’nın ilan edildiği 1914’ten önce son derece katıydı. Dışişleri Bakanı ne zaman zora girse, bizim yardımımızı almak istediği zaman talep edebildi. Süzeren konumundaki Türkiye ile ilişkiler Hidiv ve İstanbul özelinde yürütülüyordu. Ticari Anlaşmalar ise Maliye Bakanlığı tarafından bağlanıyordu (...) ”⁴²⁷

Mısır’daki İngilizler, Mısır’daki huzursuzlukların ideolojik bağlamda yarı milliyetçi yarı İslamcı ve yabancı karşıtı olarak tanımlıyorlardı. Mısırlılar, her ne kadar Avrupalı nitelik kazanmak isteseler de “oryantal” niteliklerini koruyorlardı.⁴²⁸ İngilizlerin Mısırlılara yönetimde yeterince yer verip vermediği ise büyük bir tartışma konusuydu. Özellikle Protektora’nın ilanının ardından İngilizce’nin resmi işlerde kullanılması ve dil eğitiminin yaygınlaştırılması, İngilizlerin sömürgelerinde kendi kültürlerini dayatmak için kullandıkları klasik bir yöntemdi. Nitekim dil, aynı zamanda ticari ilişkilerin de İngilizler tarafından yönlendirilmesini sağlıyordu. Protektora’nın ilanının Mısırlılar üzerinde yaptığı etkinin bazı sınıfsal sonuçları da vardı. Hukuk müşâviri M.S. Amos’un gözlemlerine göre bu rejim değişikliği özellikle üst ve eğitimli sınıfları uluslararası itibarlarını düşürdüğünden, rahatsız etmişti. Meclis ve sıkıyönetim ilanı her ne kadar İngiliz yönetimi tarafından savunulan girişimler olsa da toplumda rahatsızlık yarattığı da kabul ediliyordu.⁴²⁹

⁴²⁷ FO 848/6, 27 Ocak 1920, Sir M. Cheetham’ın Raporu.

⁴²⁸ F.O. 848/3: Anayasal Reform ve Huzursuzlukların Siyasi Sebepleri/Constitutional Reform and Political Causes of Unrest: Memorandum By M. S. Amos (Acting Judicial Adviser-Information Comittee For British Mission), MS. Amos’un 8 Temmuz 1919 tarihli raporu, Bulkeley.

⁴²⁹ Amos, a.g.r.

4.2. Karma Mahkemelerin Geleceği ve Mısır'da Yaşayan Yabancıların Korunması

Karma Mahkemeler ve Mısır'daki yabancıların statüleriyle ilgili raporlar üzerinden İngiltere'nin yabancıların haklarını korumayı sürdürmek istediği sonucuna varılmaktadır. Mahkemelerin statüsü doğrudan Mısır'daki yabancıların ticari faaliyetlerini ilgilendirdiği için beraber ele alınan bu konuya Misyonun bulduğu çözüm İngiltere'yi burada yaşayan yabancıların haklarının hâmesi yaparak, kapitülasyon haklarına sahip devletlerin buradaki garantörü konumuna getirmektir.⁴³⁰ Bu anlaşmalar hem Yabancı Mahkemeleri kapatarak Karma Mahkemelerin yetkilerini yeniden düzenleyip arttıracak, böylece Mısır'daki tüm yabancılara Mısır'daki yasama organından çıkıp İngiltere'nin kabul ettiği tüm yasaların uygulanmasını sağlayacaktı.⁴³¹

Mâli müşavir Sir Paul Harvey ve misyon üyesi hukuk müşaviri Cecil Hurst'un çalışmalarında, yabancıların çıkarları hakkında söz sahibi olacak olan Mısırlı yerel meclislere bir denetleme mekanizması öneriliyor.⁴³² Bu denetim mekanizması ile İngiliz yönetimi Mısır'daki yabancıların çıkarlarını, onları Mısır ekonomisinde tutacak bir sistem kurma isteği görülüyor. Harvey ve Hurst arasındaki bir tartışma İngiltere'nin garantörlüğünün sınırlarını çizmesi açısından dikkat çekicidir. Vergi sisteminde yabancıların ve Mısırlıların eşit koşullar altında değerlendirilmesi prensibini bir gereklilik olarak gören Harvey'ye karşı çıkan Hurst, yabancıların bunu asla kabul etmeyeceği, bu

⁴³⁰Jasper Y. Brinton, The Mixed Courts of Egypt. *American Journal of International Law*, 1926, 20.4: 683.

⁴³¹ Brinton, a.g.e, s.683. Sonuç olarak İngiltere diğer büyük güçlerin rızasını almadığı için bu proje başarılı olamadı. 1937'de Mısır'daki kapitülasyonlar tamamen kaldırıldı. 1949'da ise Karma Mahkemeler kapatıldı.

⁴³² FO 848/6, 01 Ocak 1920, Sir Paul Harvey: "Evidence"/Kanıtlar

durumda Mısırların zarar göreceği, böyle bir durumun ancak İngiltere'nin garantörlüğü altında gerçekleşebileceğini belirtiyor: "İngilizlerin maliyeye müdahalesinin amacı Mısır yönetimi üzerindeki kontrolünü sağlamak değil, Mısırlıları yabancıların saldırganlığından korumaktır. Maliye Bakanlığı yabancı ve Mısırlıların çıkarlarının karşılaştığı yerdir. Mısırlılar, herhangi bir yardım olmaksızın yabancı çıkarlarını reddedemez. Yabancıların ayrıcalıklarından ötürü Mısırlılar kurban edilir. Başka yerlerde olmasa da, Maliye Bakanlığı'nda mutlaka bir İngiliz yönetici olmalı. Mali anlamda Mısırlıların otonomisi, Konsey'de yer alacak, veto yetkisiyle donatılmış bir Mali Danışman marifetiyle kısıtlanmalı. Ayrıca, doğrudan vergiler, gümrük vergileri ve gayri menkul vergileri de İngilizlerin sorumluluğunda olmalı."⁴³³ Yeni düzene dair tartışmalarda özellikle mâli anlamda bağımsızlık ya da bir tür özerklik fikrinin karşısında yabancı çıkarlarının korunması konusu yer alıyor. Harvey'ye göre, İngilizler Mısırlıların emri altında olmamalı, eğer böyle olacaksa, onlarla aynı sorumluluk altına girmemeliydiler.⁴³⁴ MS. Amos'a göre ise, Kapitülasyonlar kaldırıldığı takdirde Mısır bazı anlaşmalardan muaf olacaktı, dolayısıyla diğer devletlerin haklarını garantör olarak İngiltere'ye devretmeliydi.⁴³⁵

İngiliz yönetimi için bağımsızlık meselesinin önünde, yabancı imtiyazları ve bu imtiyazların kapitülasyon düzeni dışında kalıp yeniden örgütlenmesi için gereken yasal düzenlemeler yer alıyordu. Hatta bu, Karma ve Yerli Mahkemeler şeklinde kurumlaşmış yargının yeniden örgütlenmesinden dahi önemliydi.⁴³⁶ Nitekim kapitülasyonların

⁴³³ FO 848/6, Sir Paul Harvey: "Evidence"/Kanıtlar s.2

⁴³⁴ FO 848/6, Sir Paul Harvey: "Evidence"/Kanıtlar s.3

⁴³⁵ FO 848/6, 08 Ocak 1920, M.S. Amos, (Judicial Adviser).

⁴³⁶ F.O. 848/3: Sir Bruyante, Lord Milner'a Sunulan Son Notlar/Final Note for the Use of Lord Milner.

kaldırılmasının nasıl bir ekonomik çerçeve yaratacağı, bu yeni düzenin uluslararası ilişkileri nasıl etkileyeceği belirsizdi. Yargı düzeyinde sorun yaşanmaması için, ya yabancı unsurlarla doğrudan ilgilenen bir birim kurulması, ya da ayrı bir danışma meclisi oluşturulması öneriliyordu. Kapitülasyonların yaratacağı hukuksal boşluk üzerinde fazlaca durulmasının sebebi, yönetim ve yargı organizasyonu bağlamında İngiliz yönetiminin Mısır'dan el çekmeyeceği fikriydi.

4.3. Bürokraside ve Yerel Yönetimlerde “Mısırlılara” Yetki Devri

Arap ve Mısır milliyetçilerinin hem Mısır'da hem de Avrupa'daki propaganda faaliyetleri Mısır'daki İngiliz yönetiminin bazı önlemler almasına sebep oldu. Bürokratların önerileri çoğunlukla idarede “Mısırlılaşmaya” yönelikti. İçişleri Bakanlığında görev dağılımı şu şekildeydi: Mısırlı bakanın altında İngiliz bir danışman varken, bakanlık sekreteri, kamu sağlığı ve yönetimden sorumlu birimlerin başları Mısırlıydı. Teftiş Kurulu⁴³⁷ ise bir İngiliz memur tarafından yönetiliyordu (**bkz. Tablo 1.2.**) İngiliz resmi raporlarından ve belgelerden anlaşıldığı üzere bu birim, “Teftiş Kurulu *Inspectorate*” özellikle yerelde milliyetçi hareketlerin kontrol altında tutulması, fellahlardaki huzursuzluğun yönetilmesi ve omdalar gibi diğer yerel yöneticilerin görevlerinin dışında faaliyetler yürütüp yürütmediğinin denetlenmesi açısından kritik bir öneme sahipti. Bu sebeple bu birimin de başında bir İngiliz bulunuyordu. Kamu güvenliği, personel, belediyeler, akıl hastanesi ve cezaevlerinden sorumlu birimlerin başında da İngilizler vardı.⁴³⁸ Kamu Güvenliği biriminde de görevlerdeki etnik dağılımda İngilizlerin ağırlıklı olduğu, Mısırlıların ancak “görünürde” yönetici olduğu, alt kademedeki İngiliz danışman ve memurlar tarafından yönetildiği anlaşıyor. Milliyetçi

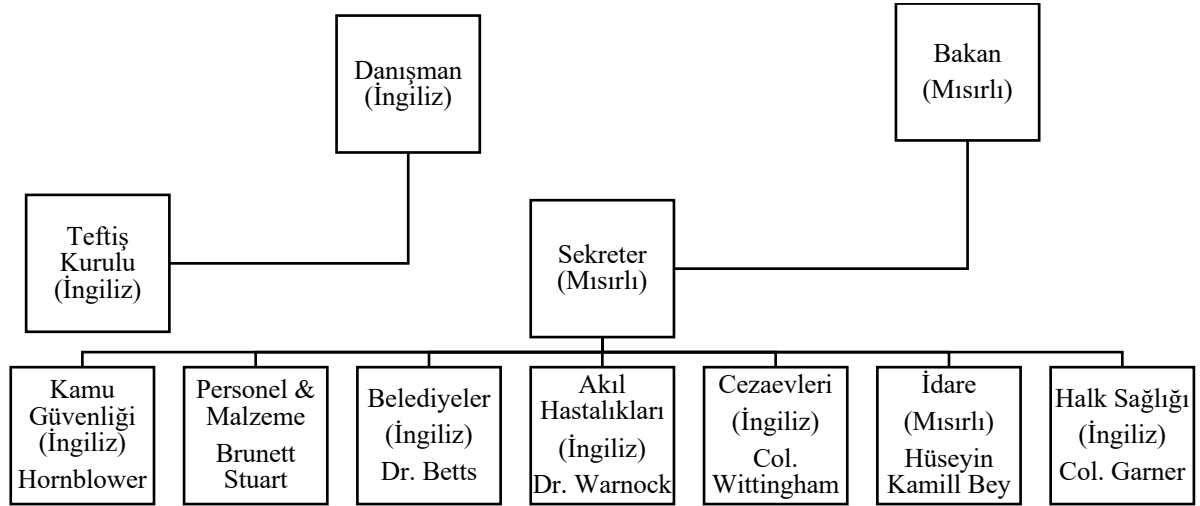
⁴³⁸ FO 848/6, 18 Aralık 1919, İçişleri Bakanlığı'nın Mevcut Yapısı/ *Present Organisation of the Ministry of Interior*

hareketlerin etki alanını genişletmesiyle, İngiliz bürokrasisinde Mısır'daki devlet kurumlarında (en azından alt birimlerde) Mısırlılara daha fazla makam verilmesi gerekliliğine dair genel fikir 1919 olaylarının olduğu bu dönemde yoğunlaşmış görünüyor. Nitekim, Kamu Güvenliği Departmanı'nın yeni yönetim şeması önerisinde (bkz. **Tablo. 1.3**) İçişleri Bakanlığı'nın mevcut durumunun aksine, çoğu makamın Mısırlılarla paylaşıldığı, en üst makam olan Genel Müdürlüğün bir İngiliz tarafından üstlenildiğini görüyoruz.⁴³⁹

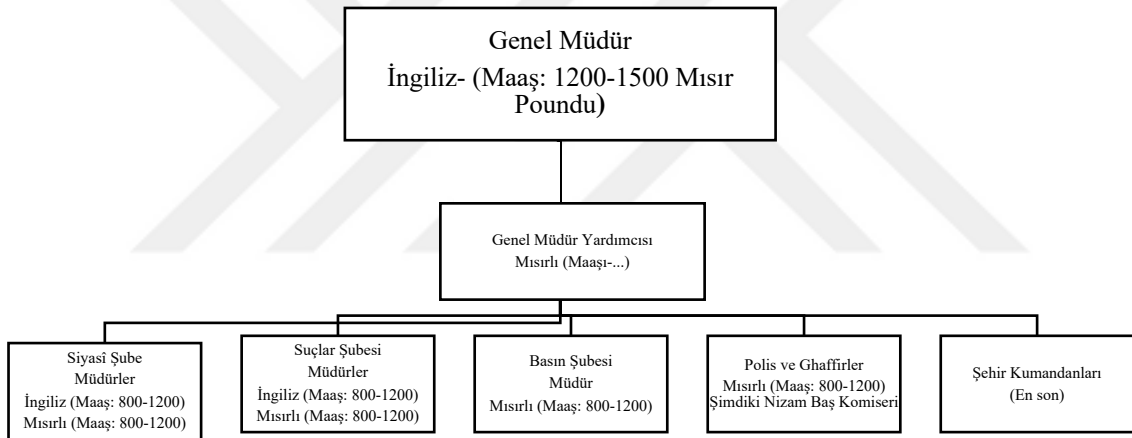

⁴³⁹ FO 848/6, 18 Aralık 1919, Kamu Güvenliği Müdürlüğü'nün Önerilen Yapısı/*Proposed Organisation of Public Security Department*.

Tablo 1.2. İçişleri Bakanlığı'nın Mevcut Örgüt Şeması⁴⁴⁰

Tablo 1.3. Kamu Güvenliği Örgüt Şeması (Önerilen)⁴⁴¹

Yerel Yönetimlerden sorumlu Dr. Betts'in raporladığına göre, idareler henüz Mısır'ın yüzde onunu kapsıyordu. 1883 Yılı Mahalli İdareler Teşkilat Kanunu ile Yasama Meclisleri kuruldu. Kanun, her “müdürlük” için bir yerel meclis belirledi, her kurulun üye sayısı, bölgenin önemine göre kanunda belirtildi. Raporda tekrarlandığı üzere meclisin

⁴⁴⁰ FO 848/6, 18 Aralık 1919, İçişleri Bakanlığı'nın Mevcut Yapısı/ *Present Organisation of the Ministry of Interior*

⁴⁴¹ FO 848/6, 18 Aralık 1919, Kamu Güvenliği Müdürlüğü'nün Önerilen Yapısı/*Proposed Organisation of Public Security Department.*

başkanlığı da Müdür'e verildi. Yasama Meclisinin üyeleri bu yerel meclislerden seçiliyordu. 1883'te yürürlüğe konan kanun ile meclisler yol işleri, sulama, bayındırlık gibi konularda yetkilendirildi. Bu girişim, devletin bireylerin kendi bölgelerindeki projelerle ilgilenmeleri açısından bir "yetki devriydi". Ancak bir rapora göre yerel meclisler yerel projelere katkı sunmalarını sağlayacak bu yetkileri kullanmadı, sadece yönetim konularında danışma organı gibi işlev gören yapılar şeklinde çalıştılar.⁴⁴²

1908'de Yasama Meclisi Hükümetin de teşvikiyle, insanların daha fazla katılımına ilişkin bir tavır sergiledi. 1909 yılında 22 Numaralı Kanun çıkarılarak, yerel Meclislerin yetkileri genişletildi. Böylece Yerel Meclisler inisiyatif ve sorumluluğu olan tüzel kişiler haline geldi, Devletin kişiliğinden ayrı olarak tanımlandı.⁴⁴³ Meclislerin yetkileri genişletildi, hatta Müdür'ün uygulamaya koyduğu düzenlemeler de bu meclislerin onayından geçecekti.⁴⁴⁴

Bu girişimler ışığında raporlarda "*decentralisation*" olarak ifade edilenin, adem-i merkeziyetçilikten ziyade bir tür "yetki devri" olduğu anlaşılıyor. Bu inisiyatif, İngiltere'nin Mısır'ı yönetim biçimi açısından önem arz ediyor, nitekim 1919 yılında, milliyetçi hareketlerin en yoğun olduğu dönemin sonrasına (aynı zamanda savaş sonrasına) denk gelen dönemde sıklıkla ifade edilen bir tavsiye olarak Mısırlıların yönetimde daha fazla söz sahibi olması gerektiği fikrinin, görece daha erken bir dönemde ifade edildiğini ve uygulandığını görüyoruz. Bir tür denetim mekanizması oluşturan yerel meclislerin yetkilerinin, milliyetçi reflekslerin gelişmeye başladığı dönemde zenginleştirilmesi de merkezî yönetim tarzından uzaklaşılacağı fikrini veriyor.

⁴⁴² FO 848/6, 29 Aralık 1919, Dr. Betts, *Provincial Councils/Yerel Meclisler*.

⁴⁴³ FO 848/6, 29 Aralık 1919, Dr. Betts, a.g.r., s.3

⁴⁴⁴ FO 848/6, 29 Aralık 1919, Dr. Betts, a.g.r., s.3

Yönetimin fazla merkezileşmesi Milner Komisyonu raporlarında olumsuz bir durum olarak ele alınıyor. Nitekim ülkenin büyüklüğü aşırı merkezî bir yönetime engel teşkil ediyordu. Genel olarak misyon, Lord Cromer'ın bu yönetsel tavrını izleme taraftarıydı, nitekim, bu misyon raporlarında yerel yönetimin güçlendirilmesi gerekliliği üzerinde duruluyor, “(...) ülkenin tek merkezden yönetilmek için fazla büyük olduğu, Müdür'ün bölgede herhangi bir teknik destek alamadığı için tüm teknik konular Kahire'ye yansıyor. Danışmanların yerelleşmesi, Kapitülasyon Komitesinin planları” arasında idi.⁴⁴⁵ İçişleri Müfettişlerinin durumu da bu bağlamda tartışma konusu idi. Müfettişler başlarda kendi bölgelerinde yaşamıyordu, ancak zamanla çalıştıkları bölgede ikamet etmeye başladılar.⁴⁴⁶ 1896 yılında öz yönetimi güçlendirmek isteyen Lord Cromer, Polis teşkilatının kontrolünü Emniyet Genel Müfettişliğinden⁴⁴⁷ alarak Müdürlere devretti. Böylece Müdürlerin yetkileri arttırarak, Polis teşkilatı doğrudan bakanlığa bağlanmış oldu. Yerel birimlerin güçlendirilmesi, merkezi hükümetin de yükünü azaltacaktı. Savaş öncesindeki genel durumu özetleyen raporunda Sir Brunyate “aşırı merkezileşme” sonucuna vardırıan bazı parametreleri sıralıyor: Ülkenin büyüklüğü, bölgelerde hukuki danışmanlık sisteminin olmaması, içişlerindeki aşırı merkezi yapı, kurumların yönetimlerinin risk almaması, aynı şekilde Müdürlük ve Merkez arasında da benzer tutum olması.⁴⁴⁸

⁴⁴⁵FO 848/6, 28 Ocak, Sir W. Brunyate, Excessive Centralisation of Government, s.3; Sir William Brunyate, hali hazırda yüksek komiserliğin hukuki danışmanlığını yaparken, 1 Ekim 1916 tarihinden itibaren resmi olarak hukuk müşavirliği yapmaya başlamış, 28 Aralık 1917-24 Nisan 1919 tarihleri arasında ise doktoru engel koyana kadar mali danışmanlık yapmıştı.

⁴⁴⁶ FO 848/6, 28 Ocak, R.E.Monteith Smith (İçişleri Bakanlığı).

⁴⁴⁷ *Inspector General of Police.*

⁴⁴⁸ FO 848/6, 28 Ocak, a.g.r

1919 yılına gelindiğinde İngiltere'nin katı merkezi bir sistemle Mısır'ı yönetmesi sadece milliyetçilerin talepleri yüzünden değil, aynı zamanda da konjonktürel olarak mümkün değildi. Daha fazla Mısırlının yönetime katılması ise sadece toplumdaki İngiliz karşıtlığını azaltmak için değil, aynı zamanda Mısır'ın yönetimine dair sorumluluğun Mısırlılarla paylaşılması açısından önemliydi. Nitekim komisyona göre “milliyetçilerle” anlaşma zemini bulmak zor değildi, çünkü onların taleplerine konu olan eğitim gibi alanlarda hali hazırda İngiltere tarafından pek çok iyileştirme yapılmıştı. Tüm bu yenilikler, yine bir tür “protektora” çerçevesi içinde yapılmalı, İngiltere sadece Mısırlılar için değil Mısır'da yaşayan yabancıların ticari faaliyetleri açısından da “garantör” konumuna gelmeliydi.⁴⁴⁹

İngiltere'nin Mısırlılara idarede daha fazla yetki vermesi, bir ölçüde Mısır'daki eğitim ve asimilasyon meselelerini de kapsıyordu. İngiltere'nin Mısır'daki Eğitim Politikası ve Asimilasyon üzerine komisyon raporlarında pek çok tartışma yürütülmektedir. Bu raporlardan birinde tanımlandığı üzere Mısır'daki İngiltere Mısır'da iki tür eğitim uyguluyordu: formel eğitim ve politik eğitim.⁴⁵⁰ Bu iki stratejik alandaki faaliyetler 1919 yılına gelindiğinde sorgulanır hale gelmişti. Nitekim hem formel eğitimde gözle görülür bir başarı sağlanamamış, hem de politik olarak İngiliz yönetimini kabul eden, Batı değerlerini benimsemiş, ulusal olmayan bir Mısırlılık bilincini benimsetme konusunda milliyetçi reflekslerin bir türlü dizginlenememesinden anlaşılacağı gibi, istenilen sonuca ulaşamamıştı. Mısır'da uygulanan formel eğitim politikası, 1919 yılında bazı alanlarda başarıya ulaşmıştı: Hijyen, binalar ve metot. Sınavlar ve adam kayırmayla ilgili uygulamalar ve bir “doğu ülkesinde alınması gereken”

⁴⁴⁹ FO 848/6, 28 Ocak, a.g.r

⁴⁵⁰ FO 848/4: Education In Egypt: Memorandum W.H. Hill Judge, Native Court of Appeal, 29 Ağustos 1919

önlemler alındı. Ancak sorgulanması gereken mesele, Mısır'a Batı çizgisinde bir eğitim sistemi uygun muydu? Bir Mısırlıdan aldığı eğitimle yarı Avrupalı olması beklenebilir miydi, kendi dinsel ve sosyal fikirleri, asimile edilmek istediği kültüre karşı değil miydi? Mısırlılar eğitime çok değer verirler. Eğitim onları, Avrupalılarla eşitleyen bir unsur olarak, sosyal sorunlarına devadır, suç oranını azaltır ve ahlakı yükseltir.⁴⁵¹ Ancak toplumun genelini kavrayacak bir asimilasyonu hedefleyen bir politik eğitim Mısır'da tam anlamıyla başarıya ulaşamamıştı. Korgeneral A. Hugh Jones'un (Acting Political Officer Damanhur) raporunda da değinildiği üzere, toplumdaki politik fikirleri etkilemenin yolu, idari teşkilat içerisinde İngiliz memurları Mısırlı memurların ast üst ilişkileri arasında doğru konumlamaktan geçiyordu. "Siyasi memurların toplumdaki etkisi, sahip oldukları askeri güce dayanıyordu. Bir İngiliz *Hakimdarı*⁴⁵² "Mudir" ün astıydı, üstelik Omdalık sistemi devam ettikçe Omdaların kontrolü devam edecekti, polis onlar kadar etkili olamayacaktı.⁴⁵³ Siyasi istihbaratı sağlayacak birimler ise, Jones'a göre Mudir'den bağımsız bir İngiliz görevli olmalıydı, bu kişi, suçların bastırılması konusunda sorumluluk sahibi olmalıydı. Bu Jones'a göre çok kritik bir makamdı ve toplumu etkilemek için Omdalarla iyi ilişkiler yürüten bir İngiliz görevli, toplum üzerindeki kontrolü sağlayabilirdi. Gizli polis gibi oluşumlar, hep makamlarını suiistimal ettikleri için faydalı olmuyordu. Nitekim toplumdaki rahatsızlıkları sona erdirebilmek için fellah ya da "efendi sınıfı"nın rahatsızlıkları incelenmiş olan Jones fellahların rahatsızlıklarını gidermenin, onların desteğini almanın tek yolu olduğunu belirtiyor. Efendi sınıfı ile ilgili sorunlar ise çoğunlukla eğitimin iyileştirilmesiyle çözülebilirdi.⁴⁵⁴

⁴⁵¹ Memorandum W.H. Hill Judge.

⁴⁵² Bir ara makam.

⁴⁵³ FO 848/4: Korgeneral A. Hugh Jones'un (Damanhur) raporu.

⁴⁵⁴ Jones'un raporu.

4. İngiltere-Mısır Anlaşma Projesi: Görüşmeler ve Öngörüler

Mısır ve İngiltere arasında yapılacak anlaşmanın içeriği, Mısır'ın yönetim biçimini ve İngiltere'nin sisteme ne düzeyde dahil olacağını belirleyecekti. Bu sebeple, Londra'da yapılan görüşmeler için Milner Komisyonu üzerine tartışılacak noktaları belirlemek üzere taslak metin hazırlamıştı. Milner'in Saad Zaglul Paşa'ya gönderdiği taslak, yazışmada "memorandum" olarak zikredilmiş, Milner metnin "son söz" olarak algılanmaması için Zaglul'a "(Bu metin) elbette bir anlaşma taslağı iddiasında değildir, ancak bize göre varılacak herhangi bir anlaşmanın içermesi gereken temel noktaların bir özeti niteliğindedir." şeklinde temkinli bir ifade kullanmıştır.⁴⁵⁵

Taslak metin temel olarak Mısır'ın yönetim biçimini, İngiltere'nin yeni konumunu ve yeni düzende yabancıların durumunu ortaya koyuyordu. Mısır'ın yeni sistemi "anayasal monarşi/sultanlık" olarak belirlenecek, bu sistem temsil kurumlarını da içerecekti. "Bağımsızlık" meselesini tartışmaya dahi açmayan taslağın, sistemin çerçevesini ortaya koyduktan sonra Mısır'ın başka bir güçle İngiltere'nin rızası olmaksızın herhangi bir siyasi anlaşma yapılamayacağını altını çiziyordu. Bu rıza mekanizmasının gerekçesi ise, Mısır toprağında tutmaya devam edeceği İngiliz askeri gücü ile Mısır'ın limanlarını koruyarak, İngiltere'nin sahip olduğu doğu ve uzak doğudaki mülkleriyle olan bağlantılarını korumaktı. Ayrıca, Mısır'ın kredi kaynaklarını koruma altına alan Borçlar Komisyonu'nun tüm yetkileri ile donatılmış olan İngiliz hükümetinin görevlendirdiği mali müşavirin etkin olduğu yeni bir düzeni kabul edilmeliydi. Yabancıların sahip olduğu imtiyazlar ve muafiyetlerden kaynaklanan Mısır'a getirilen yargısal ve yönetsel alanda tabi olduğu kısıtlamalara karşın, İngiltere Mısırlı ve

⁴⁵⁵ FO848/19, Milner Mission Vol. XIX.

yabancıların aynı muameleyi göreceği Mısır yasalarının çıkarılması konusunda desteğini sunacaktı. Önerilen diğer maddeler ise;

- i. *“Özel imtiyazlara sahip yabancıların meşru hakları korunmakla birlikte, Mısır, İngiltere’nin, Mısır’daki temsilcisi kanalıyla bu konuya müdahale hakkını kabul eder.*
- ii. *Karma Mahkemelerin faaliyetleri sürece, yabancıları etkileyecek her türlü ceza hukuki ve diğer konuları kapsayacaktır.*
- iii. *Mısır, Adalet Bakanlığı’nda bir İngiltere Devlet görevlisinin, yabancıları etkileyecek uygun yasaların uygulanmasını denetleyebileceği uygun bir makamda görev yapmasını kabul edecektir.*
- iv. *Mısır’daki İngiliz temsilcinin statüsünün istisnai doğası, Mısır yönetimi tarafından kabul edilecek ve İtilaf Devletlerini temsilen tüm diğer temsilcilere nazaran üstün bir konuma sahip olacaktır.*
- v. *İngiliz ve yabancı devletlerin resmi görevlilerin konumu İngiliz ve Mısır devletleri arasında imzalanacak özel bir anlaşma ile belirlenecektir.*⁴⁵⁶

Öneri genel olarak bahsi geçen “bağımsızlık” kavramını açıklamaktan öte, İngiltere’ye yeni “bağımlılık” biçiminin sınırlarını çizmektedir. Burada “bağımsızlık” olarak önerilen, daha önce de üzerinde durulduğu gibi, temsili kurumları içeren anayasal monarşi (sultanlık) kurulması karşılığında İngiltere’nin garanti ettiği İngiliz hamiliğinde bir düzendi.

⁴⁵⁶ FO848/19, Milner Mission Vol. XIX, 13/07/1920, Points on which it has been ascertained that an agreement could be arrived at with the Egyptian Delegation at present in London/*Some Heads of a Proposed Agreement*

Taslağın ya da Milner'in ifadesiyle Zaglul'a gönderilen ve Mısır'ın başka bir güçle İngiltere'nin rızası olmaksızın siyasi anlaşma yapamayacağı maddesini içeren ve

Mısır'da kurulmak istenen, güncel bir İngiltere protektorasına işaret eden İngiltere'nin kurumsal "denetiminin/süpervizyonunun" yeni düzende de devam edeceğini ortaya koyan bu yeni metnin, Zaglul'un başkanlığındaki Mısırlı komisyon tarafından nasıl karşılandığı önemlidir. Vefd üyelerinin yaklaşımı temelinde, hem yabancılar konusunda (dolayısıyla kapitülasyonlarla ilgili) İngiltere'nin çıkarlarını zedelemeyecek ve Mısır'ı İngiltere "himayesinden" çıkarmayacak bir siyasal bağımsızlık kurgusudur.

Bu bağlamda Cecil Hurst'ün Vefd üyesi Abdülaziz Fehmi Bey'le yaptığı görüşmeden edindiği izlenimler dikkat çekicidir. Hurst; "Bugün Abdülaziz Fehmi Bey'le uzun uzun görüştüm. Mısırlıların herhangi bir şekilde bizim tarafımızdan hazırlanacak bir metni kabul etmelerinde herhangi bir zorluk yaşanacağını düşünmüyorum."⁴⁵⁷ Hurst, yaptığı görüşmede Abdülaziz Fehmi Bey'le kapitülasyonlar üzerine konuştuklarını ve Fehmi Bey'in siyasi sorunlar yanında bu konuyu önemsemediği, ancak kendisinin, bu konunun siyasi sorunun çözümüne bağlı olmadığını ortaya koyduğunu belirtiyor. Fehmi, Avrupa'dan alınacak tek bir yasa üzerinden yabancıların tabi olacağı hukuki konuların halledilebileceği, yargısal kararların Karma Mahkemeler'de alınacağı, hatta kendisinin de talebinin bu mahkemelerdeki yargıçların İngiliz olması gerektiği olduğunu belirtiyor. Ancak yabancıların ödediği vergilerin de tabi olacağı böylesi bir sistemde İngiliz kontrolü öneren Hurst'ün önerisini geri çeviriyor.

Görüşmeler sırasında İngiltere'deki "Mısır Birliği-*The Egyptian Association in Great Britain*" tarafından 5 Haziran 1920 tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na

⁴⁵⁷ FO 848/20, Memorandum of Cecil Hurst; His Conversation with Abdul Aziz Bey Fahmi, 9 Haziran 1920.

gönderilen mektup ise bu bakış açısının başka bir örneğidir. Mısır'ın tarihsel önemini, bağımsızlığının gerekliliğini savunan *Ahmadi* imzalı mektupta şu noktaya dikkat çekilmektedir: “Mısırlılar Süveyş Kanalı'nın kontrolünün İngiltere için ne kadar önemli olduğunun farkındadır. Kanal, Hindistan yolu üzerindedir ve Mısırlılar bu ayrıcalığı İngiltere'ye tanımak için gönülden isteklidir. (...) Mısır'ın bağımsızlığı tanındığı takdirde bir antlaşma yapılarak İngiltere'nin Süveyş Kanalı ve pamuk ticareti dahil olmak üzere Mısır'daki bütün çıkarlarını korumayı taahhüt eder.”⁴⁵⁸

Saad Zaglul'un Milner'ın taslak metnine karşılık olarak 17 Temmuz 1920'de yazdığı mektup da hayli dikkat çekicidir.⁴⁵⁹ Milner'a hitaben yazılmış Fransızca mektupta, “Bu projenin iki tarafı da tatmin edeceğine inanıyoruz. Bu zeminde iki ülke halkları arasında sağlam bir dostluk ve işbirliği inşa edebiliriz.” İfadesiyle, öneriden duyulan memnuniyet ortaya konuluyor. Öneri maddelerine cevaben kaleme aldığı metinde Zaglul diplomatik bir dille İngiltere'nin 18 Aralık 1914 tarihinde Protektora ilan etmesiyle İngiliz işgalini sonlandırdığını, bu durumun zaten iç ve dış meselelerde “bağımsızlığı” kapsadığını ve böylece Mısır'ın ve anayasal bir monarşiyi hali hazırda kurmuş bulunduğu üzerinde duruyor. Böylece hali hazırda bu statünün daha önce İngiltere tarafından kendilerine verilmiş olduğunun altını çiziyor. Zaglul'un önerisinin diğer maddelerinde de İngiltere'nin “denetleyici” olarak sistemde var olmaya devam etmesine yönelik kabulün olduğu görülüyor:

⁴⁵⁸ FO 848/20, İngiltere'deki Mısır Birliği'nin Sir Owen Thomas'a mektubu, 5 Haziran 1920.

⁴⁵⁹ FO848/25, Saad Zaglul'un Mısır Delegasyonu Adına Mektubu, 17 Temmuz 1920.

i. “İngiltere, anlaşmanın yürürlüğe girmesiyle askerî birliklerini gecikmeli olarak geri çekecek.”⁴⁶⁰ (Milner da bu öneriyi sunmuştur.)

ii. “Kapitülasyon rejiminin sorunlarının çözümünün beklendiği Mısır’da ilgili kapitülasyon rejiminin güçlü ülkeler adına Büyük Britanya tarafından icra edilmesinden ötürü, karma mahkeme sisteminin örgütlenmesiyle ilgili düzenlemelerle ilgili değişiklikler Büyük Britanya rızasına tabi olacaktır.”⁴⁶¹

(Zaghlul’un bu vurgusu, yine tam bağımsızlığa nazaran İngiltere’nin kontrolör olduğu bir sistemi devam ettirmektir.)

İlaveten öneri, İngiltere’nin tam anlamıyla Mısır sisteminden çekilmemesi için Karma Mahkemeler’e bir “*Procureur Général*/Başsavcı” atanmasını kabul ediyor.⁴⁶² Ayrıca İngiltere’nin, Mısır’ın özgürlük alanlarını kısıtlayan, yabancıların yargısal haklarını tartışmaya açmasının 15 yıl sürdüğü, Borçlar Komisyonunun/Cossion de la Dette kaldırılması halinde, bir yüksek yetkili komisyona atfedilen yetkileri yerine getireceği ve finansal konularda bu yetkilinin Mısır Hükümeti’nin emrinde olacağı, nitekim bu yetkiliyi İngiltere’nin “sunacağı” belirtilmiş.⁴⁶³ Öte yandan, daha önceki maddelerde İngiliz askerî birliklerinin kaldırılması konusundaki mutabakata rağmen, önerinin 8. Maddesine göre “Eğer İngiltere gerekli görürse, Süveyş Kanalı’nın Asya kıyısına askerî birlik yerleştirebilecek, böylece yabancı güçlerden gelecek saldırıları püskürtebilecek” şerh düşülmüştür.⁴⁶⁴ Bu öneriyle birlikte Mısır’ın, İngiltere’nin “gerekli durumu” tanımlama ve askerî birlik kurmak üzere harekete geçme yetkisini saklı tutması

⁴⁶⁰ FO848/25

⁴⁶¹ FO848/25

⁴⁶² FO848/25, 5. Madde

⁴⁶³ FO848/25, 7. Madde

⁴⁶⁴ FO848/25, 8. Madde

konusunda anlaşmaya gönüllü olduğu anlaşılıyor. Öte yandan ulusal temsilin vazgeçilmez olduğu diplomasi alanında dahi, Mısır bir temsilci atamadığında (gerekli görmediğinde ifadesiyle) diplomatik ilişkiler İngiltere'nin temsilcisine emanet edilebilecekti.⁴⁶⁵ Ayrıca metinde, Mısır'ın savunulmasında da İngiliz etkinliğinin devam etmesine ilişkin bir öneri de yer almaktadır, buna göre yabancı güçlerden gelecek herhangi bir saldırıya karşı İngiltere, Mısır topraklarının savunulmasına iş birliği taahhüdünde bulunuyordu.⁴⁶⁶ Ayrıca Milner'in metnindeki gibi, herhangi bir Avrupa gücünden İngiltere'ye yöneltilmiş böylesi bir saldırı durumunda Mısır İngiltere için her türlü iletişim ve ulaşım kolaylığını sağlayacaktı. Mısır'ın bağımsızlık amacına zıt düşecek maddelerden bir diğeri ise, Milner'in metninde de belirtildiği gibi Mısır'ın, İngiltere'nin onayı olmayan herhangi bir ittifaka girişmeyeceği taahhüdü idi.⁴⁶⁷ Bu ittifakın 30 yıl sürmesi öngörülüyordu.⁴⁶⁸

Zaglul'un Milner'in taslağını revize ettiği bu metinden de anlaşılacağı üzere, Mısır'ın temsilcileri henüz ilkesel olarak tam bağımsızlıktan ziyade, İngiltere'nin Mısır'ı bir karakol halinde kullanmaya devam ettiği, siyaseten ve askeri açıdan İngiltere'ye bağlı olacağı bir düzeni devam ettirmekte iki tarafın mutabık olduğu görülüyor. En başta vurgulanan “bağımsızlık” kavramı bu çerçevede oldukça tartışmalı hale geliyor. Daha önce üzerinde durulan hususlar haricinde, İngiltere'nin askeri birliklerini Mısır'dan çekmesi taahhüt edilirken, aynı zamanda ulusal bir Mısır ordusunun, ülke sınırlarını Mısır'ın ulusal çıkarları doğrultusunda korumasına engel olacak bir düzenin oluşturulmaya çalışıldığı görülüyor. Metinde Mısır açısından “ulus” vurgusu da oldukça

⁴⁶⁵ FO848/25, 9. Madde

⁴⁶⁶ FO848/25, 10/1 Madde.

⁴⁶⁷ FO848/25, 11. Madde.

⁴⁶⁸ FO848/25, 13. Madde.

zayıf, İngiliz belgelerinde “nationalist riots/milliyetçi isyanlar” olarak ifade edilen, bu dönemin “devrimsel” niteliğine (hatta literatürde 1919 Devrimi vurgusuna) rağmen, toplumdaki rahatsızlığı dindirecek güçte bir ifade olmaması dikkat çekicidir.

Yazışmalarda Zaglul’un önerisine Başbakan Adly Paşa ve Rushdi’nin şerh düşerek Milner’e ilettiği düzeltme metni mevcuttur. Metindeki “bağımsızlık” meselesine itiraz eden Adly, “İngiltere Mısır’ın bütünlüğünü ve bağımsızlığını tanır.” İfadesi yerine “İngiltere Mısır’ın bütünlüğünü ve bağımsızlığının garantisini taahhüt eder.” İfadesini önererek, tam bağımsızlık statüsü Zaglul’un metninde dahi tartışmalı olan Mısır’ın konumu bir adım geriye taşımaktadır. İlaveten, Adly Paşa “İngiltere Mısır’ı dışarıdan gelecek saldırılara karşı korumayı taahhüt eder. Mısır ise, savaş zamanında limanlarında İngiltere’nin tarafında olmayı taahhüt eder.” İfadesinde mutlaka “askeri işgal” durumunu belirtmek gerektiğine inanırken, Milner’in aklında da “İsmailiye’de bir karargah kurma” fikri vardı. Bu saldırıların biçimi kesin olarak belirlenmemiştir.⁴⁶⁹

Anlaşma projesine Vefd’in yaklaşımı, son tahlilde her ne kadar İngiliz yanlısı olsa da baştan beri İngiliz protektorasını güncelleme yanlısı olan Adly Paşa ile çok farklı bir noktada durmamaktadır. Hem kapitülasyonların 1936’da kaldırılma kadar devam ettirilmesi hem de Mısır’ın siyasal ve ekonomik sistemi üzerindeki etkinliğinin kabulüne rağmen süreç sonunda bir siyasal bağımsızlık elde edilmiştir. Mısır’ın tam anlamıyla ekonomik bağımsızlığını kazanması ise Cemal Abdülnasır dönemine kadar gerçekleşmemiştir. Buradan hareketle İngiltere’nin ana stratejisini değiştirmeden, Mısır’ı yerel işbirlikleri üzerinden yönetme siyasetini “bağımsız” yönetim üzerinden devam ettirdiği söylenebilir.

⁴⁶⁹ FO848/25, 20/07/1920 tarihli Milner’e hitaben yazılmış, Adly’nin düzeltme metni ilaveli mektup.

5. Milner Komisyonu Raporu, Milner-Zağlul Memorandumu (1920) ve Bağımsızlık İlanı (1922)

Görüşmelerin sonunda varılan sonuçlar Milner Misyonu tarafından, “Rapor: Mısır Misyonu: Genel Sonuçlar” başlığı altında rapor edildi.⁴⁷⁰ İlk olarak yönetsel reformlara değinen rapor, Yüksek Komiserliğin konumunu belirlemektedir. Öncelikle Yüksek Komiserliğin konumu ve Mısır politikası Lord Cromer’in ayrılışından sonra I. Dünya Savaşı’nın yarattığı ortam sebebiyle kararsız bir hal almıştır. Bu durum, komiserliğin kurumlar üzerindeki etkisini de kaybetmesine yol açmıştır. Bu sebeplerle Komiserlik kaybettiği otoritesini geri kazanmak zorundadır. Öncelikle personel yenilenmelidir, bu süreçte de en doğru seçim, Yakın Doğu için tek bir merkezden hizmet vermek olacaktır.

Anlaşma önerisi olarak raporda, şu maddeler sunulmaktadır:

- i. *“Mısır’ın refahı için, Kapitülasyonlar kapsamında özellikle yabancılara vergilendirmesiyle ilgili olan kısıtlamalar kalkmalıdır. Ancak İngiltere yabancılara meşru haklarının koruyucusu konumuna gelmeden bu imtiyazlardan vazgeçilmesi için ısrarcı olamaz.*
- ii. *İngiltere sayesinde son yıllarda Mısır çok önemli aşamalar kaydetmiştir. Bu yüzden yapılanlar kalıcı hale gelip, İngiltere tüm bu çabasının sonuçlarını görene kadar gözlemci olmaya devam etmelidir.*
- iii. *Mısır’da Avrupa’nın çıkarılarını tehdit eden olayların tekrarlanması Süveyş Kanalı’nı da tehlikeye sokacaktır. Nitekim İngiltere, Hindistan ve*

⁴⁷⁰ F.O. 848/19, Report: Special Mission to Egypt. General Conclusions.

Avustralasya'ya⁴⁷¹ giden uluslararası yolları açısından önemli bir konumu olan kanalda hisse sahibi olmasıyla beraber, kanalı kullananların en az yarısı İngilizdir.”⁴⁷²

Mısır'a dair gelecek vizyonunun çerçevesini oluşturan bu üç madde, İngiltere'nin Mısır siyasetinin de sınırlarını çizmektedir. Buradaki hedefleri gerçekleştirmek için İngiltere'nin doğrudan otoritesini minimuma indirmek, politikayı Mısırlı bakanların altında çalışan İngiliz memurların yönetim üzerindeki etkisine dayandırmak gerekmektedir.

En önemli mesele ise, Yüksek Komiserliğin prestijiydi. Raporla göre bu birimi destekleyici olarak, Londra'ya da bir Mısır Yüksek Komiserliği'nin açılması, Mısır'da çalışacak İngiliz memurların seçilmesi ve Mısır Hükümeti'nin politikalarını İngiliz Hükümeti'ne açıklayan bir birim olarak var olması gerekmektedir. Mısır'da bulunacak İngiliz güçleri ise, bir anlaşmayla sayıca azaltılsa bile güçlendirilmeliydi. Nitekim, Mısır bahsedilen istisnalar dışında, dış ilişkilerinde serbest olmalıydı, özellikle politik özelliği olmayan ticari anlaşmaları “İngiltere'nin onayı dahilinde” gerçekleştirme konusunda kendi haline bırakılmalıydı.⁴⁷³

Tam da bu noktada, raporda yapılması gereken yönetsel reformlar kısmında önemli bir stratejik noktaya değiniliyor: Kahire'nin tüm Yakın Doğu siyasetinin merkezi

⁴⁷¹ *Australasia* kavramı, Alfred Russel Wallace'ın açıkladığı üzere, geniş anlamda güney doğu Asya'dan Pasifik Okyanusu'na uzanan bir bölgeyi tanımlar. Wallace'a göre pek çok farklı tanımlı mevcut olmasına rağmen, Britannica'da “Avustralya ve Yeni Zelanda ile birlikte Yeni Gine ve Yeni Hebrid Adaları'nı kapsamaktadır. Alfred Russel Wallace, *Australasia*, Stanford's Compendium of Geography and Travel, London, 1879.

⁴⁷² F.O. 848/19, a.g.r, s.3

⁴⁷³ F.O. 848/19, a.g.r, s.3

yapılması gerekliliği. Rapora göre, bir kez İngiltere'nin Yakın Doğu'daki sorumlulukları tanımlandıktan sonra, Kahire'deki Yüksek Komiserlik, tüm Arap ülkelerindeki İngiliz aktiviteleri Kahire'den yönetilebilir hale gelecek, aynı zamanda Mısır hükümetinin kontrol etmek de kolaylaşacaktır. Çünkü Kahire, İslam dünyasıyla ilgili bilginin toplandığı en iyi merkezdir.⁴⁷⁴

Diğer bir başlıkta ise Mısır'da çalışan İngiliz memurlarla ilgili sorunlar ele alınmıştır. Misyon çalışmalarının işaret ettiği nokta, Mısır'ın devlet hizmetlerinin genişlediği ancak tüm bu hizmetleri vermeye yetecek kadar yetişmiş Mısırlı memur adayı olmadığı için, aslında Mısırlı memurlara daha fazla yetki verilmesinin mümkün olmadığıdır. Dolayısıyla bu sistemde, İngiliz memurların sayısının azaltmak mümkün görünmemektedir. Ancak, örneğin bir İngilizin makamı boşaldığında, bu makam doğrudan başka bir İngilizle doldurulmamalı, gerekli durumda koşullar değerlendirilip meşru sebepler ortaya koyularak bu yola başvurulmalı. Aynı şekilde makamlar arası transferler için de bu makamda bir Mısırlının değerlendirilebilme ihtimali hesaba katılmalı, hatta maaşı 800 Poundun üstünde olan, Mısırlı olmayan memurlar için bir seçim komitesi oluşturulması öneriliyor.⁴⁷⁵ Aynı zamanda bürokrasinin büyüme tehlikesine ve “Fazla merkezîleşmenin” fazla evrak işi üreteceğine dikkat çekiliyor. Elbette bu karmaşayı yaratan alt düzey memuriyet makamlarının çok kalabalık olması, bu seviye memurlar çoğunlukla Mısırlı olmasıdır. Ofis işlerinin yoğun olmasının doğal sonucu ise İngiliz memurların Kahire'de daha fazla zaman harcayarak, yerelle bağlarının kopmasıdır.⁴⁷⁶ Bürokratikleşmeyle ilgili kaygılarından anlaşıldığı üzere, Milner Misyonu zamanla merkezîleşmiş olan idarede yetki devrinden yanadır. Bu bakış açısını isyanlar ve

⁴⁷⁴ F.O. 848/19, a.g.r.

⁴⁷⁵ F.O. 848/19, a.g.r, s.6

⁴⁷⁶ F.O. 848/19, a.g.r, s.6

milliyetçi hareketlerin yoğun bir şekilde faaliyet gösterdiği (yukarıda bahsedilen) bir dönemde sürdürmeleri, çözümü merkezîleşme ve katı bir idarî anlayıştan ziyade yetki devriyle devam ettirmeden yana olduklarını göstermektedir.

Kapitülasyonlarla ilgili ise raporda İngiltere'nin özel konumuna dikkat çekilmektedir. Avrupa devletlerinin de tanıdığı bu mevcut konumunu devam ettirmesi gerekliliği üzerinde durulur.⁴⁷⁷ Avrupa devletleri, sahip oldukları kapitülasyonlardan doğan haklarının koruyuculuğunu İngiltere'nin yapmasını onaylamalıdır. Ayrıca, Mısır Hükümeti de hakimlerin (Karma Mahkemelere) tayini, Mısır kanunlarının yabancılara uygulanması ve yabancılardan vergilendirilmesi konuları mutlaka İngiltere'nin onayından geçmeliydi.⁴⁷⁸

Rapordan da anlaşıldığı üzere, Milner Komisyonu'nun öngörülleri ile Vefd Delegasyonunun istekleri büyük ölçüde uyuşuyordu. Lord Curzon'un beklentilerinin tam tersine gelişen bu durum, İngiltere'de ve Mısır'da önemli bir tartışmaya sebep oldu: İngiltere Milner Raporu'na bağlı hareket edecek miydi?⁴⁷⁹ Bu sorunun üzerine gerçekleşen “Milner-Zaghlul Anlaşması”, daha çok bir “ortak bildiri” sayılabilirdi.⁴⁸⁰ Terry'ye göre; 1919 olaylarından sonra Mısırlılar ve Zaghlul, İngiltere'yle anlaşmama konusunda kararlıydı, ancak Zaghlul'un bu katı duruşunu süreç içerisinde yumuşattığı ve Milner ile benzer bir çizgiye geldiği görülmektedir.⁴⁸¹ Bu süreç de kaçınılmaz olarak

⁴⁷⁷ F.O. 848/19, a.g.r, s.7

⁴⁷⁸ F.O. 848/19, a.g.r, s.7

⁴⁷⁹ Terry, a.g.e, s.127

⁴⁸⁰ Terry, a.g.e, s. 128

⁴⁸¹ Terry, a.g.e, s. 128

görüşmelerden elde edilenin Mısır'ın siyasal bağımsızlığına ve İngiltere'den bağımsız olarak anlaşma yapma hakkına indirgenmesine sebep olmuştur.⁴⁸²

Mısır'ın bağımsızlığı iki aşamalı olarak gerçekleşmiştir. İlk metin, yukarıda bahsedilen raporun hazırlanmasından sonra ortaya çıkan, 18 Ağustos 1920 tarihli Milner-Zaghlul Memorandum'u (Anlaşması) iken⁴⁸³, ikinci metin, 28 Şubat 1922'de yayınlanan Mısır'ın Bağımsızlık İlanı metnidir.

Milner-Zaghlul Memorandum'unun metni, bağımsızlık ilanına bir hazırlık niteliğindedir, temel ilkeler belirlemektedir. Yayınlanan metnin ilk maddesi bu ilkeleri öne sürmektedir: "Mısır'ın bağımsızlığını güvenli bir zeminde inşa etmek için İngiltere ve Mısır arasındaki ilişkilerin ve ayrıcalıkların kesin olarak tanımlanması gerekmektedir."⁴⁸⁴

Bir sonuç belgesi olarak 1922'deki Bağımsızlık ilanı ile karşılaştırıldığında, ilişki ve ayrıcalıkların Memorandum'da sınırların daha net çizildiği dikkati çekmektedir. Örnek olarak metin İngiltere'nin Mısır'daki temsilcisine Mısır'daki yabancılara, yaşadıkları uyuşmazlıklarla ilgili Mısır kanunlarının uygulanmasına engel olma yetkisi vermektedir. Ayrıca bu yetkiyi yabancılara karşı haksız uygulanması dışında kullanmamayı taahhüt etmektedir. Bu konuda yapılan alternatif bir öneri ise, istisnai durumu genişleterek, tüm kapitülasyon sahipleriyle ilgili, vergilendirme ve yargılama prensipleriyle uyuşmayan

⁴⁸²Terry'ye göre Zaghlul'un yumuşamasında İngilizlerin Mısır'a bağımsızlık vermeme konusundaki kararlılıklarının etkisi vardır, hatta bu durum zamanla Vefd'in tüm Mısırlıları temsil etme iddiasının meşruiyetini de azaltmıştır. Terry, a.g.e, s. 128

⁴⁸³ Habibur Rahman, *Aspects of Anglo-Egyptian Negotiations 1920-1936: From the Failure of the Milner Memorandum of 1920 to The Final Settlement of 1936*, University of Ottawa, Canada, Unpublished PHD Dissertation, 1977, ss.151-154

⁴⁸⁴ Rahman, a.g.e, s.151

tüm durumlarda İngiltere'ye müdahale hakkı verilmesidir. Ayrıca, Mısır'daki İngiliz temsilci tüm diğer temsilcilerin yanında ayrıcalıklı bir makama sahip olacaktır.⁴⁸⁵

Memorandum'da, Komisyon çalışmalarının doğrultusunda Mısır'daki İngiliz kamu görevlilerinin geleceğine dair öngörüler de bulunmaktadır. Daha önce bahsedilen tartışmaları, Mısırlılara ve Mısır hükümetine sağlanacak yetki devrini temsil eden bu madde ile yapılacak anlaşmadan önce göreve gelmiş, yönetimde yer alan İngiliz ve diğer yabancı uyrukluların görevlerine son verilecektir.⁴⁸⁶

Memorandum'a göre kapitülasyon rejimi üzerine gerekli değişikliklerin yapılması için İngiltere ve kapitülasyon sahibi devletlerle anlaşmalar yapılarak güvence sağlanacaktır. Karma Mahkemelerin yeniden düzenlenmesi ve yargılama alanının genişletilmesini, Mısır kanunlarının özellikle vergilendirme konusunda yabancılara uygulanışını içerecektir.⁴⁸⁷ Bu noktada genel olarak kapitülasyonların korunup, organizasyonunun İngiliz yönetimine verilmesinin öngörüldüğü söylenebilir.

Mısır vatandaşlığının kazanılma biçimi de Memorandum ile belirlenerek, kan esasına-*jus sanguinis* dayandırılmak istenmiş, burada yaşayan yabancıların çocuklarının Mısır vatandaşı olmasının engellenmesi düşünülmüştür. Tüm bu tasarılarla birlikte, sosyal kurumların işleyişi, yabancı okulları, geçmişten gelen anlaşmaların devamlılığı gibi konulara da değinilmiştir.⁴⁸⁸

28 Şubat 1922'de yayınlanan bağımsızlık metninde ise İngiltere, Mısır üzerindeki İngiliz Protektorasını ve 2 Kasım 1914'te ilan edilen sıkıyönetimi sonlandırarak Mısır'ın

⁴⁸⁵ Rahman, a.g.e, ss.152-153

⁴⁸⁶ Rahman, a.g.e, s.153

⁴⁸⁷ Madde 7, Rahman, a.g.e, s.153

⁴⁸⁸ Madde 8, Rahman, a.g.e, s.153,

bağımsızlığını tanımıştır. Bununla beraber, İngiltere'nin Mısır'daki bağlantılarının güvenliği, Mısır'ın yabancı güçlerin müdahalesine karşı korunması, Mısır'daki yabancı çıkarlarının korunması ve Sudan konuları İngiltere'nin inisiyatifine bırakılmış, bu konular üzerindeki statükonun korunması taahhüt edilmiştir. Bu yönde İngiltere temsili kurumlarını tanıyarak Mısır'ın anayasal monarşisini tanımayı, karşılığında Mısır'ın sınırlarını savunma hakkını talep etmektedir. Mısır, yapılacak anlaşma ile İngiltere'nin kendi uluslararası çıkarları için Mısır sınırları içerisinde bir askeri birlik bulundurma hakkını elde eder, elbette bu birlik hiçbir zaman Mısır'ın bütünlüğüne karşı bir tehdit oluşturmayacaktır.⁴⁸⁹

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

1882-1922 tarihleri arasında Mısır'da egemenliğini sürdüren İngiltere'nin ülke üzerindeki siyasal, ekonomik ve kültürel etkisi büyüktür. İngiltere'nin Mısır'da kurduğu hegemonya, antik çağlardan itibaren Mısır'da görülen, etnik ve kültürel olarak birbirinden

⁴⁸⁹ Rahman, a.g.e, s.155

farklı olan yönetim ve halk ikilemine uymaktadır. Nitekim İngiltere, 19. Yüzyıl boyunca Mısır'daki ticari ve siyasal kontrolü üzerinden bölgesel etkinliğini sürdürmüş, 1882'de gerçekleştirdiği işgal ile Mısır'ı sömürge yollarını güvence altında tutacağı bir karakol olarak konumlandırmıştır.

Tarihsel olarak Mehmed Ali Paşa ile başlatılan, Mısır'ın modernleşme süreci 19.yüzyılda İngiltere ve Fransa'yla sürdürülen ticari ilişkiler bağlamında ele alındığında, bu ülkelerin İsmail Paşa'nın modernleşme hamlelerini finanse ettiği, Osmanlı Devleti'nden “özerk” bir iktisadi rejimin çizdiği çerçeve ön plana çıkar. Bu çerçevede iflas eden Mısır ekonomisinin kaynaklarını hammadde olarak kendi endüstrisine akıtan İngiltere, stratejik olarak, her koşulda bu etkinliği devam ettirmek için bölge politikasını 1882 yılında gerçekleşen Arabi isyanına kadar Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma stratejisine dayanarak yürütmüştür. Ancak Mısır'dan elde ettiği iktisadi kazanımlar, özellikle Süveyş Kanalı'nın hisselerini alarak etkinliğini daha da arttırması, Arabi Paşa'nın isyanıyla tehlikeye giren statükoya karşı işgalci siyasetle karşılık vermesine sebep olmuştur. 1882 yılında gerçekleştirdiği işgalle beraber hem Mısır'a hem de Osmanlı Devleti'ne yönelik stratejisini değiştiren İngiltere, bu ülkeyi tam anlamıyla bir İngiliz üssü yapmak için uğraşmış, 1919 yılındaki bağımsızlık taleplerine de bu amaçla direnmiştir.

İngiltere Mısır'ı işgal ettikten sonra Evelyn Baring/Lord Cromer Mısır Yüksek Komiserliği'nin başına gelmiş, kendisinin yürüttüğü siyaset İngiltere'nin Mısır'a dönük stratejisinin temel dayanak noktalarını belirlemiştir. Cromer, öncelikle toprak reformu yaparak toprak mülkiyeti üzerinden Mısır'ın iktisadi düzenine müdahale etmiş, büyük ve orta büyüklükteki toprak sahipliğini yaygınlaştırmak için uğraşmıştır. Böylece hem bu yeni zenginleşen yerel sınıflar doğrudan İngiliz yanlısı olarak “doğacaklar” hem de Mısır'ın temel iktisadi faaliyeti tarım olmaya devam edecekti. Robinson'un “yerel işbirlikçi sınıflar” teorisine denk düşen bu kişiler, İngiltere'nin Mısır'daki siyasetinin

meşruiyet kaynağı ve “yerel” ya da “yerli” temsilcileri olarak ekonomik düzende yerlerini alacaktır. Bunun için üretici sınıfların en alt tabakası olan çiftçiler-fellahların kontrol altına alınması gerekmektedir. I. Dünya Savaşı’na kadar bu kontrol sağlanabilmiş, bunun için özellikle vergi tahsilatında eski, ehlileştirici yöntemleri İngiliz idaresi de el altından devam ettirmiştir. Bu yeni tarım politikasına dair veriler de Milner Komisyonu raporlarında mevcuttur. Bu dönemin ekonomi politiği kaçınılmaz olarak yönetimdeki İngiliz etkinliğinin artmasına sebep oldu, özellikle bürokraside İngilizler sayısı giderek arttı ve sonuç olarak merkezî bir idare anlayışı yerleşmeye başladı.

Ancak İngiliz etkinliğinin artması ve merkezî idare anlayışının gelişmesinin sonucu olarak Mısır toplumunda var olan İngiliz karşıtlığı örgütlü bir seviyeye geldi. Hali hazırda anti-emperyalist bir Arapçılık ve İslamcılık düşüncesinin yanında, Arap coğrafyasında Mısır’a özgü bir yanı olan “Mısır Milliyetçiliği” fikri doğdu. Dinşavay Vakasının Mısır ve Avrupa basınında Mustafa Kamil tarafından duyurularak büyütülmesi, al-Liva ve Vatanî hareketini yükseltirken, aynı anda Osmanlı’dan özgürleşme fikri de popülerleşmeye başladı. Özellikle Kahire’de ve İstanbul’da adem-i merkeziyetçi örgütlerin yaygınlaşmaya, böylelikle Mısırlılar Osmanlı ile olan bağlarını da sorgulamaya başladılar. Eş zamanlı olarak II. Abdülhamid istibdadına muhalif bir grup İttihat ve Terakkî de örgütün Mısır şubesini kurmuş ve yürütmekteydiler. Bu dönemde Kahire’de bütüncül bir muhalefet ikliminin ve tartışmalarının yürütüldüğü, Suriyeli Arap entelektüellerinin basın yayın kanadında etkili olduğu, Arap kültürüne ve kimliğine dair tartışmaların yapıldığı bir siyasal iklim mevcuttu. Bu çerçevede en önemli tartışma konusu Osmanlı Devleti’ne hukuken bağlı coğrafyalardaki halkların geleceği idi. İngiltere’nin tartışmalı varlığı ve Mısır’daki statüsü de bu tartışmaların içinde yer alıyordu, nitekim İngiltere’nin yerleşikliği sebebiyle Mısır açısından net bir gelecek kurgusu yapmak oldukça zordu. Tam anlamıyla bağımsız bir düzen kurgulamak için

Mısırlılar gerekli donanımına sahip değildiler ve bu statüyü İngilizlere “rağmen” elde etmenin güçlüğü ortadaydı.

İngiltere de giderek hareketlenen bu siyasal ortamın farkındaydı ve bu alanda yönlendirici olmak, böylece yerel ilişkiler üzerinden sürdürdüğü hakimiyetini milliyetçileri karşısına almadan devam ettirmek istiyordu. Bunun için *al-Muqtataf* gibi yayınlar üzerinden bu tartışma ortamının konularını belirlemekten, bir milliyetçi örgüt kurma amaçlarına kadar pek çok stratejiyi denemiş, hatta kendi kurduğu yeni toprak düzeninin büyük toprak sahibi elitlerini siyasal alanda değerlendirerek Ümmet Partisi’nin kurulmasına da vesile olmuştur.

I Dünya Savaşı’nın bitişi ile Mısır’da da başlayan milliyetçi ayaklanmalar, savaş süresince İngilizlerin sürdürdüğü siyasetin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. İşgalden beri Mısır’da İngiltere’ye karşı milliyetçi hassasiyetlerin var olduğu ancak toplumsal desteğin zayıf olduğu görülmektedir. Nitekim İngilizlerin savaş döneminde özellikle fellahlara yaptığı baskılar, var olan itirazların alt sınıflardan destek görmesine sebep olmuş, 1919’da toplumsallaşan itirazları tetiklemiştir. Bu süreçte özellikle Lord Cromer döneminin önemli önce bürokrat ve sonra bakanlarından Saad Zaglul’un bir milliyetçi lider olarak yükselişi dikkate değerdir.

Literatürde Türk-Çerkes-*Turco-Circassian* olarak anılan sınıfın İngiliz işgali ve Osmanlı Devleti’nin Mısır üzerindeki yönetsel etkisinin azalmasıyla düşüşünün ardından yeni yönetici elitlerin onların yerini doldurması uzun sürmemiş, İngiltere bu sürece doğrudan müdahil olmuştur. Saad Zaglul, eğitilmiş, üst düzey ve İngiltere tarafından seçilmiş bir bürokrat oluşu ile, Ümmet Partisi’ne yakınlığı ile birlikte İngiltere açısından ideal yönetici kompozisyonu oluşturmaktadır. Savaş şartları ve Wilson Prensiplerine dayanarak Mısır kamuoyunda bağımsızlık taleplerinin yükselmesi ve Zaglul’un lider olarak bu süreçte sivrilmesi kaçınılmaz olmuştur. Mısır’ın bağımsızlık taleplerini Paris

Bariş Konferansı'nda dile getirmek için Saad Zaglul liderliğinde “Vefd (Delegasyon)” komitesi kurulmuş, bağımsızlık görüşmeleri, Alfred Milner'ın kurduğu Milner Komisyonu ile yapılmıştır. Milner Komisyonu, Vefd ile yapılacak pazarlık için Mısır'da İngiltere'nin yıllar içinde konumunun evrilerek geldiği yer ve Mısır'ın siyasal ve iktisadi çerçevesi içinde kurduğu ilişkileri çalışmalarının odağına yerleştirmiştir. Bu süreçte Mısır'daki toplumsal huzursuzlukların ve bağımsızlık taleplerinin ana sebeplerini ortaya koyarak, kontrollü bir yetki devrini amaçlamışlardır. Bu noktada Misyona, Mısır'daki anayasal monarşinin devamından yanadır. Mısır'da işgalden beri “örtülü protektora” olduğunu savunana Milner, mevcut düzenin belli alanlarda reformlarla yeniden meşruiyet kazanacağını düşünmektedir.

Milner Misyona, reform yapılacak alanları belirleyerek bu alanlarda çalışmaya başlamış, bu alanda uzman çoğunluğu İngiliz olan bürokratların görüşlerinin toplamından bir siyaset üretmeye gayret etmiştir. Milner Misyona çalışmalarının içeriği İngiltere'nin eski politikasının devamlılık arz ettiği, bağımsızlık taleplerinin karşılanmasının bu doğrultuyu değiştirmeyeceği, İngiltere'nin belli alanlardaki çıkarlarının gerçekleştirilmesi için işgalden beri Afrika politikasında belirleyici olan Milner'ın milliyetçilerle işbirliğine gidilmesini yerel işbirliği politikasının bir uzantısı olarak ortaya koyduğu anlaşıyor.

Bu çalışmalar inceleniğinde üç alanda elde edilen sonuçlar dikkat çekmektedir. Mısır'ın statüsü ve İngiltere'nin bu statüye göre yönetime nasıl dahil olacağı, Mısır'da ticari faaliyet gösteren ve yaşayan yabancıların, dolayısıyla Karma Mahkemelerin statüsünün ne yönde değişeceği ve bürokrasi ve yerel yönetimlerde yetki devri meselesi. Mısır'ın yeni statüsü ile ilgili tartışmalarda çok önemli bir soru dile getiriliyordu: Protektora 1914'te ilan edilip Mısır Osmanlı Devleti'nden hukuken koparıldıktan hemen sonra neden bağımsızlık talepleri dile getirilmemişti? Bu soruya misyonun verdiği cevap çok önemli ve açıklayıcıdır. Mısırlılar, “protektora” sözcüğünü “himaye” şeklinde

çeviriyorlar ve kendilerini İngilizlerin boyunduruğu değil, himayesi altında görüyorlardı. Aksi takdirde Dinşavay Vakası'ndan ve genel olarak Mustafa Kamil'in çalışmalarından sonra Mısır milliyetçiliğinin içselleştirilmesi zor olmamalıydı. Bu noktada da olayın gerçekleştiği 1906 ile protektoranın ilan edildiği 1914'e kadar uzun zaman geçmesine rağmen Mısır toplumunda İngiliz karşıtlığının bir mücadele alanı oluşturmamasının arkasında iki temel sebep yatıyordu. Birincisi, Mısır'ı temel üretici güçleri olan fellahların konumlarından rahatsız olmamalarıydı. Omdaların yönetimle yaptığı işbirliği ve fellahlar üzerindeki etkisinin de olumlu olmasından ötürü, idareye karşı tepkili olmaları ya da kendi açılarından bağımsızlık istemek için ortada somut bir sebep bulunmaktaydı. Yalnız savaşla beraber, zorla birliklere katılmaları sağlandığı, vergilerin toplanmasında omdaların katı tavrı, kırbaç cezasının kaldırılmasına rağmen sadece fellahlara uygulanmaya devam etmesi gibi etmenlerden ötürü bu sınıfta da rahatsızlık baş göstermişti. İkincisi ise, Mısırlıların artık geleceği belirsiz olan Osmanlı Devleti'ni himayesine karşı İngiliz himayesini tercih etmiş olmalarıydı. Belirli ölçüde güven üzerine kurulu olan bu ilişki, savaş döneminde zedelenmiş, savaş sonunda Wilson prensiplerinden uluslararası kamuoyu ile birlikte Mısır da etkilenmişti. Böylece 1918 yılına kadar Mısır toplumunda anti-İngiliz duruş toplumsallaşamamışken, bu tarihten itibaren bağımsızlık taleplerinin Saad Zaglul'un liderliğinde devam ettiğini görüyoruz.

Yabancıların statüsü konusu, doğrudan Kapitülasyonlarla ilgili bir meseleydi. İngiltere'nin amacı, protektora rejimini fiiliyatta devam ettirmek ve diğer Avrupa ülkelerinin, özellikle Mısır'da kapitülasyon sahibi olan ülkelerin Mısır'ın siyasal bağımsızlığını elde etmesi halinde etkinliklerini arttırmasını engellemek için yabancıların ticari faaliyetlerinin kendi güvencesi altında devam etmesini sağlamaktı.

Yerel yönetimler ve bürokrasideki İngiliz etkinliğinin azaltılması konusu ise, incelenen belgelere göre Lord Cromer'in görevden ayrılışından beri gündemdeydi, nitekim bu konu doğrudan Mısır'ın eğitimli gençlerini ve Mısır'ın eğitim sistemi içinde

değerlendiriliyordu. Mısırlılar, İngiltere tarafından ne öz yönetimlerini sağlayabilecek, ne de gündelik siyaseti yönlendirebilecek nitelikte görülüyordu. Bu sebeple, İngiltere'nin işgalden itibaren Mısır'ın devlet yapısını, bürokrasisini ve tüm alt yapısını yeniden düzenlemek üzere gösterdiği çabaların boşa çıkmaması için kritik konumlarda İngilizlerin bulunmaya devam etmesi gerekiyordu. Fakat bürokrasideki Mısırlı sayısını arttırılmasının muhalefeti büyük ölçüde teskin edeceği düşünülüyordu.

Mısır'ın mevcut durumunun yanında gelecek vizyonunun da belirlenmesi için bazı ilkeler Milner Komisyonu Raporu'nda dile getirilmiştir. Bu bağlamda raporda özellikle üzerinde durulan konularının genel çerçevesini hazırlık çalışmalarında üzerinde durulan ve yukarıda bahsedilen üç maddenin yanında idarenin merkezileşmesinden ötürü yönetimin zorlaşması ve Kahire'deki Yüksek Komiserliğin stratejik konumu yer alıyor. Yeni rejim ne olursa olsun aşırı merkezileşmeden, yereli kontrol etmeyi zorlaştırdığından uzaklaşılması gerekiyordu. Ayrıca İngiltere'nin bölgesel politikası adına Yüksek Komiserliğin önemi arttırılarak, Orta Doğu politikasının yönetildiği merkez haline getirilmesi öneriliyordu. Tüm bu öngörülere Vefd'in verdiği cevaplar önem arz etmektedir ve bir sonraki aşama açısından belirleyicidir. Son tahlilde yayınlanan memorandumda ise Vefd, bağımsızlık konusundaki ısrarına rağmen, Milner Misyonu'nun istediği denetleyici ya da koruma unsurlarını kabul etmiş ve karşılığında siyasal bağımsızlığı elde etmiştir. Nitekim bu 1922'de ilan edilen bağımsızlık, tam manasıyla bir statü olmaktan ziyade, kapitülasyonların ve Mısır toplumu üzerindeki İngiliz kontrolünün devamlılığını sağlayacak bir yasal statüden ibarettir. İngiltere, sanayileştirmek istemediği, yerli ve bağımsız bir ticarî sınıfın oluşmasını istemediği Mısır'daki muhalefeti bu şekilde bastırması ve Mısır üzerindeki etkinliğini sürdürebilmiştir.

İngiltere'nin varlığına ve siyasal, ekonomik ve kültürel etkisine rağmen Mısır toplumu, Mısır milliyetçiliğinin ifade ettiği kimlikle, coğrafi sınırlardan başka etnik ya da

dinsel bir sınırlama tanımayan, antik çağları sırtında taşıyan bir Mısırlılıkla övünmektedir. Yürütme organı ideolojik olarak nasıl bir niteliğe sahip olursa olsun, bu toplumsal düşünce çekirdek olarak var olmaya devam etmektedir. İngilizlerle ya da daha önceki hegemonlarla kurdukları işbirliğinin de temelinde bu düşünce yer almaktadır: Mısırlı olmaktan, toprağa bağlı yaşamaktan öte bir gerçekliğin olmadığı, bu düzenin sürdürülmesi gerektiği fikri. Yönetenler, idare edenler ne kadar güçlü olursa olsun, bu benliğin sürdürülmesi, kültürel olarak var olmak ve Araplık, Müslümanlık ya da Hristiyanlığın herhangi bir mezhebinin tahakkümü altına girmemek önemsenmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri ve Anlaşma Metinleri

Convention Respecting the Free Navigation of the Suez Maritime Canal. Signed at Constantinople, October 29, 1888. American Journal of International Law, 3(S2), 123-127

The Entente Cordiale Between England and France - April 8, 1904
https://avalon.law.yale.edu/20th_century/entecord.asp#art1

Protectorates and Protected States:

https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/633482/pandpstates.pdf

THE NATIONAL ARCHIVES OF THE UNITED KINGDOM

F.O. 371/68 The Earl of Cromer To Sir Edward Grey, Mısır ve Sudan Gizli Yazışmaları, 10 Kasım 1906

F.O. 633/112, 24.04.1915, Liverpool Daily Post, Abbas II: Lord Cromer On the Last Khedive (II. Abbas: Lord Cromer’la Son Hidiv Üzerine)

F.O. 371/66: Lord Cromer’in Sir. E Grey’e yolladığı 191 numaralı telgrafının özeti, Kahire, 14 Haziran 1906.

F.O. 371/66: Mısır Tümgeneralı Bullock’un Lord Cromer’le yazışması.

F.O. 371/66: Findlay’in Edward Grey’e Mektubu, 23 Haziran 1906, Gizli, Kahire.

FO 371/68 Grey Bart M.P’nin mektubu ve 27 Ekim 1906 Tarihli “Le Nationalisme Égyptien” adlı Le Temps makalesi.

F.O. 800/78, Grey to Lowther, Londra Temmuz 31, 1908, The Grey Papers.

F.O. 800/185A “Lowther’s Papers içinde Eldon Gorst’un ‘Mısır ve Türkiye’ başlıklı notu, 19 Ağustos 1908

F.O. 848/3: Anayasal Reform ve Huzursuzlukların Siyasi Sebepleri/Constitutional Reform and Political Causes of Unrest: Memorandum By M. S. Amos (Acting Judicial Adviser-Information Committee For British Mission), MS. Amos'un 8 Temmuz 1919 tarihli raporu, Bulkeley.

F.O. 848/3: Sir Bruyante, Lord Milner'a Sunulan Son Notlar/Final Note for the Use of Lord Milner

F.O. 848/3: C.R. Ashbee, Ese., F.R.B.A. Memorandum: Mısır'da Eğitim/ Education In Egypt: Information Committee For British Mission Memorandum, Kudüs, 28 Temmuz 1919

F.O. 848/3: Barış Zamanında Mısır Politikaları (Policing Egypt in Time of Peace)- C. B. Clapcott (Judge Native Court of Appeal)

Memorandum No.4509, 10 Ekim 1881: Mısır'ın Yönetiminin Tarihi (History Of The Administration Of Egypt). 1840-81, Egypt no: 3 (1880)

Gillard, David, Kenneth Bourne, and Donald Cameron Watt, Bay Malet'in Raporu.

British Documents on Foreign Affairs--Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print: The Ottoman Empire in North Africa, Intervention in Egypt and the Sudan, 1876-1885. Vol. 9.

F.O. 848/3; Abdallah Sfer, Haziran 1914, Kahire, Çok Gizli/Le Caire, Juin 1914, "Strictement Confidentielle", Annexe B. (9 pages)

F.O. 848/3; Heliopolis 25 Ekim 1919, Abdallah Sfer, Au Comite D'information Pour la Mission Brittanique/ İngiliz Misyonu Bilgi Komitesi'ne.

F.O. 848/3 Ali Mitwally al-Fatit'in, tarih belirtilmemiş raporu, El-Barum, Farqous Mahallesi, Sharkieh

F.O. 848/3; Rev. J.r. Alexandre D.D. Notes on the Reconstrution of Affairs in Egypt, 1920 (Mısır'da İlişkilerin Yeniden Kurgulanması Üzerine Notlar)

FO 848/3, RW. Brigstocke'den Mr. Killop'a, 12 Temmuz 1919 tarihli gizli rapor.

FO 848/3, RW. Brigstocke'den Mr. Killop'a, 28 Haziran 1919 tarihli gizli rapor

FO 848/3, Colonel Besant'tan O.C. Massy Güçlerine, 27 Nisan 1919 tarihli gizli rapor

FO 848/3, RW. Brigstocke'den Mr. Killop'a, 12 Temmuz 1919 tarihli gizli rapor.

F.O. 848/3, Mısır'da Anayasal Reform ve Huzursuzlukların Siyasi Nedenlerine Dair Memorandum, W.E.C. Baynes, 15 Ekim 1919

F.O. 848/3, Mısır'da Yabancılar: Yasama Bağlamında Çıkarlarının Korunması, H.E. Barker, 27 Haziran 1919, İskenderiye.

F.O. 848/3, M.Baga'dan "İçişleri Bakanlığı Danışmanı H.E" ye ithafen yazılmış bilgi notu.

F.O. 848/3, Mısır'ın Yönetimi Üzerine Memorandum, Nt Borton Pacha, 18 Haziran 1919

F.O. 848/3, Mısır'ın Yönetimi: Adalet Bakanlığı Memorandum W.E.C. Baynes, 15 Ekim 1919

F.O. 848/3, 15 Ekim 1919, W.E.C. Baynes, Memorandum: The Government of Egypt. Administration. Adalet Bakanlığı.

F.O. 848/3, 25 Temmuz 1919, K.P. Birley, Memorandum on Protection of Interests of Foreign Residents in Egypt in Matters of Legislation/Yasama Bağlamında Mısır'ın Yabancı Sakinlerinin Çıkarlarının Korunması Üzerine Ön Rapor)

F.O. 848/3 Sir Bruyante, Lord Milner'a Sunulan Son Notlar/Final Note for the Use of Lord Milner.

F.O. 848/3: 25.10.19 tarihli imzasız rapor.Memorandum No.4509, 10 Ekim 1881: History Of The Administration Of Egypt.1840-81, Gillard, David, Kenneth Bourne, and Donald Cameron Watt. British Documents on Foreign Affairs--reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print: The Ottoman Empire in North Africa, intervention in Egypt and the Sudan, 1876-1885. Vol. 9. University Publications of America, 1984

F.O. 848/3, Abdallah Sfer, 2 Haziran 1914, Kahire, Çok Gizli Rapor/Le Caire, 2 Juin 1914, “Strictement Confidentielle”, Annexe A. (9 pages)

FO 848/4: Education In Egypt: Memorandum W.H. Hill Judge, Native Court of Appeal, 29 Ağustos 1919

F.O.141/480 Bolshevik and Communist Propaganda in Egypt/Mısır’da Bolşevik ve Komünist Propaganda, Dosya no: 9065.

F.O. 141/779 Dosya No: 9065, “Fetva” 1919-1921, Kahire.

FO 848/6, 18 Aralık 1919, İçişleri Bakanlığı’nın Mevcut Yapısı/ Present Organisation of the Ministry of Interior

FO 848/6, 18 Aralık 1919, Kamu Güvenliği Müdürlüğü’nün Önerilen Yapısı/Proposed Organisation of Public Security Department

FO 848/6, General Clayton, 19 Aralık 1919 tarihli rapor

FO 848/6, 29 Aralık 1919, Dr. Betts, Provincial Councils/Yerel Meclisler üzerine rapor

FO 848/6, 01 Ocak 1920, Sir Paul Harvey: “Evidence”/Kanıtlar

FO848/19, 13/07/1920, Milner Mission Vol. XIX, General Conclusions Arrived ar by the Mission in Egypt (Known as the “39 Articles”), The Proposed Solution: A Treaty Between Great Britain and Egypt

FO848/19, Milner Mission Vol. XIX, General Conclusions Arrived ar by the Mission in Egypt (Known as the “39 Articles”), 1. Present Situation.

FO848/19, Causes of the Unrest In Egypt: Political Factors Leading to The Outbreak of March 1919

FO848/19, Report: Special Mission to Egypt. General Conclusions.

FO 848/20, 5 Haziran 1920, İngiltere’deki Mısır Birliği’nin Sir Owen Thomas’a mektubu.

FO848/25, 17 Temmuz 1920, Saad Zaglul’un Mısır Delegasyonu Adına Mektubu.

FO 848/20, Memorandum of Cecil Hurst; His Conversation with Abdul Aziz Bey Fahmi,

9 Haziran 1920

FO 848/6, 08 Ocak 1920, M.S. Amos, (Judicial Adviser) Raporu

FO 848/6, 28 Ocak, R.E.Monteith Smith (İçişleri Bakanlığı) Raporu

FO 848/6, 28 Ocak, Sir W. Brunyate, Excessive Centralisation of Government, s.3; Sir William Brunyate

FO 848/6, 27 Ocak 1920, Sir M. Cheetham'ın Raporu

FO 848/6, 18 Aralık 1919, İçişleri Bakanlığı'nın Mevcut Yapısı/ Present Organisation of the Ministry of Interior

FO 848/6, 18 Aralık 1919, Kamu Güvenliği Müdürlüğü'nün Önerilen Yapısı/Proposed Organisation of Public Security Department

FO 848/6, 29 Aralık 1919, Dr. Betts, Provincial Councils/Yerel Meclisler

FO 848/6, General Clayton, 19 Aralık 1919 tarihli rapor.

FO 848/20, İngiltere'deki Mısır Birliği'nin Sir Owen Thomas'a mektubu, 5 Haziran 1920.

Mehmed Arif Bey, 1321[1904]. Başımıza Gelenler, Zeyl: Mısır'a Dair, Mısır Maarif Matbaası (Osmanlı Türkçesi ile)

Türk Gazetesi, 28 Ramazan 1321, Sayı 7, “*Düşündüm ki*”

Türk, 22 Şaban 1321, Sayı 2; 6 Teşrin-i Sâni 1321, sayı 3; 7 Ramazan 1321, “Makale-i Tarihiyye: Türkler ve Avrupa”, Sayı 4 Skeffington, F. Sheehy. “*Frederick Ryan*.” The Irish Review

(Dublin) 3, no. 27 (1913): 113-19.

Tablolar ve Resimler:

Tablo 1.2. FO 848/6, 18 Aralık 1919, İçişleri Bakanlığı'nın Mevcut Örgüt Şeması

Tablo. 1.3. FO 848/6, 18 Aralık 1919, Kamu Güvenliği Örgüt Şeması (Önerilen)

Resim 1.1. F.O. 633/113, 12 Nisan 1907, Westminster Gazette, “*Lord Cromer*”.

Resim 1.2. F.O. 633/113 13 Nisan 1907, Manchester Evening Chronicle

Resim 1.3. F.O. 633/113: Mısır'dan Bir Kesit: Lord Cromer Mısır'daki İngiliz başkonsolosluğu görevinden ayrılıyor. 20 Nisan 1907

KİTAP VE MAKALELER

- Abaid, W. Makram. *Complete Independence versus Milner Scheme*. Kahire: The Caledonian Press, 1921.
- Abdul, RAUF. 2007. 'Pan-Islamism and the North West Frontier Province of British India (1897-1918)'.
- Abdullah Sfer Paşa, “Le Mandat français et les Traditions françaises en Syrie et au Liban” (Paris: 1922)
- Abushouk, Ahmed Ibrahim. 2010. 'The Anglo-Egyptian Sudan: From Collaboration Mechanism to Party Politics, 1898–1956', *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 38: 207-36.
- Adams, Charles Clarence *Islam And Modernism in Egypt*, Russel&Russel, New York, 1933
- Ahmad, Feroz. 1966. 'Great Britain's Relations with The Young Turks 1908–1914', *Middle Eastern Studies*, 2: 302-29.
- Andersen, Casper. 2016. 'The Economic Normativity of British Fiscal Administration in Egypt and Nigeria, 1882–1914.' in, *Intellectual History of Economic Normativities* (Springer).
- Antonius, George. 2015. *The Arab Awakening: The Story of The Arab National Movement* (Pickle Partners Publishing).
- Arsel, İlhan. 1977. *Arap Milliyetçiliği ve Türkler* (Remzi Kitabevi).
- Armaoğlu, Fahir. 2013. 19. Yüzyıl Tarihi 1789-1914, Timaş Yayınları, İstanbul .
- Artin, Yacoub. 1907. *Essai sur Les Causes Du Renchérissement de la Vie Matérielle au Caire dans le Courant du XIXe siècle (1800 à 1907)* (Imp. de l'Institut français d'archéologie orientale)
- Ashbee, Crawford, A. 2005. *CR Ashbee: Architect, Designer & Romantic Socialist*. Yale University Press.

- Ataöv, Türkkaya. 1975. Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri (Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi).
- Ayalon, Ami. (1995). The Press in The Arab Middle East: A History. Oxford University Press on Demand.
- Ayalon, David. The Circassians In The Memlûk Kingdom, Journal of the American Oriental Society 69.3 (1949): 135-147.
- Ayalon, David, 1977. Studies on the Mamluks of Egypt (1250-1517), Variorum Reprints.
- Baer, Gabriel. 1962. 'A History of Landownership in Modern Egypt, 1800-1950', A History of Landownership in Modern Egypt, 1800-1950.
- Bloch, March. 1992. The Historian's Craft, Manchester University Press.
- Barkan, Ömer Lütfi XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraat Ekonomisinin Hukuki ve Mali Esasları, I. Kanunlar, "Mısır Kanunnamesi", İstanbul, 1945.
- Barker, J.M, The Middle East-Geographical Solar Plexus, Bulletin of The American Academy of Arts and Sciences, Vol. 5, No. 5 (Feb., 1952), ss 2-3
- Beinin, Joel, and Zachary Lockman. 1998. Workers on The Nile: Nationalism, Communism, Islam, And The Egyptian Working Class, 1882-1954 (American Univ in Cairo Press).
- Beckert, Sven. 2004. Emancipation And Empire: Reconstructing the Worldwide Web of Cotton Production in The Age Of The American Civil War. American Historical Review.
- Beaumont, Peter & Blake, Richard & Wagstaff, J. Malcolm, c1988 The Middle East: A Geographical Study , New York : Halsted Press
- Bell, Charles Frederic Moberly, 1888. From Pharaoh to Fellaah, Gardner.
- Braudel, Fernand (1972). Mediterranean and the Mediterranean World, Vol.2, New York : Harper & Row.

- Blunt. Wilfrid Scawen. (1922) *Secret History of The English Occupation of Egypt: Being a Personal Narrative of Events*, New York: AA Knopf.
- BRINTON, Jasper Y. The mixed courts of Egypt. *American Journal of International Law*, 1926, 20.4: 670-688.
- Brockelmann, C., Perlmann, M., & Carmichael, J. (1960). *History of the Islamic Peoples* (Vol. 3). Nueva York: Capricorn Books.
- Brown, Philip Marshall. The Egyptian Capitulations, *The American Journal of International Law*, vol. 12, no. 4, 1918, ss. 820–823
- Burman, John. “British Strategic Interests versus Ottoman Sovereign Rights: New Perspectives on the Aqaba Crisis, 1906.” *Journal of Imperial and Commonwealth History* 37, no. 2 (2009): 275–92. h
- Buzpinar, Ş. Tufan (2005), Aziz Ali Mısırlı, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, ss.2-3
- Cain, Peter J. 2006. Character and Imperialism: The British Financial Administration Of Egypt, 1878–1914', *Journal of imperial and Commonwealth History*, 34: 177-200.
- Capet, Antoine. 2006. *Britain, France and The Entente Cordiale Since 1904*. Springer.
- Carman, Harry J. "England and the Egyptian Problem." *Political Science Quarterly* 36, no. 1 (1921): 51-78.
- Cole, Juan R. I. (c1993) *Colonialism And Revolution In The Middle East: Social And Culturel Origins of Egypt's `Arabi movement*. Princeton, N.J.: Princeton Univ. Pr.
- Crecelius, Daniel. 2008. Egypt in the Eighteenth Century, Martin W. Daly (ed.), (2008) *Cambridge History of Egypt*, Cambridge University Press, Great Britain içinde ss.59-87
- Cromer. 2009. *Political & Literary essays, 1908-1913* (BiblioBazaar, LLC).
- Cromer, Evelyn Baring. 1909. *Modern Egypt* (Macmillan).
- Crouchley, Arthur Edwin. [1938] "Economic Development of Modern Egypt." London, New York, Longmans, Green.

- Cuno, Kenneth M. 1992. *The Pasha's Peasants: Land, Society, And Economy in Lower Egypt, 1740-1858* (Cambridge University Press Cambridge)
- Çizakça, Murat. 2009. *Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları*, Bahçeşehir Üniversitesi,
<http://www.tusev.org.tr/userfiles/image/ford/Osmanli%20Donemi%20Vakiflari%20Ekonomik%20Boyutlari.pdf>
- Dawn, C Ernest. 1998. *Osmanlıcılıktan Arapçılığa (Yöneliş)*
- Deeb, Marius. 1979a. 'Labour and Politics in Egypt, 1919–1939', *International Journal of Middle East Studies*, 10: 187-203.
- . 1979b. *Party Politics in Egypt: the Wafd & its rivals, 1919-1939* (ithaca Press).
- Dicey, Edward. 1902. *The Story Of The Khedivate*. Rivingtons.
- Elgood, PG, 1924. *Egypt and the Army* . Oxford University Press.
- El-Menoufi, Kamal. 1982. 'The Orientation Of Egyptian Peasants Towards Political Authority Between Continuity and Change', *Middle Eastern Studies*, 18: 82-93
- Fargo, M. A. 1969. *Arab-Turkish Relations From The Emergence of Arab Nationalism To The Arab Revolt, 1848-1916* (Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Utah)
- Faroqhi, Suraiya. *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.
- Feis, H. 1930. *Europe The World's Banker 1870-1914* (New Haven)
- Gershoni, Israel, Yiśrā'el Gēršônî, and James P Jankowski. 1986. *Egypt, Islam, and the Arabs: The search for Egyptian nationhood, 1900-1930* (Oxford University Press on Demand).
- Goldberg, Ellis. 1992. "Peasants in Revolt - Egypt 1919." *International Journal of Middle East Studies*. Vol. 24.

- Goldschmidt, Arthur, A Concise History of the Middle East, American University in Cairo Press 1983
- Görgün, Hilal. 2004. Mısır, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 29, ss. 569-575.
- Görgün, Hilal, 2008. Sa'd Zaglul, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 35, ss.378-379
- Gunter, Christine, and John Maloney. 1999. 'Did Gladstone make a difference? Rhetoric and reality in mid-Victorian finance', Accounting, Business & Financial History, 9: 325-47.
- Gümüş, Musa. 2019. Güç ve Diplomasi- Mısır Meselesi ve Sultan II. Abdühamid, Kitabevi Yayınları.
- Gündüz, Mustafa. "Educational books published by young Turks in Egypt (1890-1908)." Procedia-Social and Behavioral Sciences, 9 (2010): 1090-1095.
- Halpérin, Vladimir. 1952. Lord Milner and the Empire: The Evolution of British Imperialism. Odhams Press.
- Hamed, Raouf Abbas. 1988. 'Germany and the Egyptian Nationalist Movement 1882-1918', Die Welt des Islams: 11-24.
- Hanioglu, M. Ş. (1985). Bir siyasal örgüt olarak" Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti" ve" Jön Türklük":(1889-1902) (Vol. 1). İletişim Yayınları
- Hanioglu, M. Şükrü. 2001. İslam Ansiklopedisi. "İttihat ve Terakkî Cemiyeti" maddesi." Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XXIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul
- Hathaway, Jane. 1995. The Military Household In Ottoman Egypt. International Journal of Middle East Studies, 27.1: 39-52.
- Hathaway, Jane. 2018. Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Hathaway, Jane. 2008. Egypt in the Seventeenth Century, Martin W. Daly (ed.), (2008) Cambridge History of Egypt, Cambridge University Press, Great Britain içindess. 34-59
- Heather J, Sharkey. 2013. American Evangelicals in Egypt: Missionary Encounters in an Age of Empire. Princeton University Press.
- Heller, Joseph, and Yosef Heller. 1983. British policy towards the Ottoman Empire, 1908-1914 (Psychology Press)
- Hobsbawm, Eric J. 1995. 'Milletler ve Milliyetçilik', İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hourani, Albert. 1983. Arabic Thought in The Liberal Age 1798-1939 (Cambridge University Press)
- Hoyle, Mark SW. The Mixed Courts of Egypt 1906-1915. Arab Law Quarterly, 1987, 166-184
- Hunter, F. Robert. 1987. "Self-Image and Historical Truth: Nubar Pasha and the Making of Modern Egypt." Middle Eastern Studies 23, no. 3 (1987): 363-75.
- Issawi, Charles. 1954. Egypt at Mid-Century: An Economic Survey, Revised ed. London: Oxford University Press
- Kallek, Cengiz. 1995. "'Feddan" maddesi, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi ', Cilt XII, ss.293-294
- Karal, Enver Ziya. 2007. Osmanlı Tarihi, Cilt:8, Basım, TTK Yayınları, Ankara.
- Kayalı Hasan. 1998. 'Jön Türkler ve Araplar, Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)', Çev. Türkan Yöney), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Kazziha, Walid. 1970. 'The Evolution of the Egyptian Political Elite 1907-1921: A Case Study of the Role of the Large Landowners in Politics', University of London, School of Oriental and African Studies.

- Kazziha, Walid, 1977. The Jaridah-Ummah Group and Egyptian Politics. Middle Eastern Studies, 13.3: 373-385
- Kedourie, Elie. 1987. England And The Middle East: The Destruction of The Ottoman Empire, 1914-1921 (Harvester Press).
- Kelidar, Abbas. 2002. 'The Political Press in Egypt, 1882–1914.' in, Contemporary Egypt: through Egyptian eyes (Routledge).
- Kent, Marian. 2013. Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler (Alfa Basım Yayın Dağıtım).
- Khadduri, Majid. 1970. Political Trends in the Arab World: The Role of Ideas and Ideals in Politics (Johns Hopkins University Press)
- Kızıltoprak, Süleyman. 2010a. Mehmed Ali Paşa'dan II. Abbas Hilmi Paşa'ya: Mısır'da Osmanlı'nın Son Yüzyılı. TBBD.
- Kızıltoprak, Süleyman. (2010b). Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı,(1882-1887). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Khalidi, Rashid. 1991. The Origins of Arab Nationalism (Columbia University Press).
- Kurşun, Zekeriya. 2018. Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi Siyaseti: Bağdat, Basra ve Lahsa Beylerbeylikleri (1534-1672). *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (12), 1–27
- Kürkçüoğlu, Ömer. 1982. Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918) (AÜ SBF Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi).
- Landau, Jacob M. 1956. 'Notes on the Introduction of Ministerial Responsibility into Egypt', The Journal of Modern History, 28: 21-34.
- Lloyd, George Ambrose. 1933. Egypt Since Cromer.
- Longford, Elizabeth. 2007. A Pilgrimage of Passion: The Life of Wilfrid Scawen Blunt. Tauris Parke Paperbacks.

- Madam Rochebrune. 1913. *Le Calvaire de l'Islam*. Manela, Erez. 2007. *Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*. Oxford University Press.
- Mansfield, Peter. 1971. *The British in Egypt*, Weidenfeld and Nicolson, London.
- Marlowe, John. 1970. *Cromer in Egypt (Elek)*. —
 ——. 1974. *Spoiling the Egyptians* (London: Andre Deutsch).
- Masters, Bruce. 2013. *The Arabs of the Ottoman Empire, 1516-1918: A Social and Cultural History* (Cambridge University Press).
- Matthew, Henry Colin Gray. 1979. Disraeli, Gladstone, And The Politics Of Mid-Victorian Budgets, *The Historical Journal*, 22: 615-43.
- McIlwraith, Malcolm. 1917. 'The Declaration of A Protectorate in Egypt and Its Legal Effects', *Journal of the Society of Comparative Legislation*, 17: 238-59.
- McPherson, J Joseph Williams. 1983. *Bimbashi McPherson: A Life in Egypt* (British Broadcasting Corporation).
- Messiri, Sawsan. *Ibn Al-Balad: A Concept of Egyptian Identity*. Brill, 1978.
- Metz, Helen Chapin. 1991. *Egypt: A Country Study*, Area Handbook Series, Library of Congress.
- Milner, Alfred. 1907. *England in Egypt* (E. Arnold).
- Mitchell, Timothy. 1991. *Colonising Egypt: With a New Preface*, University of California Press.
- Muhammed Ferid, 2007. *Mısır Mısırlılarıdır: İngiliz İşgaline Karşı Osmanlı Hilafeti*, Klasik Yayınları, İstanbul
- Noyes, Alexander D. 1909. "A Year After the Panic of 1907." *The Quarterly Journal of Economics*, vol. 23, no. 2, pp. 185–212.
- Owen, ERJ. 1966. 'Lord Cromer and The Development Of Egyptian Industry 1883–1907', *Middle Eastern Studies*, 2: 282-301

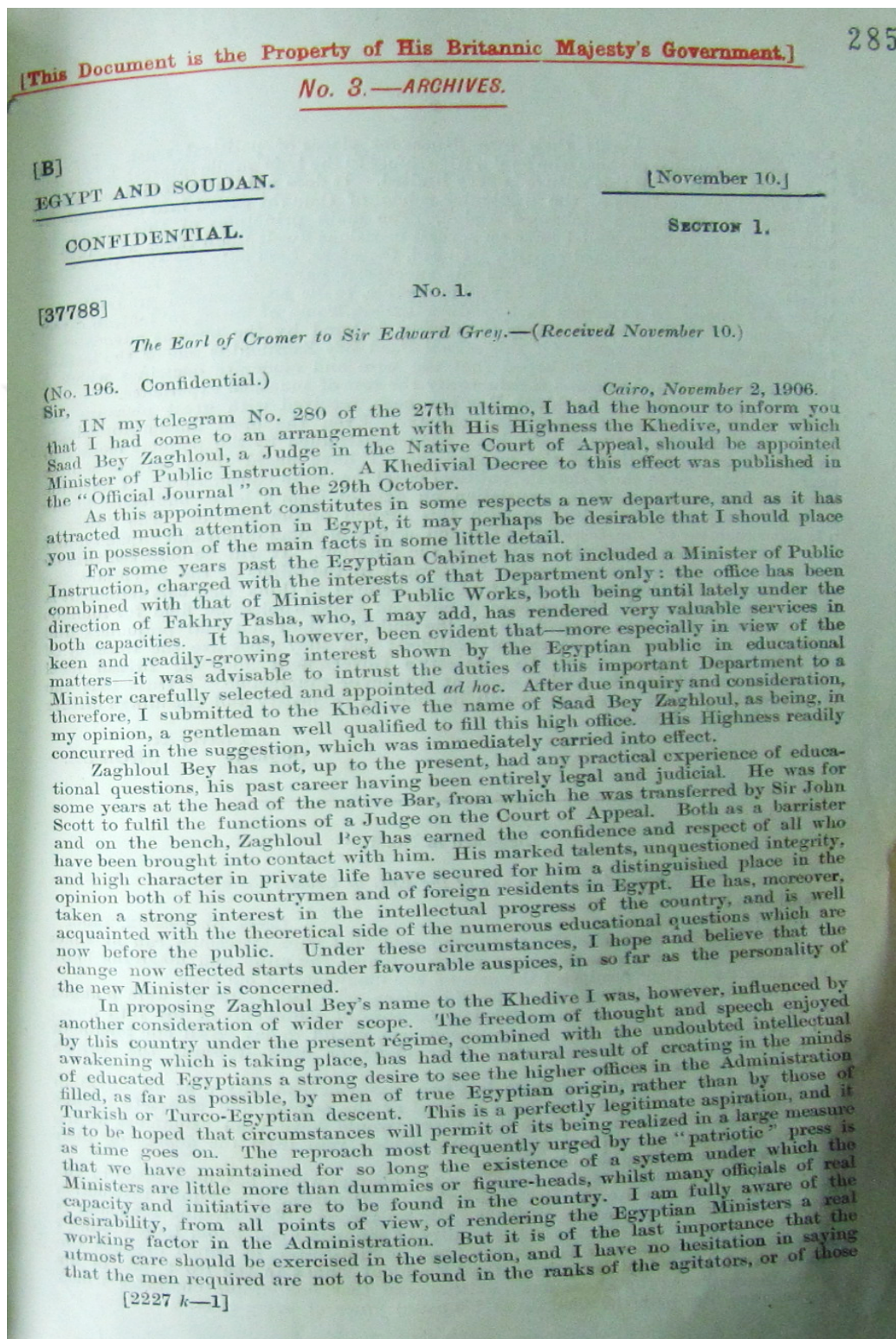
- Owen, E. R. J., & Owen, R. (1993). *The Middle East in the world economy, 1800-1914*.
IB Tauris
- Owen, Edward Roger John, Roger Owen, and Şevket Pamuk. 1998. *A History Of Middle East Economies In The Twentieth Century*. Harvard University Press
- Parsons, Timothy (1999). *The British Imperial Century, 1815-1914: A World History Perspective*, Rowman & Littlefield.
- Petry, Carl F, (ed.) (2008) *The Cambridge History of Egypt, Volume One, Islamic Egypt 640-1517*, Cambridge University Press.
- Prior, Christopher. 2008. *A Wider Patriotism: Alfred Milner and the British Empire*. By J. Lee Thompson." In.: Oxford University Press.
- Provence, Michael. 2011. 'Ottoman Modernity, Colonialism, and Insurgency In The Interwar Arab East', *International Journal of Middle East Studies*, 43: 205-25.
- Radwan, Samir. 1973. *Capital Formation in Egyptian Industry and Agriculture, 1882-1967*. PhD Thesis. SOAS University of London
- Rahman, Habibur. 1977. *Aspects of Anglo-Egyptian Negotiations 1920-1936: From the Failure of the Milner Memorandum of 1920 to The Final Settlement of 1936*, University of Ottawa, Canada, Unpublished PHD Dissertation.
- Raymond, André, and Ali Berktaş. 1995. *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri (Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı)*
- Reşid, Rıza. 2007. 'İttihad-ı Osmanî'den Arap İsyanına', *Klasik Yayınları*.
- Reid, Donald Malcolm. 2008. *The Arabi Revolution and the British Conquest, 1879-1882*, Martin W. Daly (ed.), (2008) *Cambridge History of Egypt*, Cambridge University Press, Great Britain içinde ss. 217-239
- Robinson, Ronald, Gallagher, J, Denny, A. 1961. *Africa and the Victorians*, Macmillan & Co LTD, New York St. Martin's Press.

- Robinson, Ronald J. 1972. Non-European Foundations of European Imperialism: Sketch For a Theory of Collaboration, Roger Owen & Robert B. Sutcliffe (ed.) Studies in the Theory of Imperialism içinde, [London]: Longman.
- Rothman, Eugene. 1979. The Formulation of Britain's Policy Towards Egypt, 1922-1925. Diss. SOAS University of London.
- Salameh, Franck. 2010. Language, Memory, and Identity in the Middle East: The Case For Lebanon. Lexington Books.
- Saleh, Mohamed. 2015. Occupational Structure in Egypt in 1848-1996, Institute for Advanced Study in Tolouse, Working Papers, No:15-18
- Sayyid-Marsot, Afaf Lutfi. 1969. Egypt and Cromer: A Study in Anglo-Egyptian Relations (Praeger).
- Sezer, Selim. 2018. Arap İsyanından Önce Yaşanan Bir Kriz: Binbaşı Aziz Ali El-Misrî Vakası, Toplumsal Tarih, ss.60-65
- Schumacher, Leslie Rogne. 2012. A Lasting Solution: the Eastern Question and British Imperialism, 1875-1878'.
- Scott, James Harry. 1907. The Law Affecting Foreigners in Egypt: As the Result of the Capitulations, with an Account of Their Origin and Development. W. Green and Sons.
- Sfer, Abdullah. 1922. Le Mandat Français et Les Traditions Françaises En Syrie Et Au Liban, Paris.
- Sheira, Omar. 2014. 'Turkey-Egypt Relations: Incentives to Normalize', GPOT Policy Brief, 40.
- Shula, Marks&Trapido, Stanley. 1979. "Lord Milner and the South African State." History Workshop, no. 8, pp. 50–80.
- Sırma, İhsan Süreyya. 2006. II. Abdülhamid'in İslam birliği siyaseti (Beyan Yayınları).

- Shaw, Stanford Jay. 1962. *Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517-1798* Princeton University Press.
- Skeffington, F Sheehy. 1913. 'Frederick Ryan', *The Irish Review* (Dublin), 3: 113-19.
- Solak, Kürşat. "Çerkez Memlûkler Çerkez Mi?." *AÜTAD*, Ankara (2012): 201-208.
- Srinivasachari, C. S. 1945. From Internationalism To Imperialism: A Chapter of Egyptian History. *The Indian Journal of Political Science*, 214-223.
- Smith, C.G. 1968. The Emergence of the Middle East, *Journal of Contemporary History*, Vol. 3, No. 3, The Middle East (Jul., 1968), ss. 3-17
- Smith, Russell Yates. 1973. "The Making of an Egyptian Nationalist: The Political Career of Saad Zaghlul Pasha Prior to 1919." Unpublished PHD Thesis
- Temperley, Harold. 1933. 'IV. British Policy Towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey (1830–1914)', *Cambridge Historical Journal*, 4: 156-91.
- Terry, Janice J. 1982. *The Wafd, 1919-1952: Cornerstone of Egyptian Political Power* (Third World Centre for Research and Publishing).
- Tignor, Robert L. 1963. 'Lord Cromer: Practitioner and Philosopher of Imperialism', *Journal of British studies*, 2: 142-59.
- Tignor, Robert L 1996. *Modernization And British Colonial Rule In Egypt, 1882-1914* (Princeton University Press).
- Tignor, Robert L 1984. *State, Private Enterprise and Economic Change in Egypt, 1918-1952* (Princeton University Press)
- Tignor, Robert L 1963b. The "Indianization" of the Egyptian Administration Under British Rule, *The American Historical Review*, Vol. 68, No. 3 (Apr., 1963) , pp. 636-66
- Özcan, Azmi. 1992. *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere, 1877-1914* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi).

- Tauber, Eliezer. 2006. "Egyptian secret societies, 1911." *Middle Eastern Studies* 42.4 (2006): 603-623.
- Thompson, JL. *A Wider Patriotism: Alfred Milner and the British Empire*. Routhledge, 2015.
- Terry, Janice J. *The Wafd, 1919-1952: Cornerstone of Egyptian Political Power*. Third World Centre for Research and Pub., 1982.
- Umar, Ömer Usman. 2003. Aziz Ali El-Mısri Ve Osmanlı Devleti'ne Karşı Faaliyetleri, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 1, Sayfa: 419-436
- Uğur, Ünal. 2012. *Osmanlı Belgelerinde Mısır*, İstanbul : TC Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Vatikiotis, P. J. 1969. *The Modern History of Egypt* (pp. 264-7), London: Weidenfeld and Nicolson.
- Vercoutter, Jean. 2001. *Eski Mısır, İletişim Yayınları*.
- Wallace, Alfred Russel. 1879. *Australasia*, Stanford's Compendium of Geography and Travel, London.
- Wilfong Terry G., *The Non-Muslim Communities: Christian Communities*, Petry, Carl F, (ed.), *The Cambridge History of Egypt, Volume One, Islamic Egypt 640-1517*, Cambridge University Press, 2008, (ss.175-197)
- Winter, Michael. 2008. *Ottoman Egypt, 1525-1609*, Martin W. Daly (ed.), (2008) *Cambridge History of Egypt*, Cambridge University Press, Great Britain içinde ss.1-34
- Yazıcı, Hüseyin, 2014. *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*: "Mısırlı Bir Arap Şairi Ahmed Şevki ve Şiirlerinde Sultan II. Abdulhamid." no. 4 (2014): 179-92.

Ek.1. F.O. 371/66: Findlay'in Edward Grey'e Mektubu, 23 Haziran 1906, Gizli, Kahire

Ek.2. FO 848/19, Causes of the Unrest In Egypt: Political Factors Leading to The Outbreak of March 1919-Mısır'daki Sorunların Sebepleri: Mart 1919'da Gerçekleşen Olaylara Etki Eden Politik Faktörler

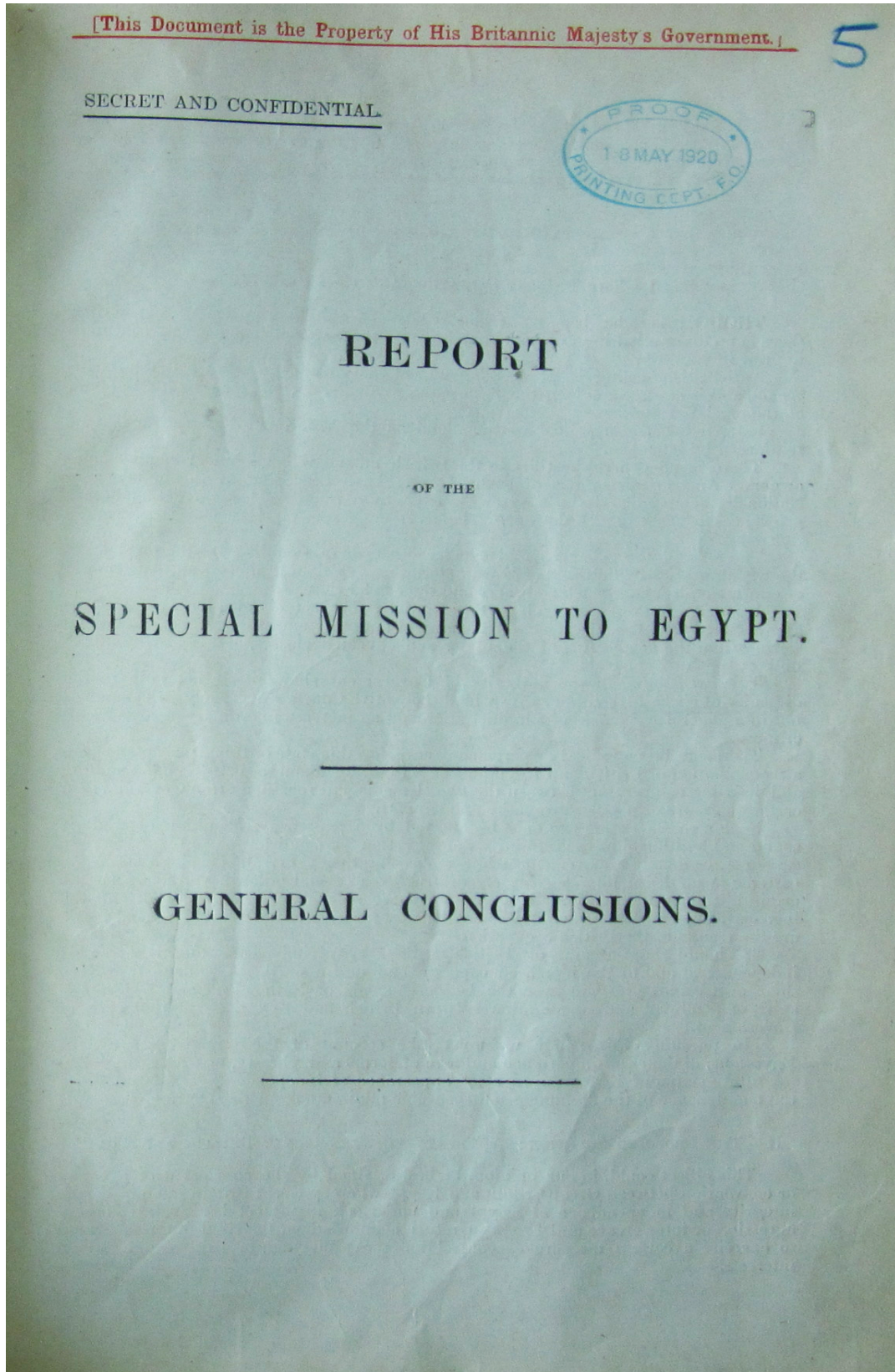
-29-

C. POLITICAL FACTORS LEADING TO THE
OUTBREAK OF MARCH 1919.

In the ^{two} preceding sections, the general conditions affecting the position of Great Britain in Egypt before, during and immediately after the War have been described. It remains to indicate the political movements which have tended to convert a prevailing spirit of unrest into the open and aggressive demonstrations of hostility which took place in the spring of 1919.

Itanate. In October 1917 the death of Sultan Hussein removed from the scene a ruler of character and ability. He had accepted as a not too welcome duty the onerous and unpopular position of the first Sultan of Egypt under the Protectorate and had cooperated with the British Authorities loyally and courageously in the extremely difficult task of administering a Moslem state in occupation by a Christian power at war with the ^{sovereign} ~~sovereign~~ who represented the Emp^{re} Caliphate of Islam. He had lived down to a great extent the unpopularity which his substitution for his nephew had aroused and his intimate knowledge of all classes of the population, and a certain natural capacity to rule, had in the end won for him general regard and appreciation. His successor, however sincere he might be in his loyalty to engagements, found himself at once in a very much weaker position as regards his own countrymen. He had passed the greater part of his life abroad in Italy, whither, as a boy, he accompanied his father Ismail in his exile. He had been educated there and had served for a time in the Italian Army. He was suspected of having displayed a sympathy for the country of his education, during the Italo-Turkish War, which led to the occupation of Lybia. He was thus generally regarded almost as a foreigner, having only an

Ek.3. FO 848/19, Milner Mission Vol. XIX, General Conclusions Arrived by the Mission in Egypt (Milner Misyonu 19.Cilt, Mısır'daki Misyonun Ulaştığı Genel Sonuçlar)

IV.—ADMINISTRATIVE REFORMS.

Apart from the general questions of policy above discussed, there are certain changes in the organisation* and spirit of the administration which are, in any case, desirable.

(A.)—*The Residency.*

Owing to a variety of causes, of which the frequent changes of British agents and High Commissioners since the departure of Lord Cromer and the disturbing influences of the war have been the chief, British policy in Egypt has of late years been fluctuating and incoherent. In the absence of consistent leadership, departments have gone their own way. Definiteness of aim and a clear lead from the supreme direction are needed to re-establish discipline and co-ordination.

In order to enable the High Commissioner to recover his authority, and to restore unity of purpose throughout the administration, the staff of the Residency should be reorganised. The chief aim of such reorganisation should be to ensure continuity, and the constant presence at the Residency of an adequate number of men of local knowledge and experience.

The staffing of the Residency would be facilitated by the establishment of a single civil service for the Near East. If, as seems probable, it will be necessary to provide for a number of British officials in other Arab countries besides Egypt and the Soudan, the likelihood of obtaining men of the right stamp for the service of any of these countries, and of being able to make the best use of them, would be greatly enhanced by their interchangeability and by the prospects of a wider career than any that a number of small separate services can afford. We have been greatly impressed by the advantages of the limited measure of interchangeability which at present exists between the Soudan and Egypt.

[Cairo is the best centre of information for the Islamic world, and the point from which British policy in all the Arab countries could most efficiently be directed. If it were found possible, when Great Britain's responsibilities in the Near East have been defined, to give the High Commissioner at Cairo the general supervision over British activities in all the Arab countries, it would at the same time facilitate his task in controlling the Government of Egypt and make that control less obnoxious to the Egyptians.]

The reorganisation of the Residency must be supplemented by a better system for dealing with Egyptian affairs in London. The questions which constantly arise with regard to Egypt are not wholly or mainly diplomatic, but administrative and political. Whether or not the control of British policy in Egypt is confided to a new department for the Middle East, it certainly requires closer and more constant attention, supported by a greater degree of expert knowledge than it has hitherto received at home.

-3-

love of forms and phrases, and seek to give to the future status of Egypt the greatest appearance of independence compatible with the maintenance of the absolutely indispensable minimum of British control.]

II. THE PROPOSED SOLUTION:

A TREATY BETWEEN GREAT BRITAIN AND EGYPT.

This object could, in our opinion, be best attained by the conclusion of a Treaty or Convention between Great Britain and Egypt, whereby Great Britain guaranteed the integrity and independence of Egypt and undertook to protect her against foreign aggression or interference, and Egypt in return acknowledged the right of Great Britain to exercise a certain measure of control for the protection of British and foreign interests.

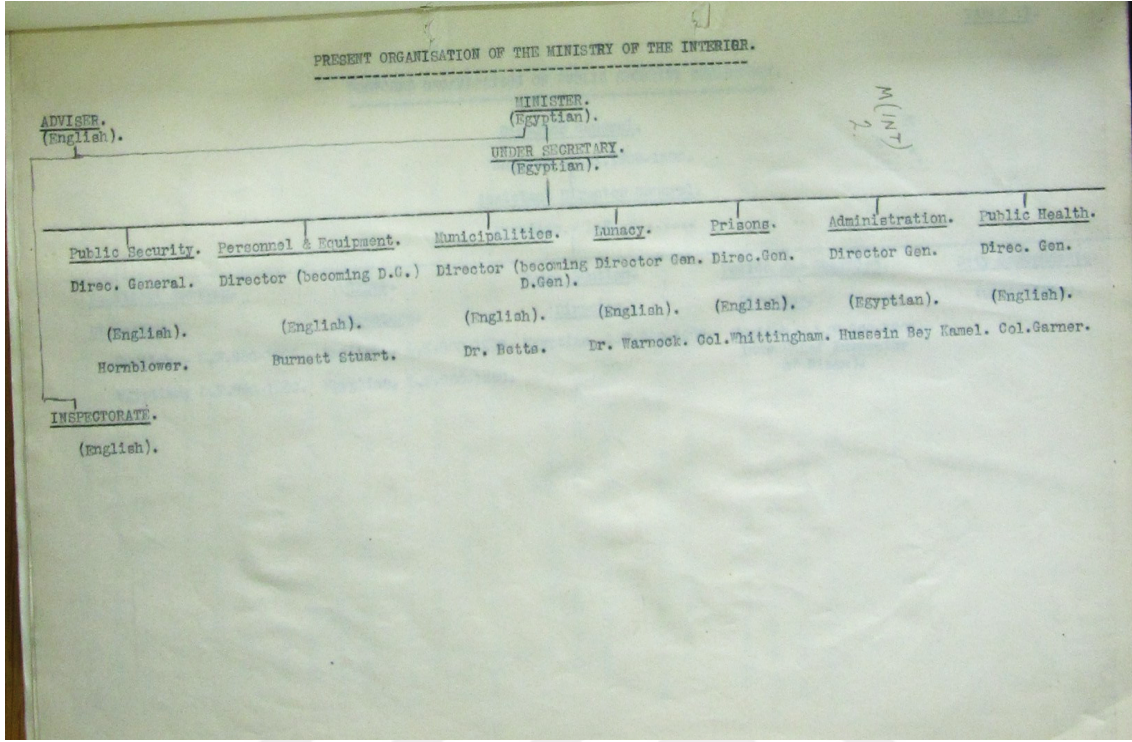
Great Britain's claim to exercise some measure of control over Egypt rests upon certain vital considerations, of which the following are the chief:

a. The undertaking of Great Britain to guarantee Egypt against foreign interference involves the surrender by foreign Powers of the special privileges which foreigners now enjoy under the Capitulations, and Great Britain cannot insist on the surrender of those powers without making herself responsible for the defence of the legitimate rights of foreigners.

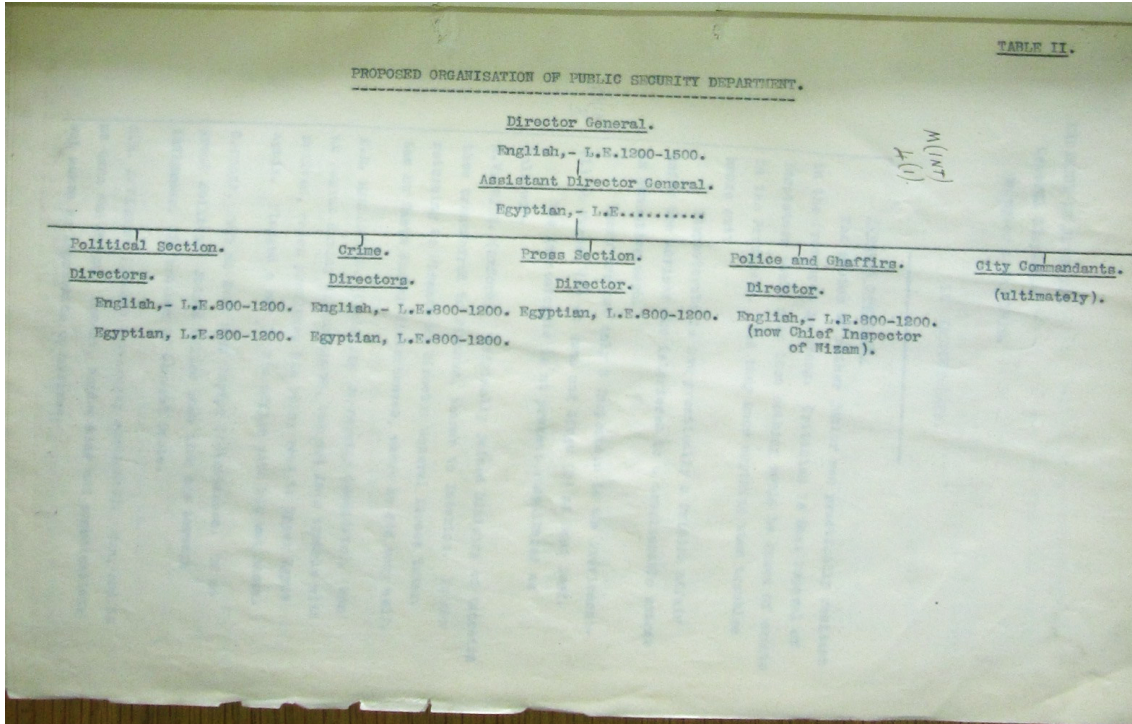
b. The great progress made by Egypt of recent years is the work of Great Britain, and Great Britain is entitled to watch over the results of her efforts, until their continued maintenance is assured.

c. A recurrence of disorder in Egypt, while menacing European interests in the interior of the country, would also

Tablo 1.2. İçişleri Bakanlığı'nın Mevcut Örgüt Şeması-FO 848/6, 18 Aralık 1919

Tablo 1.3. Kamu Güvenliği Örgüt Şeması (Önerilen) FO 848/6, 18 Aralık 1919

ÖZET

Mısır, antik çağlardan beri stratejik konumu ve topraklarının verimliliğinden ötürü egemen güçlerin çatışma sahası olmuştur. Bu çatışmalar sonucu, Mısır'ın yönetici elitleri ve Mısır halkı arasında siyasal ve kültürel bir mesafe doğmuştur. Mısır'ı 1517'de fetheden Osmanlı Devleti de bu farklılıkları gözeterek, eski düzenin yerel yöneticilerine Mısır'ın yönetiminde, Osmanlı merkez bürokrasisinden memurlarla birlikte yer vermiştir. 19. yüzyılda Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da özerk bir idare kurmaya çalışması ile Osmanlı Devleti'nden idari ve iktisadi olarak kopmaya başlayan Mısır'ın ekonomisi, Hidiv unvanı alan İsmail Paşa'nın Batılılaşma hamleleri ardından iflas etmiştir. 1882 yılında Mısır'ı işgal etmesinden itibaren İngiltere Mısır'ın bürokrasisini ve ekonomisini, kendi ve diğer Batılı güçlerin siyasal ve iktisadi imtiyazlarını korumak üzere yeniden düzenlemiştir. 1882-1922 yılları arasında Mısır'ı yerelde yaptığı işbirlikleri üzerinden yöneterek, iktidarının meşruiyetini sağlamıştır. Bu süreçte İngiliz yönetimine karşı tehditlerin en güçlüsü milliyetçi akımlar idi. İngiltere, Mısır'da zaman zaman yükselen İngiliz karşıtlığına kendi baskılayıcı yöntemleriyle cevap vermiş, böylece 40 yılı aşkın bir süre boyunca buradaki gücü tam anlamıyla sarsılmamıştır. 1919 yılına gelindiğinde, Osmanlı Devleti'yle bağları tamamen kopmuş olan Mısır'da Saad Zaglul liderliğinde bağımsızlık istekleri yüksek sesle dile getirilmekteydi. Zaglul ve arkadaşları Vefd (*al-Wafd*) delegasyonunu kurarak, toplumda yükselen bağımsızlık taleplerini İngiltere ile Mısır'ın geleceğine dair Milner Komisyonu üzerinden yapılacak olan tartışmalara ve bağımsızlık sürecine taşıdılar. İngiltere sahip olduğu imtiyazları ve Mısır üzerindeki kontrolünü devam ettirmek için milliyetçi gruplarla işbirliği stratejilerini sürdürmüştür. Çalışmanın amacı; İngiltere'nin Mısır tasarımının işgalden bağımsızlık sürecine dek süreklilik arz ettiğini ortaya koyarak, yerel güçlerle işbirliği stratejisinin bağımsızlık sürecine hangi yöntemlerle taşındığını, İngiltere Milli Arşivi'nden elde edilen belgelere dayanarak analiz etmektir.

Anahtar Kelimeler : Mısır, İngiltere, Vefd, modernleşme, Saad Zaglul, Milner

ABSTRACT

Egypt, since the ancient ages, has been an area of conflict for hegemonic Powers due to its strategic position and fertility of Egyptian lands. As a result of these conflicts, a political and cultural distance arose between Egypt's ruling elites and the Egyptian people. Taking into account this distance, when Ottoman Empire conquered Egypt which was ruled by Mamluks, included local administrators to continue ruling Egypt along with officials from the Ottoman central bureaucracy. Egypt's economy starting to break away from Ottoman Empire administratively and economically went bankrupt right after the reforms of Ismail Pasha, who took the title "Khedive". Britain, reorganized Egypt's bureaucracy and economy, to preserve her and other European powers' political and economic privileges, right after she invaded Egypt in 1882. Britain administrated Egypt through collaboration with local agents between 1882-1922, ensuring the legitimacy of her power. Meanwhile, the most puissant threat against Britain was national movements. Britain responded to the rising anti-British opposition with her suppressive methods, thus her power there was not shaken for over 40 years. The demands for independence in Egypt whose ties with Ottoman Empire were completely severed was expressed under the leadership of Saad Zaglul. Zaglul and his friends formed the delegation of *al-Wafd*, brought those demands of the Egyptian society to an international level and the discussions between Britain and Egypt through Milner Commission, over the future of the country. Britain maintained her collaborative strategies with nationalist groups to preserve her previous privileges and her control over Egypt. The aim of this study is, to reveal that Britain was determined on her projection of Egypt from the point of the occupation to the independence, and to analyze Britain's methods which carried her strategy of collaboration with locals to the process of negotiations on independence, depending on the material from National Archives of the United Kingdom.

Keywords: Egypt, Britain, al-Wafd, modernism, Saad Zaglul, Milner